

n 11-4

1

Sociologický časopis

Ročník 37 (2001)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Jiří Buriánek, hostující editor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglická redaktorka*,

Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje A.L.L. production, s.r.o., Poděbradská 24, 190 00 Praha 9. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá A.L.L. production, s.r.o., P.O.B. 732, 111 21 Praha 1, tel. (02) 683 58 21, fax (02) 684 77 31, e-mail katka@predplatne.cz a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč, členové MČSS 100 Kč. F 4901. Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

PE 4584/37. 2001.

Úvodem k monotematickému číslu (J. Buriánek)	4
STATI	

Klaus Sessar: Společnost v období transformace a strach z kriminality	7
Alena Marešová, Miroslav Scheinost: Trendy kriminality v ČR z pohledu roku 2000	23
Jiří Buriánek: Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností	43
Pavol Frič: Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace?	65
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	

Zdeněk Karabec: K problematice trestání a trestů	73
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	

00951/04 ✓

Kazimír Večerka, Jakub Holas, Markéta Štěchová, Simona Diblíková: Kriminologické charakteristiky dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou	89
Simona Vymětalová: Domácí násilí: přirozený jev?	103
STUDENTI PÍŠÍ	

Radka Radimská, Jiří Vinopal: Ověření indikátorů užívaných ve výzkumech názorů na kriminalitu	123
---	-----

Za Jarmilou Premusovou (M. Illner)	135
--	-----

ZPRÁVY A INFORMACE

Zpráva o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti za rok 2000 (J. Musil) ..	137
Seminář na počest profesora Zdeňka Sudy (J. Musil)	138
40 let Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (M. Scheinost)	139
Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (D. Hamplová, P. Horská)	140
Elektronické informační zdroje (N. Jandová)	141
Projekt EuReporting a evropský systém sociálního zpravodajství (J. Krejčí)	143

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 108, telefon (02) 22 22 17 61, (02) 22 22 01 00, 01, 12, 1. 217, 218, fax (02) 22 22 01 43, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Monotematické číslo

Bezpečnostní rizika a kriminalita v transformující se společnosti

K vydání připravil

Doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

Katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

ve spolupráci s

Institutem pro kriminologii a sociální prevenci MSp, Praha

Březen 2001

Úvodem k monotematickému číslu

Všudy přítomné odkazování na počátek nového století se pozvolna stává banalitou, přesto čtenář tohoto shodou okolností „historického“ čísla *Sociologického časopisu* doufejme unese, když v úvodní poznámce připomeneme relevantní otázku epochální a možná definitivní (?) proměny moderní společnosti ve společnost rizikovou. Někteří ji považují za vskutku zásadní zvrat charakterizující konec 20. století, a v tomto směru zvolené téma reprezentuje také určitý průnik mezi sociologií, kriminologií, sociální politikou a dalšími obory. Naše volba však ve skutečnosti vycházela z rozměru nepoměrně skromnějšího: považovali jsme za užitečné porozhlédnout se, jak vypadá stav kriminality a postojů veřejnosti v ČR po deseti letech vývoje v demokratické společnosti. Připomeňme jen, že v oblasti zkoumání anomie, sociální deviace a kriminality přinesl *Sociologický časopis* v tomto období pouze jednu (a to v roce 1994) kondenzovanější pohled.

Skupina badatelů působících v této sféře výzkumu není celkově příliš početná ani institucionálně členitá. Důležitou a zčásti integrující roli plní *Institut pro kriminologii a sociální prevenci*, a proto je potěšitelné, že vydání tohoto čísla koresponduje s 40. výročím založením tohoto ústavu, ba může být považováno za malý neformální dárek k významnému jubileu. Institut je samozřejmě významně zastoupen mezi přispěvateli tohoto čísla a představuje mimo jiné také významnou oporu činnosti sekce sociální patologie *Masarykovy české sociologické společnosti*.

Při koncipování čísla jsme se snažili vyvážit úzce kriminologické aspekty s širším a teoretičtěji fundovaným sociologickým pohledem. V této souvislosti bude užitečné stručně rekapitulovat to, co díky kolegům zabývajícím se sociologickou teorií tvoří již víceméně obecně známé předpoklady našeho uvažování o kriminalitě v kontextu transformace a modernizace společnosti.

Úvodem k analýze bezpečnostních rizik a jejich vnímání ze strany veřejnosti se chceme zmínit o onom „ontologickém“ aspektu, který vymezuje základní úhel pohledu. Zatímco donedávna byl pojem rizika spojen obecně spíše s ohrožením stability systému, s nežádoucími odchylkami (a měl tedy ráz ojedinělé „patologie“), v současnosti se již stává inherentní složkou systému a spoluurčuje jeho podstatu. Riziko tudíž nevystupuje jenom jako víceméně vnější hrozba, nýbrž jako integrální složka procesu vývoje společnosti. I když se tak (nejrůznější, tzn. nejen bezpečnostní) rizika stávají neodmyslitelnou součástí každodenního života, nepřestávají občany iritovat: veřejné mínění občas podléhá „morální panice“, projevuje však současně značná očekávání, pokud jde o zvládnutí, o „management“ rizik.

Na fenomén normalizace rizik upozornil jako jeden z prvních Charles Perrow v knize *Normal Accidents. Normal Catastrophes. Living with High-Risk Technologies* z roku 1984. Jím zmiňovaná široká akceptace rizika vedla k zavádění určitých preventivních administrativních praktik. Současně se ukazuje, že na řízení *ex ante* (tj. řešení otázek s potřebným předstihem) byrokratické systémy nestačí a mnohem větší šance skýtá participace, změna jednání a myšlení aktérů.

Beckova *Riziková společnost* se záhy stala bestsellerem, který významně ovlivnil také kriminologický diskurs (některé typické odkazy najde čtenář tohoto čísla v článku K.

Sessara). Beck odhalil především praktiky scientizace rizik. Deklarace propojení politiky a vědy, které je do značné míry pouze zdánlivé, působí spíše jako víra v expertní systémy vědění. Byrokratické systémy dokáží s riziky obrátě manipulovat a politické strany pak převádějí „kosmetickou symbolickou detoxikaci“ anebo „inscenují perfekcionista smíření s riziky“ (srv. Suša 1998: 50 in *K sociologické reflexi modernizace*, Acta Universitatis Carolinae, Studia Sociologica IX, Praha, Karolinum). Beck směřuje ke kritice takto se šířící „organizované nezodpovědnosti“, což ale zřejmě není zrovna případ zajištění bezpečnosti v oblasti omezování kriminality. Jistě ale platí, že zde nevystačíme se snahou o prevenci, o vytváření příslušných institucí, naopak významným zůstává aktivní působení zdola. V tomto směru má jít dokonce o jistou rekonstrukci institucí, o revitalizaci politiky, která se zatím jeví spíše jako veřejně financovaná reklamní agentura nabízející světlé stránky vývoje, o jehož konečných dopadech toho ani příliš neví.

Nejen výzkumníkům, ale též představitelům státních orgánů a tvůrcům politiky je dnes vhodné připomenout, že Ulrich Beck adresuje moderní vědě řadu kritických výtek. Z metodologického hlediska se jeví jako nejdůležitější moment *reflexivity*, který požaduje konfrontaci společnosti s jejími vlastními principy a nezamýšlenými důsledky. V tomto směru zasluhuje kritiku i soudobá sociologie, protože reflexivní modernu nelze analyzovat pomocí „receptů“ na modernu jednoduchou. Moderní společnost nicméně není jen riziky ohrožena, ale dokáže na nich i profitovat: objevují se nové potřeby a rizika jsou takřkajíc „bez konce“. Z vědění o rizicích se stává byznys, aniž je možné některé otázky „expertně“ rozhodnout.

Ve vyspělé moderní společnosti se jak známo nerozděluje jenom dobro, ale také různá „zla“. Riziková společnost má proto špatné svědomí a předpoklad důvěry nahrazuje strachem. K tomu vedou například úvahy A. Giddense [1998] o vztahu důvěry, rizika a štěstí, které tvořilo nutnou součást života v tradiční společnosti. Moderní společnost nabízí podle Giddense lidem sice více bezpečí, ale také některá globální rizika nejrozumnější povahy. Pokud občané spoléhají na více či méně abstraktní systémy a na vykalkulovatelnost rizik, může to způsobit ztrátu vlastní identity (když původní důvěra nebo víra v osud se přeměňuje v odhad rizika). Probíhající *institucionalizace rizika* často přináší drobné, nenápadné změny. I když velké systémy jsou zranitelnější, přesto nadále pokračují procesy globalizace ekonomiky, kultury i politiky. Rozvoj nejrozumnějších podpůrných státních sítí je trochu paradoxně provázen poklesem úlohy národního státu a postupující internacionalizací života.

Také Giddens vyjadřuje určité rozpaky nad možnostmi sociologického poznání a nad důsledky vyplývajícími z jeho praktického využití. Jedním z „důsledků modernity“ se stalo to, že „durkheimovské statistiky“ rekonstituují svět a stávají se součástí moci. Giddens tak pokračuje v kritice pozitivistické tradice z pozic konstruktivismu. Samo vědění nezaručuje lepší kontrolu osudů, intervenují do něj čtyři vnější faktory: moc, hodnoty, nezamýšlené důsledky, reflexivita (neexistuje stabilní sociální svět, poznávání jej trvale proměňuje).

Toto vše český čtenář nejspíše zná. Proto bychom mu rádi ukázali, jak se tato východiska promítají do kriminologického diskursu. Široký pohled na věc charakterizuje vstupní stať předního německého kriminologa *Klausa Sessara*. Je cenná díky úsilí o propojení „objektivních“ tendencí s výsledky výzkumů veřejného mínění a s analýzou mediálního diskursu. Typické je zde zdůraznění strachu či obav z kriminality jako jevu *sui generis*, který obsahuje momenty sociální konstrukce a jisté iracionality. Pro českého

čtenáře navíc reprezentuje širší, přinejmenším středoevropský kontext a nabízí v tomto směru možnosti porovnání. Předběžně by bylo možno poznamenat, že z metodologického hlediska je právě možnost srovnávat transformující se společnost bývalé NDR s tradičními spolkovými zeměmi něčím unikátním, na druhé straně nelze vyloučit, že právě díky tomuto „každodennímu“ porovnávání občany mohou fenomény relativní sociální deprieve nabývat větší váhy v této části Německa nežli v České republice.

Do českého kontextu by měla čtenáře vrátit studie *Aleny Marešové* a *Miroslava Scheinosta*. I když v ní převažuje empirická analýza, bylo by vrcholně nespravedlivé považovat ji za ztělesnění oněch durkheimovských statistik a předem ji tak pasovat do role jakéhosi otloukánka.

Náš vlastní příspěvek potom v kontextu zkoumání obav ze zločinu a percepce rizik informuje o reakcích české veřejnosti na vývoj kriminality, a to s důrazem na nedávný vývoj a na hypotézu o „normalizaci rizik“. V úvodu se přitom pokouší o napojení na další podoby soudobého kriminologického diskursu (spíše s důrazem na anglosaské zdroje) a chce zapojit do hry občas opomíjené inspirace z oblasti managementu rizik. Při pohledu z výšin sociologické teorie vypadá cokoli spojené s managementem tak trochu prakticistně a přízemně, lze však doložit, že vedle reakcí na Becka a Giddense už zasahují i do této sféry nové prvky módního „kulturalismu“.

V rámci naší nabídky bychom rádi otevřeli i některá nová témata. K aktuálnímu a dosud sociology prakticky neuchopenému problému domácího násilí se obrací článek o výzkumu *Simony Vymětalové*. I když jeho zřejmě nejatraktivnější složkou budou výsledky prvního rozsáhlejšího výzkumu na dané téma, je třeba ocenit i snahu o zachycení základního rámce soudobých úvah o daném jevu ve světě. *Pavol Frič* se v posledních letech systematicky věnuje zkoumání korupce a do čísla zpracoval část svých poznatků o často diskutované otázce korupce uvnitř policie.

Článek reprezentující výsledky práce týmu *Kazimíra Večerky* osvětluje na ojedinělém výzkumu problematiku delikventní mládeže. Lze jen doufat, že získávání tak bohatého a závažného materiálu nebude do budoucna záležitostí ještě obtížnější.

K ryze empirickým příspěvkům patří i studentský příspěvek *Radky Radimské* a *Jiřího Vinopala* k Sessarem připomenutým debatám o validitě indikátorů užívaných při výzkumu názorů veřejnosti na kriminalitu. Hodnota tohoto sdělení koreluje (nepřímo!) s tím, kolik času věnovala naše sociologie v boomu transformačních výzkumů řešení základních metodologických otázek.

Strukturu čísla dotváří přehledová stať *Zdeňka Karabce* k opakovaně diskutovanému tématu trestání, trestní politiky a rozvoje vězeňství. Přináší shrnutí současného stavu názorů i pokusů o praktické řešení doplněné vlastní ilustrativní sondou a kritickým zamyšlením.

S ohledem na relativně krátký čas, který jsme měli na přípravu čísla, nemá smysl poodkrývat či komentovat to, co dalšího jsme ještě chtěli zařadit, co ještě může v současné době česká sociologie a kriminologie nabídnout (další jednotlivé studie vyšly poměrně nedávno jak v *Sociologickém časopisu*, tak v *Czech Sociological Review*, viz též sborníky ze seminářů sekce sociální patologie MČSS). Spíše je namístě poděkovat všem autorům, kteří redakci nabídnutou šanci uchopili a s maximální péčí zpracovali své příspěvky. Jejich zhodnocení zůstává na čtenáři, vyjádření díků přísluší editorovi tohoto čísla.

Jiří Buriánek, hostující editor

Společnost v období transformace a strach z kriminality

KLAUS SESSAR*

Universität Hamburg, SRN

Social Transition and the Fear of Crime

Abstract: Victim surveys and crime surveys measure the respondents' victimisation experiences, their fear of crime or feelings of insecurity, or their punitive attitudes. Findings of this kind are commonly used to gain a better understanding of the phenomenon of crime in its various dimensions. This is especially interesting with regard to the still ongoing processes of transition in the countries which formerly belonged to the Eastern Bloc. However, the question is whether these attitudes really are mainly crime-related or whether they are also (and perhaps to a much greater extent) problem-related in that the discussion of crime might in fact be an expression of quite different feelings of disapproval, frustration and anxiety emerging from a general sense of social and political upheaval. In other words, 'crime' might be cited, even though what is meant is 'alienation'. People may feel unsafe not only because of the crime they fear but also because of a more general social vulnerability due to deep-rooted impoverishing changes in their societies.

This is now the situation in the former German Democratic Republic. Some findings from a crime survey conducted in eastern and western Germany are presented in order to study the relationship between certain characteristics of the social transition processes and the fear of crime.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 7-22)

1. Úvod

Strach ze zločinu nebo pocit ohrožení patří k hlavním tématům každodenní diskuse. Poté, co byl prohrán boj proti zločinu, vznikla potřeba dalšího boje, a to proti strachu ze zločinu [Boers 1991: 22]. Zejména politici a sdělovací prostředky projevují zájem o tento sociální problém a požadují, aby byl důkladně řešen. Kriminologové ale mají stále jisté podezření, že strach ze zločinu je svým způsobem výhodný,¹ a proto je podporován (někde dokonce produkován), aby byly legitimizovány nové zásahy nebo preventivní opatření státních orgánů.

Zdá se to být sice jasné: strach z kriminality pochází z existence zločinu, a protože strach je značný, musí existovat značná kriminalita. Ale tak jednoduché to není. Chování, které stát ze sociálního hlediska odsuzuje nebo pro něj není vítané, je složitými procesy transformováno v něco, co se pojmy zákona definuje jako „trestný čin“. Situační kontext chování a jeho sociální význam díky této metamorfóze mizí: na konci je právní výstup.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Klaus Sessar, Universität Hamburg, Institut für Kriminalwissenschaften, Abteilung Kriminologie, Schlüterstr. 28, D-20146 Hamburg, e-mail klaus.sessar@t-online.de

¹) Soudce ze hry *Le Balcon* od Jeana Geneta říká: „Na počátku byl zloděj. Moje soudcovské živobytí je důsledek vašich zlodějen... Nepopíráte existenci zloděje? To by bylo špatné. To by byl zločin. Ničili byste mé živobytí.“

Strach ze zločinu je pak jako emocionální nebo poznávací postoj spojen s výsledky sociální nebo normativní konstrukce: jsou to zákonodárce a soudnictví, kdo vytváří realitu zločinu (tím, že oznámí policii, že na ní byl spáchán trestný čin, přispívá k této symbolické transformaci také oběť). Svým způsobem je zločin artefaktem [Wetzels 1996]. Jedinou cestou, jak se vyhnout vážným gnoseologickým chybám, je vzdát se pojmu zločin a zjišťovat strach, úzkost, starost, zájem, pocity ohrožení apod. v obecném sociologickém kontextu. Spadají sem neklid a nepokoj, ať sociální, nebo osobní, hrozby a hluboce zakořeněné konflikty, přičemž trestné činy objasňují jen zlomek všeho.

Vzdáme-li se tradičního kauzálního vztahu mezi trestným činem a strachem z něj, mohli bychom lépe pochopit některé neprokazatelné vztahy mezi dvěma proměnnými. Například jeden z předpokladů vycházel z toho, že strach vyplývá z možnosti stát se obětí kriminálního činu, jehož se oběti zřejmě obávají více než ne-oběti. Je pravda, že v některých výzkumech byly nalezeny vazby mezi zkušenostmi osoby, která se stala obětí trestného činu, a různými složkami strachu (emocionální, kognitivní a behaviorální), ačkoli korelace byly dosti nevýrazné. V některých studiích však nebyly nalezeny žádné korelace [Skogan a Maxfield 1981: 12; Sessar 1990: 126; Boers 1991: 294, 1995; Kury 1995: 140]. Nicméně dokonce i v případě, že by takový vztah existoval, musíme zvažovat zapomínání jako působící faktor. Úzkostliví lidé si mohou znovu vybavovat své negativní zkušenosti (včetně případů, kdy se stali obětí kriminálního činu) snáze než klidnější jedinci, tedy lidé prvního typu budou mít vyšší profil ve výsledcích našich výzkumů než ti druzí [Sessar 1990]. Oběti mají v některých případech menší strach než ne-oběti, možná proto, že „více vědí“ [Baril 1984: 345, viz také Sparks, Genn a Dodd 1977: 188, Joutsen 1989: 53]. Někdy se lidé, kteří nemají zkušenost obětí, více bojí než oběti, je tomu tak například u žen. Existuje jedno univerzální zjištění: mezi prožitkem napadení a strachem mezi muži a ženami existuje fakticky inverzní vztah. Ženy se cítí mnohem více ohrožené, že se stanou pravděpodobně obětí násilí dokonce i přesto, že se méně bojí/mají méně důvodů se bát (a naopak). Samozřejmě nelze zapomínat na to, že oběťmi znásilnění (při srovnání jde o vzácné události) bývají téměř vždy ženy. Tento jev je opakovaně označován jako „paradox strachu“ [Maxfield 1984: 38, Boers 1991: 57, viz též poznámku 7].

Jiným zjištěním je vztah mezi pocity ohrožení a psychologickými charakteristikami osobnosti. Například Oberghell-Fuchs a Kury [1996: 104-106] objevili vztah mezi nejistotou člověka, který se sám prochází kolem svého bydliště po setmění („emocionální“ komponenta strachu ze zločinu) a emocionální labilitou, obecnou úzkostlivostí, nervozitou a vznětlivostí. Výsledky mají dosti tautologickou povahu, protože závislé a nezávislé proměnné se od sebe podstatně neliší. Mají opět validitu proměnné „strach ze zločinu“, která se ukazuje jako dosti difúzní konstrukce [Skogan 1977: 14], ovlivněná mnoha determinantami, které nespadají do sféry kriminality. Avšak autoři také zkoumali pravděpodobnost, že člověk se stane obětí zločinu v blízké budoucnosti (aspekty známé jako kognitivní komponenty strachu ze zločinu). Některé zajímavé vztahy byly nalezeny ve vztahu ke stresu, nervozitě, impulsivnosti, zájmu o vlastní zdraví a k emocionální labilitě, v závislosti na věku respondentů a většinou ve vztahu k ženám [Oberghell-Fuchs a Kury 1996]. Opět se naskýtá otázka, co tito lidé opravdu očekávají nebo čeho se bojí?

Toto vede k dalšímu hledisku, které se ptá po pojmu trestného činu ve vztahu k postojům týkajícím se kriminality. Termíny jako „zločin“, „strach ze zločinu“, „trest“ a jiné nejen odrážejí realitu fenoménu kriminality v nejrůznějších dimenzích, jsou to také prostředky vyjádření specifického pohledu na svět. Označujeme špatné chování jako kriminální bez ohledu na jeho legální povahu, cítíme se být oběťmi při mnoha nekriminálních

událostech například při znečišťování prostředí nebo při uzavření diskriminační smlouvy. Patříme-li k menšině, cítíme se ohroženi sami venku v noci kvůli obecné zranitelnosti, jedná-li se o mladou ženu nebo starého muže, nebo jsme-li bezmocní a frustrování tváří v tvář katastrofálním sociálním podmínkám, v nichž žijeme, pěstujeme v sobě silné city pomstychtivosti a touhy po trestu většinou k někomu (a něčemu), koho (a co) víceméně ochotně definujeme jako odpovědné za naši situaci.²

Co tím vlastně míníme? Jen vzácně vyjadřujeme negativní pocity nebo odmítavé postoje bez vztahu k obvyklému schématu „zlo(čin)-trest“. Jako výsledek dlouhé tradice úspěšného formování, při němž je většina netrestajících vzorů potlačována, zatímco trestající vzory jsou posilovány, poznáváme a definujeme mnoho problémů společnosti i svých vlastních v rámci schématu těchto nedokonalých kategorií [Janssen 1996].

Proto bychom měli být opatrní, ptáme-li se lidí na jejich názory na téma kriminalita. Odpovědi mohou být zavádějící, protože terminologie týkající se kriminality může být používána, ač dotázaný chce popsat obecnější (negativní) pocity a zkušenosti.³

Jednou z nejzajímavějších oblastí pro výzkum původu postojů ke zločinu je sociální situace v bývalém východním bloku. Není pochyb, že strach ze zločinu přicházel společně se zločinem, ale také s politickým, sociálním a ekonomickým převratem, který obrátil společnost vzhůru nohama. Proto jsou dále uváděny některé postřehy o někdejší Německé demokratické republice (NDR), aby bylo zřejmé, jak lidé reagují na transformační proces, který po pádu berlínské zdi a spojení NDR se Spolkovou republikou Německo dosud probíhá. Jinými slovy nebudeme se zabývat rozsahem strachu z kriminality po sjednocení Německa, ale místo toho se budeme snažit nabídnout ideu, jak by deprivující účinky převratu mohly být transformovány do specifických postojů ke zločinu a důsledkům spáchání zločinu. Postřehy jsou založeny na datech ze dvou reprezentativních průzkumů z východního Německa (1991 a 1993) a jednoho, který byl realizován v západním Německu (1993), které celkem zahrnovaly více než 8 000 respondentů [k metodologii viz Boers, Class a Kurz 1994: 344].⁴

2. Problém identity po pádu NDR a fenomén strachu

Jak již bylo naznačeno, viktimizace je relativní. Závisí například na tom, kolik dalších lidí prožije stejné trauma.

„Lidé se mohou stát oběťmi státu nebo státních organizací, aniž by měli pocit, že jsou oběti. (...) Zatímco ve většině případů by zneužití státem mohlo být závažnější, pronikavější a dlouhodobější, většina populace až na některé výjimky nevnímá sama sebe jako oběti, a snad se ani dokonce necítí být utiskována. Ti, kdo se narodili a vyrostli v represivních podmínkách, nic lepšího neznají. Starý člověk, který žil v odlišném systému, v odlišných podmínkách, se natolik přizpůsobil životu v totalitárním nebo autoritativním systému, že obvyklé praktiky, kterými lidé v demokracii opovrhují, pokládá za normální součást života v socialistickém státu.“ [Fattah 1994].

²) Pomsta není sladká, ale trpká. Je to čin, který je výsledkem bezmoci, proto mizí se zmizením bezmoci [Orwell 1945].

³) Tudíž ani silné vztahy mezi pocity ohrožení (sám/a venku po setmění) a pravděpodobností, že člověk může být napaden, nevyracejí ideu, že strach ze zločinu, vyjádřený emocionálně nebo kognitivně, odkazuje na více dimenzí hrozeb než pouhý zločin.

⁴) Výzkumný projekt realizovaný kriminologi z Berlína (Uwe Ewald, Günter Gutsche, Carmen Hennig, Gunhild Korfes, Erwin Lautsch, Knuth Thiel), Tübingenu (Klaus Boers, Hans-Jürgen Kerner), a Hamburku (Klaus Sessar).

Taková byla víceméně situace všude v zemích bývalého východního bloku před rokem 1989. Protože nebylo skutečných alternativ, byly všechny deprivující a pokořující strategie, vnucované veškerému obyvatelstvu, aby akceptovalo pevnou subordinaci a bylo poslušné [Sessar 1993: 233], jistě bolestivé a často také děsivé, ale bývaly většinou vnímány jako „normální“, a tedy zbavené rysů viktimizace ve vlastním smyslu.

Poté přišel čas radikální proměny. Legislativní úprava znovusjednocení vyvrcholila tím, že východní Německo jako stát jakoby přes noc zmizelo a všichni jeho obyvatelé se automaticky stali občany Spolkové republiky Německo. Došlo tak k úplnému nahrazení politické, právní a ekonomické struktury adekvátními západoněmeckými systémy.

Toto kompletní nahrazení jedné sociální struktury jinou vytvářelo často politické nebo funkční problémy. Šlo také (v mnohem větším rozměru) o problém identity v tom smyslu, že všichni lidé ztratili jak svou sociální, tak morální orientaci, bez ohledu na to, do jaké míry se ztotožňovali s předchozím politickým režimem. Od té doby zde přetrvává silný pocit odcizení charakterizovaný bezmocností, bezradností a beznadějí. Odcizení má v tomto ohledu vztah ke strukturální deprivaci. Rekonstrukce společnosti je hlavně záležitostí nového vedení, které přinejmenším během prvních pěti let po sjednocení zaujímal ke svým novým akvizicím spíše koloniální přístup [viz také Fattah 1994]. Převládá všeobecný pocit, že západní Němci mají například na trhu práce lepší vyhlídky bez ohledu na vzdělání a schopnosti než východní Němci (tento názor vyjádřilo ve východním Německu v roce 1993 80 % respondentů, 40 % uvedlo, že z jejich hlediska je jejich život většinou naprosto určován druhými). Tato frustrující situace by mohla být definována jako „strukturální viktimizace“ [Fattah 1991: 9].⁵

Hlavní výzvou byl problém kriminality. Ve srovnání se západními zeměmi byla míra kriminality v socialistických zemích určitě nižší, ačkoli byla mnohem větší, než propaganda NDR připouštěla. V Německu byl poměr výskytu kriminality odhadován na 1:3 v porovnání východ-západ v době jejich spojení [Heide a Lautsch 1991: 13]. Jakmile byla povolena svoboda cestování, míra kriminality prudce stoupla. Přicházel západní životní styl, ale obyvatelstvo bylo zcela nepřipravené na příchod s ním spojeného západního typu kriminality. Dříve nebylo nutné zamykat dům, protože loupeže byly vzácné. Avšak jejich počet rychle vzrůstal a bytové loupeže byly snadné. Lidé byli celkově nezkušení v tom, jak si počínat při konfrontaci s trestnou činností, ať už potenciální, nebo aktuální, dlouhodobý život v socialismu z nich učinil závislé a bezbranné tvory při střetu s riziky nové kriminality [Sessar 1993: 239]. V té době viktimologové inklinovali k aplikaci Seligmanovy [1975] mikropsychologické teorie naučené bezmocnosti na tento makroproblém.

Ovšem míra kriminality nebyla nepřiměřeně vysoká. Odpovídala totiž modernizačním procesům, byla skutečně součástí těchto procesů [Boers 1996, Ewald a Langer 1997]. Můžeme říci, že úroveň kriminality ve východním Německu víceméně dosahovala a stále dosahuje úrovně převládající v západním Německu. Reakce veřejnosti a postoj k problému kriminality však ještě neodpovídaly nové době.

⁵) Velmi často se konstatuje, že NDR byla ze všech bývalých socialistických zemí hlavním vítězem revolucí, které proběhly v roce 1989, protože se jí dostalo obrovské ekonomické pomoci od západního Německa. Taková je pravda. Nicméně je opomíjen fakt, že NDR byla také jedinou postsocialistickou zemí, která byla donucena vzdát se své identity. Ačkoli toto nebyl problém přelomu let 1989-90, stal se jím až později.

Připojíme nyní několik zjištění z výzkumného projektu „Sociální transformace a kriminalita“. Vycházel z předpokladu, že strach ze zločinu není spojen jen s fenoménem kriminality v jeho pozitivistickém smyslu, ale vyjadřuje také pocity frustrace a odcizení.⁶ To by znamenalo, že se člověk obává, že se stane obětí zločinu, protože ztratil svou sociální nebo osobní orientaci: stal se zranitelným v obecném smyslu.

Tento přístup bude spojovat proměnné, které na první pohled nemají vzájemně příliš mnoho společného. Pozornost se soustředí na východní Německo se západním Německem v roli kontrolní skupiny. Pro tuto chvíli zapomeneme na četné námitky proti následující standardizované otázce (Jak se člověk cítí, když jde sám v noci v sousedství svého bydliště – velmi bezpečně, trochu bezpečně, trochu ohrožen, velmi ohrožen), tuto otázku jsme pokládali respondentům ve východním Německu (kvůli srovnání) také v souvislosti s dobou před listopadem 1989 a po něm. V roce 1991 a 1993 asi 10 % respondentů uvedlo, že se cítí „velmi bezpečně“. Odlišnosti nicméně existovaly ve vztahu k době před „poklidnou revolucí“: v roce 1991 uvedlo 36 % respondentů, že se před rokem 1989 cítili „velmi bezpečně“, ale v roce 1993 to bylo 52 %. Jako by tyto údaje naznačovaly, že při pohledu zpět se „staré dobré časy“ jevily v mysli lidí bezpečnější, což mohlo být interpretováno jako psychologický odraz kontinuálního zhoršování současné situace v oblasti kriminality: čím horší přítomnost, tím lepší minulost.

Jenomže míra kriminality se mezi lety 1991 a 1993 podstatně nezvýšila a lidé po dvou letech necítili více nebezpečí. Proto existuje možnost, že při pohledu „růžovými brýlemi“ na minulost, pokud jde o bezpečnost procházek ulicemi, vyjadřovali respondenti nespokojené postoje k zhoršování jejich současné společenské situace.

Ještě překvapivější je vztah mezi pocity ohrožení a osobními perspektivami. Kombinovali jsme sociální faktor zaměstnanost/nezaměstnanost a osobní perspektivy člověka (souhlas nebo nesouhlas se stanoviskem: Budoucnost je možné vidět optimisticky), abychom vytvořili dvě protikladné kategorie: zaměstnanost a optimismus vs. nezaměstnanost a pesimismus. Poté byl hledán vztah mezi těmito dvěma krajními skupinami a standardizovanou otázkou. Jak je patrné, lidé ve východním Německu se cítili se svými negativními zkušenostmi a postoji mnohem méně bezpeční než lidé s pozitivními zkušenostmi a postoji (tabulka 1).

Tabulka 1. Vztah mezi osobními perspektivami a pocity ohrožení
(když se člověk prochází v noci venku u svého bydliště)
Východní Německo 1993, v procentech

	dobré perspektivy*	špatné perspektivy**
cítí se hodně a naprosto bezpečně	59	38
cítí se hodně a naprosto ohrožení	41	62

*) dobré perspektivy: zaměstnání a optimistický výhled

**) špatné perspektivy: nezaměstnání a pesimistický výhled

Metodologicky slibnější může být položka odhadu rizika (velmi pravděpodobné, trochu pravděpodobné, méně pravděpodobné, nepravděpodobné), když jsou lidé dotazováni na

⁶) Toto úzce souvisí s postřehem Skogana [1997: 14], který se domnívá, že strach z kriminality je ovlivněn specifickými aspekty městského života. K nim patří také snižování kvality života v obci [Garofalo a Laub 1978] bez ohledu na to, zda je tento úpadek doprovázen nárůstem kriminality.

pravděpodobnost, že se v blízké budoucnosti stanou obětí loupeže, vloupání, krádeže, napadení, vraždy nebo znásilnění. Výsledkem je zjištění, že východní Němci se domnívají daleko více než západní, že jsou vystaveni většímu riziku. Dvakrát více lidí na východě než na západě země očekávalo, že se stane s daleko větší pravděpodobností obětí vloupání nebo krádeže nebo budou zabití (tabulka 2), ačkoli v roce 1993 byl tento druh kriminality víceméně stejný v obou částech země.

Celkem vzato jsou obavy východních Němců mnohem větší než západních Němců. V tzv. nových zemích většinou jedna ze čtyř žen očekává, že bude v blízké budoucnosti přepadena, a jeden z deseti respondentů odhaduje, že je určitá pravděpodobnost, že může být zabit (Ize srovnat s odpovídajícími hodnotami 15 % a 5 % na západě země). Kdyby byly odpovědi interpretovány normálně, znamenalo by to, že se setkáváme s nějakým druhem iracionality vzhledem k malé pravděpodobnosti, že lidé padnou za oběť takovým zločinům. Pokud by odpovědi vyjadřovaly obecnější pocity bezbrannosti, které jsou transformovány do slovníku zločinu nebo jsou jím vyjadřovány, potom by byl náš analyticky problém tématem deprivace, jak je zmíněno výše.⁷

Tabulka 2. Pravděpodobnost* že se člověk brzy stane obětí zločinu
západní a východní Německo 1993, v procentech

	západ	východ
vloupání	23	40
krádež	22	40
loupežné přepadení	19	33
znásilnění**	15	22
napadení	14	23
zabití	5	11

*) velmi pravděpodobné nebo naprosto pravděpodobné

**) jen ženy

Další dva příklady by mohly vysvětlovat možné pozadí těchto neobvyklých postojů. V prvním případě je odhad rizika spojen s rezignovaným pohledem respondentů, že „bez ohledu na stejné schopnosti mají západní Němci vždy lepší vyhlídky než Němci východní“ (souhlasím/nesouhlasím). Vezmeme-li za příklad loupežné přepadení, z respondentů, kteří sdíleli názor o diskriminaci, 43 % očekávalo, že bude přepaden, zatímco u opačného názoru se přepadení obávalo jen 22 %.

Ve druhém případě je odhad rizika spojen se stanoviskem: „Když se člověk zamyslí nad současnými podmínkami života, bylo by lepší nemít děti“ (souhlasím/nesouhlasím). Toto téma stojí za zvláštní pozornost, protože míra porodnosti v Německu v posledních několika letech dramaticky klesala a klesá ve východním z 12,9

7) Velký strach ze zločinnosti mezi ženami, který ostře kontrastuje s pravděpodobností, že budou násilně napadeny, je někdy vysvětlován procesem socializace, který zatlačuje ženy do pasivity, bezmocnosti a závislosti na mužích kvůli ochraně. Uvažujeme-li o těchto proměnných sumárně, jsou součástí všeobecné formy – sociální – zranitelnosti. To ale ještě nevysvětluje strach spojený s kriminalitou. Existuje-li v životě ženy obecná hrozba, tedy je to znásilnění. Z násilnění je nejen zločin, ale také obecně symbolizuje (nejen sexuálně) podrobení žen mužů. Z tohoto hlediska je strach ze zločinu zobecněný strach ze znásilnění a znásilnění je symbolem deprivace [podrobnosti viz Boers 1991: 65].

na 1000 obyvatel v roce 1988 na 5,1 v roce 1993 (zatímco na západě se míra porodnosti dlouhodobě drží na 11 na 1000 obyvatel). Celkově 53 % respondentů v někdejší NDR a 40 % respondentů v západním Německu souhlasilo s uvedeným názorem. Na východě existuje statisticky významný vztah mezi všemi nahlášenými trestnými činy a postojem mít děti (s τ_b v rozmezí od 0,13 v případě krádeží do 0,18 v případě vražd nebo zabíjení). Vezmeme-li jako příklad vloupání, 35 % východoněmeckých respondentů z těch, kteří nesouhlasili s tímto pesimistickým stanoviskem, a 47 % z těch, kteří schvalovali výrok, pokládalo za pravděpodobné, že se do jejich bytů či domů někdo vloupe. Situace je zcela odlišná v západním Německu, kde v průměru jenom 23 % respondentů pokládalo za pravděpodobné, že budou vyloupeni, přitom neexistují významné odlišnosti ve vztahu k tomu mít děti (tabulka 3).

Tabulka 3. Pravděpodobnost, že dojde ke vloupání a postoj k možnosti mít dítě* západní a východní Německo 1993, v procentech

	západ		východ	
	nesouhlasí	souhlasí	nesouhlasí	souhlasí
nepravděpodobné**	77	75	65	53
pravděpodobné***	23	25	35	47

*) „Uvažuji-li o současných podmínkách života, bylo by lepší nemít děti“ (nesouhlasím/souhlasím)

**) „méně pravděpodobné“ a „nepravděpodobné“

***) „velmi“ a „zcela pravděpodobné“

Ačkoli zjištění vyžadují další analýzy, aby byla přezkoumána jejich platnost, v souladu s našimi východisky existuje několik pozoruhodných vztahů mezi formami strachu ze zločinu a postoji k vlastnímu osudu a budoucnosti. Nejdůležitější z tohoto hlediska jsou odlišnosti mezi názory východních a západních Němců na stejné problémy. Zejména ve východním Německu to působí dojmem, že strach z kriminality nesouvisí pouze se zločinem, respondenti také spojují (možná v mnohem větším rozsahu) zločin s pocity deprivace, neštěstí, diskriminace nebo pesimismu, který pramení z daleko obecnějšího pocitu nespravedlnosti – s fenoménem, který bychom rádi nazvali strukturální viktimizací. Jinými slovy zločin může být symbolem, kódovým slovem nebo metaforou, která reprezentuje zcela odlišné problémy, které mají lidé z východního Německa ve své nové společnosti: úzce to souvisí s tím, co se jim (podle jejich názoru) děje ve společnosti.

Zde je však namístě dále analyticky pracovat, přičemž zvláště potřebné je přihlédnout i k dalším proměnným. Kdybychom se omezili na momentálně rozšířený strach, pokusy o vysvětlení by velice rychle skončily, protože stále se rozevírající nůžky mezi subjektivním pocitem ohroženosti a objektivní bezpečnostní situací vlastně nelze uzavřít. Je třeba se ptát, zda není nutné, abychom uvažovali ještě obecněji, abychom zahrnuli do úvah zostřující se a urychlující se sociální proměny, konkrétně ekonomické, vědecké, technologické a další včetně nebezpečí sebezničení, ať už pro počátek jen jako pozadí nebo širší poznávací rámec. Strach může vystupovat jako náhražka za odlišnost od normy, protože už nestačí „blokovat odchylky, aby bylo možné žít dál beze strachu“ [Luh-

mann 1990: 239 an.]. To by znamenalo transformaci konkrétního strachu do strachu obecného.⁸

3. Širší společenské souvislosti strachu

Snažíme se postupovat jako při loupání cibule od vnějších k vnitřním vrstvám tak, abychom teprve v jádru našli to, co je nazýváno strachem z kriminality nebo obavou ze zločinu. Proto musíme mluvit o současné situaci jako o bezprecedentní a zlomové, třebaže to, co přinesl pád berlínské zdi a železné opony, představuje „jenom“ další dimenzi, která má ovšem značné umocňující a urychlující dopady. S převratem stále více mizí staré jistoty, hodnoty zdrženlivosti a bezpečnosti, úloha tradice, morálky, hranic, solidarity, vztahů, jednoduchých kauzalit atd. Právě řečené může působit jako pokus o truchlení nad tradičními evropskými hodnotami, přičemž bývá opomíjeno, že tyto hodnoty byly vždy křehké a kompromitované starými třídními protiklady. Jde ale o zkušenost, že sama povrchnost se stala paradigmatem naší existence a zachvacuje mnoho základních sociálních orientací, dokonce i samotné porozumění minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Znamená to, že minulost je stále rychleji zapomínána, a přispívá tak stále méně ke konstituování přítomnosti, a právě tak budoucnost střídá stále rychleji přítomnost, a to se stále se zvyšující rychlostí zániku [Weidenfeld et al. 1995: 2]. Co se týče morálky, ta poskytuje stále méně návody, jak se chovat, ale přizpůsobuje se stále více chování. A také etika jako teoretická nadstavba morálky je stále více regulována podle současného vývoje, řídí se přitom mottem: co lze udělat, to se také udělat smí.⁹

Objevují se úvahy, že odcizení a vykořenění jsou zdrojem úzkosti, objeví-li se konkrétní podnět. Je třeba zamyslet se nad postupně se rozvíjejícím vědomím rizika ve vztahu k osamostatnění se tzv. pokroku, pokud se tento stále více vymyká celospolečenské odpovědnosti a funguje bez kontroly a bez zájmu o následky, ať už se jedná o medicínu, genovou technologii, jadernou techniku nebo jiné technologie. Do slovní zásoby již pronikl pojem „riziková společnost“. Naznačuje možnost sebezničení [Beck 1986] jako důsledek přestavby naší společnosti.¹⁰ Podle Becka toto riziko vyřeší starý problém nerovnosti, na místo „společnosti nerovnosti“ nastupuje „ohrožená“ společnost (*unsichere Gesellschaft*). „Hnací síla v třídní společnosti se nechá shrnout do věty: *Mám hlad!* Pohyb, který je uváděn do pohybu s rizikovou společností, vyjadřuje: *Mám strach! Pospolitost nouze střídá pospolitost strachu...*“ a Beck se vzápětí ptá: „Jakou zátěž unesou

⁸) Kromě toho by to znamenalo, že je třeba kriminologii uvolnit z těsných pout pozitivistického výkladu kriminality. Konečně by se tak vzalo v úvahu, že kriminalita je nejen souhrnem mnoha trestných činů, vypočteným na základě nanejvýš problematických informací z policejních statistik, ale představuje zvláštní sociální fenomén, a proto patří do obecného kontextu *sociálních* problémových situací.

⁹) „Primární již není, co má člověk být nebo co má konat (...) a potom je toho buď schopen, nebo není, ale primární je, co již člověk *de facto* činí, protože tak může, a povinnost vyplývá z činu: ta je mu přislíbena od kauzálního *Fátum* jeho činů“ [Jonas 1984: 230].

¹⁰) Abychom nespolehali jen na strukturální přestavbu samotnou, dáváme slovo C. G. Jungovi: „Příliš mnoho je ve hře a příliš mnoho dnes závisí na povaze lidské psychiky. Je člověk dost zralý na to, aby odmítl nabízející se pokušení zinscenovat zánik světa, k čemuž má moc? Je si vědom, po jaké cestě se ubírá a jaké jsou závěry, které by musel vyvodit ze světové situace a ze své vlastní duchovní situace? (...) Uvědomuje si, co na něj čeká, kdyby k této katastrofě došlo? Dokáže si vůbec představit, že by to znamenalo katastrofu? A ví konečně jedinec, že je to *on*, kdo je jazyčkem na vahách?“ [Jung 1964: 67 an., zvýrazněno v originále]

pospolitosti strachu? Jakými motivacemi a energií k jednání disponují? (...) Žene strach lidi do iracionality, extremismu, fanatismu?“ [Beck 1986: 65 an., zvýrazněno již v originále]

Nejistoty – další vrstvy cibule – mezitím dostaly konkrétnější podobu, zejména ničení životního prostředí se stává každý den zřejmější, zasahuje už každého osobně. Hnací motorem je ekonomie, která ve jménu neoliberalismu nebo turbo-kapitalismu (Luttwak) – podle motta jíst, nebo být sněden – směřuje ke společnosti 20:80, v níž nakonec má stačit jedna pětina všech zaměstnanců, aby vyráběla zboží a zajistila nezbytný provoz služeb [Martin a Schumann 1997: 12]. Děje se to ve jménu globalizace, díky níž je hospodářský úspěch provázán s úsporou pracovních míst (příp. alokací produkce v cizině, což šetří náklady). Sociální rozměr se čím dál víc ztrácí z tržního hospodářství a z hodnocení lidí, především v nových spolkových zemích [Wirtschaftswoche 1997: 27]. Nezaměstnanost ustupuje nové sociální kategorii „bez práce“ (*Nichtarbeit*) [Rifkin 1995, Forrestier 1997], to znamená, že lidé velmi dobře poznají, že jich společnost určité množství nepotřebuje: týká se to kromě žen v první řadě mladých lidí, když se připravují na výběr povolání.¹¹

Můžeme tedy shrnout, že obecné úzkosti jenom průhledně obalují specifické obavy a pronikají snad až dolů do naší zcela konkrétní existence a tam zabarvují a posilují v našich očích všechno to, co vyplývá ze zneklidnění a obav. Proto je třeba očekávat, že strach z kriminality, ale také jiné postoje ke kriminalitě, jako třeba názory na trestání, se vyhrtí tak, že přesahují reálné podněty (tzv. „objektivní bezpečnostní situaci“). Úzkosti se, jak je patrné, vzhledem k podnětu ještě zvětšily nebo se zcela osamostatnily.

4. Další vývoj postojů ke kriminalitě v průběhu transformace

Ve velkorysém výzkumu zkoumajícím vývoj kriminality a postojů ke kriminalitě v Německu, jenž spojil dva reprezentativní průzkumy v letech 1991 a 1993 s omezenějším třetím průzkumem v roce 1995 [Boers, Gutsche a Sessar 1997], byly nejdříve registrovány vzrůstající pocity ohrožení v nových spolkových zemích, které sice v roce 1995 poněkud zeslábly, přece však měly celkově vyšší úroveň než např. ve starých spolkových zemích, v Anglii a USA [Boers a Kurz 1997: 197 an.]. Naším záměrem krom toho vyhovují pravidelné průzkumy pojišťovny R+V-Versicherung, která zkoumá životní obavy od roku 1991 odděleně mj. podle hledisek východ a západ, u žen a mužů, prostřednictvím 14 příp. 15 témat (strach z onemocnění ve stáří, z osamělosti, vlastní nebo obecné nezaměstnanosti, z možnosti stát se obětí trestného činu nebo dopravní nehody, z následků ničení životního prostředí atd., srv. tabulku 4. Škála strachu je sedmistupňová a sahá od stupně „vůbec žádný strach“ (1) až po „mimořádný strach“ (7), střední hodnota má tedy číslo

¹¹) A proto nerovnost [viz Beck 1986: 65] nelze vyřešit nejistotou (ohrožeností), protože ta ji naopak posiluje. Tuto tezi by podpořilo, kdyby se v handicapovaných skupinách populace (jichž je většina!) obavy nadměrně zvyšovaly. Ale Američané mezitím přišli s řešením. „Tittytainment“ je výraz pro nevázané hodování a hřmotnou zábavu, které má masy bez práce uklidnit [Martin a Schumann 1997: 13]. Kdysi se tomu říkalo „*panem et circenses*“, nicméně nynější záměry jsou strukturovanější, také ve smyslu provázanosti se strachem a následky strachu.

3,5.¹² Obavy v celoněmeckém průměru stoupaly až na určité výkyvy celkem kontinuálně od 3,41 do 4,19.¹³

Tabulka 4. Obavy východních a západních Němců v letech 1991-1997, ve vztahu k obecným životním rizikům (průměrné hodnoty 14, příp. 15 témat)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
východní Němci	3,36	3,7	3,97	3,8	3,77	4,37	4,31
západní Němci	3,42	3,5	3,77	3,46	3,51	4,07	4,18

Pramen: R+V-Infocenter für Sicherheit und Vorsorge/GfK.

Tento pozoruhodný vývoj lze jen s drobnými diskrepancemi znázornit také odděleně pro východo- a západoněmecké obyvatelstvo. Znamená to, že vývoj strachu na západě země je stejný, a proto se konkrétní změna poměrů projevovala buď stejně silně, nebo stejně slabě v NDR i v západním Německu. Narůstající pocity ohrožení jsou zřejmě všeobecné.

Obava, že se člověk stane obětí trestného činu, figurovala v roce 1997 na 12. místě z 15 témat s hodnotou 3,85 např. výrazně za obavami z růstu životních nákladů, z nezaměstnanosti, z politického extremismu nebo z onemocnění (tab. 5).¹⁴ Ve zvláštním průzkumu byly zkoumány obavy z devíti trestných činů.

Tabulka 5. Obavy Němců v roce 1997 ve vztahu k obecným životním rizikům

obecná nezaměstnanost	5,13
životní náklady	4,83
nedostatečná péče ve stáří	4,69
závažné onemocnění	4,63
vlastní nezaměstnanost	4,45
přítomnost cizinců	4,44
politický extremismus	4,22
dopravní nehoda	4,2
drogová závislost vlastních dětí	4,08
nízký životní standard	4,07
ničení životního prostředí	3,88
oběť trestného činu	3,85
osamělost ve stáří	3,81
válka s německou účastí	3,57
rozpad partnerství	2,93

Pramen: R+V-Infocenter für Sicherheit und Vorsorge/GfK.

¹²⁾ Na začátku dotazování figurovala otázka, jaká je pravděpodobnost, že se člověk setká s takovým rizikem, stejně tak se zčásti proměnily indikátory. Takové nepřesnosti musely být vzaty v potaz při reprodukci průběhové křivky.

¹³⁾ Reprodukce dat z průzkumu s přátelským svolením R+V-Versicherung.

¹⁴⁾ Strach z možnosti stát se obětí se v roce 1991 při průzkumu v západním Německu nacházel na 12. místě z 15 témat s hodnotou 2,91 a v roce 1997 na 13. místě z 15 témat s hodnotou 3,81, ve východním Německu v roce 1991 na 8. místě (3,29), resp. v roce 1997 na 10. místě (4,01).

Tabulka 6. Obavy Němců v roce 1997 ve vztahu k vybraným deliktům, resp. oblastem kriminality

kriminalita poškozující životní prostředí	4,37
vandalismus	4,32
vloupání	4,23
krádež v době dovolené	4,17
tělesný úraz	4,13
loupežné přepadení	4,11
podvod	3,85
krádež automobilu	3,71
terorismus	3,22

Pramen: R+V-Infocenter für Sicherheit und Vorsorge/GfK.

Tedy šest příkladů deliktů se pohybuje v rozmezí nad dřívější průměrnou hodnotou (tabulka 6), nejvyšší hodnota činí 4,37 (kriminalita poškozující životní prostředí). Podle této zkušenosti respondenti přikládají větší význam kriminalitě, je-li v dotazech zadána jako konkrétní problém, než když se otázky obecně týkají sociálních problémů.

V této souvislosti je třeba uvést, že ženy se cítí samy na ulici v noci nejistější než muži, že více očekávají, že se stanou obětí nějakého trestného činu, že se mohou pod vlivem televizních zpráv o kriminalitě stát bojácnějšími [Chiricos, Eschholz a Gertz 1997] – a to v rozporu s obecným zjištěním, podle něhož mají méně důvodů k obavám než muži (samozřejmě s výjimkou znásilnění, ale k tomu také dochází mimo vlastní byt jen relativně vzácně).¹⁵ Ženy tak pocítují ve většině oblastí životního rizika více strachu než muži, tedy nejen při otázce na to, zda by se mohly stát obětí [Sessar 1997: 131]. Po-
mineme-li, že muži, jak bylo mnohokrát uvedeno, si méně připouštějí své obavy (ale proč by to neměli dělat v situaci, která se jich osobně netýká, jako je „válka s německou účastí“?), potom nezbyvá snad nic jiného než započítat odlišný strach z trestných činů do obecných obav a zneklidnění zkoumaných z hlediska pohlaví. Pokračujeme-li v úvahách tímto směrem, potom by se mohly prosadit tyto obavy do strachu z kriminality, tedy rozšířit ho a posílit. Kdyby tedy ženy měly mít při existenčních otázkách zaměřených na budoucnost – a otázky ve výzkumu R + V jsou právě tímto směrem velmi silně zaměřeny – větší strach než muži, protože důvod k tomu je dostatečný (klíčem jsou celkem horší ekonomické šance žen do budoucnosti, na nichž závisí mnoho jiných faktorů vytvářejících nejistotu), potom naplňují tyto obavy také potenciál strachu v oblasti kriminality. Byl by to závěr podporující „teorie rizika“ spíše než na znásilnění se odvolávající teorie zranitelnosti (*Verletzbarkeitsthese*) [srv. Boers 1991: 67 an.], zde ve spojitosti se socioekonomickým pozadím. Ovšem toto vše je teprve nutné zjistit.

Naším úvahám odpovídá nakonec i to, že dotázané osoby daly v průzkumu nejvyšší prioritu kriminalitě poškozující životní prostředí. Jedná se o neosobní kriminalitu týkající se obce či státu.

¹⁵) V různých studiích bylo ověřeno, že strach vede k vyhybavému chování, a proto k menšímu riziku, že se člověk stane obětí. Byly zjištěny dalekosáhlé odlišnosti z hlediska pohlaví.

5. Komunikativní pojetí strachu

Téma, týkající se kriminality a strachu, nevzniká samo od sebe: musí se o něm debatovat, teprve tak je tvořena realita (komunikativně konstruovaná). Existují různé instance, které produkují naše vědění/nevědění, v první řadě jsou to samozřejmě *média*.

Mnoho napoví následující příklady. Televizní stanice „Bonn Direkt“ odvysílala zprávu, že podle údajů BKA (Spolkového kriminálního úřadu) je v Německu denně spácháno deset vražd. Čerstvé údaje z října 1997 byly porovnány s rokem 1996. Znamenalo by to, že za rok bylo spácháno asi 3 500 vražd. Kdybychom se ale důsledně řídili policejní definicí vraždy, potom došlo pouze k 605 vraždám, tedy jedná se o 1,7 trestného činu na den. Ale výpočet redakce se mohl řídit úvahou, že usmrcení je obecně považováno za natolik závažné, že mají být k počtu vražd přičteny delikty zabití včetně euthanasie a usmrcení dětí, což je 1 343 případů, to by však stále ještě znamenalo 3,8 místo 10 deliktů na jeden den, ostatně jde o zvýšení o 165 % ve srovnání s předchozím rokem (obvyklé jsou menší nárůsty, často i poklesy). Vysvětlení je jen jediné: autoři zprávy přičetli do celkového počtu vražd dále pokusy o vraždu a zabití, a tak získali 10 případů na den: podíl pokusů obnášel 65 procent v roce 1965. Do úhrnu se prostě někdy započítají nejen dokonané trestné činy vraždy a zabití, ale také pokusy o ně, aniž by se příjemce informace dozvěděl, jak byl proveden výpočet, a hned je na světě potřebná dramatická zátěž. Že je kategorie pokusů v policejních statistikách u deliktů zabití téměř bezvýznamná, protože se za ní mohou skrývat [Sessar 1981] téměř všechny druhy násilí, tím už se televize nezatežuje. Informování o znásilnění probíhá úplně stejně, 17 případů za den bylo policejně skutečně evidováno, v tom je započítána téměř jedna třetina pokusů. Ke zkreslení došlo také při informování o vzestupu násilné kriminality, souhrnné statistické kategorie, která měla během roku narůst o 15 procent, ve skutečnosti to však bylo jen 5,5 procenta. Podle této zprávy DPA byla také každé tři minuty znásilněna jedna žena, což znamená celkem 175 000 žen za rok. Ve statistice z roku 1996 je však uvedeno 6 246 žen, tedy poměr 1:28 mezi realitou a zkreslenou informací. K takovému výsledku se dosud nikdo v mezinárodním výzkumu nedostal (pouze v tom případě, kdyby byly do údaje zahrnuty i znásilněné manželky, potom by byl poměr možná příliš malý).

V obou případech byly použity tzv. fiktivní hodiny zločinu (*crime clock*), které dělí počet sekund, minut, hodin, dní a týdnů jednoho roku počtem nahlášených nebo vypátrávaných deliktů, a tak je možné získat tak malé časové intervaly (každé tři minuty...). Obraz sugeruje, že zločin je téměř zákonitý, že přichází v takřka vypočitatelných periodách, tedy je všudypřítomný [Kunz 1994: 209], a člověk si podle něj téměř může nařizovat hodiny. Použití hodin zločinu ovšem nemá žádné cíle informativní, ale nanejvýš demagogické, nebo slouží politické mobilizaci [Albrecht 1996: 59 an.], protože opomíjí velikost populace a rozličné rozvrstvení kriminality. Například v Hamburku byl v roce 1996 zaregistrován každých 116 sekund (1 min, 56 s) jeden trestný čin, v Erfurtu každých 952 sekund (15 min, 52 s), v Hamburku tedy běžely hodiny téměř osmkrát rychleji než v Erfurtu [Polizeiliche... 1996].

Nebereme-li v úvahu snahu „zkreslovat skutečnost“ (což při obou příkladech zpravodajství hraje svou roli), potom jsou oba druhy informací zpracovány stejně, a to tak, že vzniká vlastní – pro sdělovací prostředky typická – realita. Její specifičnost spočívá v tom, že jsou opouštěny původní souvislosti, resp. je redukována komplexnost, v kterých se informace nacházela a byla tak chráněna [Sessar 1996]. Znalost širších souvislostí má v sobě přese všechny negativní pocity také něco uklidňujícího, protože se člověk dozví,

kde se děsivé věci nedějí. Jedná se tedy v tomto případě o „působení strachu z neznalosti“. Mezitím však zřejmě bylo dosaženo stavu, kdy se média již nemusí obávat zkreslení informací, které je způsobeno vytrhováním údajů z kontextu, protože už se proti tomu nikdo nebrání nebo nikdo nebere vážně možnost vyvrácení informací.

S tím souvisí otázka, zda určité obrazy či scénáře kriminality nejsou konstruovány nebo zda zůstávají nevyvráceny záměrně. Nedávno byl použit pojem „vytváření morální paniky“, který byl původně vztažen na určité skupiny, jejichž odlišnosti – v jejich nekonvenčním a provokujícím vzhledu, rituálech a chování – byly označovány za ohrožení vládnoucího hodnotového systému [Cohen 1973, k tomu Sumner 1996: 262 an.]. V Anglii to byly určité formy kultury mladých a jejich hudby, v Německu se to týká zřejmě cizinců. Něco takového jistě média nemohou vynalézt, existuje to ve společnosti jako projekce, závist, resentment, zloba a strach [Sumner 1996: 264], média ale tyto jevy posilují, zjemňují a žijí z nich. Budit morální paniku se také hodí pro obecnou charakteristiku situace, v níž je vytvářen strach a vzápětí se vyzývá do boje s ním. Existuje celá řada takových kampaní: proti zločinu, strachu ze zločinu [Boers 1991: 22], drogám a nyní zřejmě znovu proti mládeži [*war on youth*, srv. Schissel 1997: 165].

Přitom chybně postupuje také *politika* v rámci jakéhosi politicko-publicistického koloběhu [Scheerer 1978], při němž se média a politika vzájemně ovlivňují, aby se později naopak na sebe vzájemně odvolávaly, pokud jde například o rostoucí pocity ohrožení a boj s nimi. Zejména tak to probíhá v případě cizinců, kteří jsou všeobecně považováni v oblasti kriminality za primární faktor nejistoty (ohrožení). „Vyobcování pomocí řeči“ realizuje část německého tisku používáním slovníku typu „záplava cizinců“ nebo „utečenecká vlna“, který má vyvolávat asociace s přírodními katastrofami. Všeobecně viditelný „mediální rasismus“ je údajně v Německu zvláště agresivní, tvrdilo se na jednání v Bonnu, které se konalo při příležitosti Evropského roku proti rasismu, což bylo dáváno do spojitosti s agresivní německou politikou vůči cizincům [Frankfurter... 1997: 1]. Je to hodnověrné, protože stejný slovník používají i politici, pro něž je to specifické téma.¹⁶

Je zřejmě základní lidskou zkušeností, že lidi nezneklidňují fakta, ale to, co si o nich myslí druzí (Epiktetos, 2. stol. n. l.). Naším tématem v tom případě již není kriminalita, ale informace a názory na ni, a potom zcela konkrétní opatření v oblasti boje s ní a prevence: „Když se člověk snaží potlačit strach, tak ho zvětšuje“ [Luhmann 1990: 242], což má něco společného s rekurzivními efekty komunikace o tématu „strach“. Říká se také, že není kouře bez ohně: pokud policie požaduje více policistů a vymýšlí a realizuje mimořádné koncepce prevence, které zasahují až do našich bytů, musí (?) zřejmě existovat i velké nebezpečí. Může to ale znamenat i volbu mezi občanskou svobodou a bezpečím.

„Paniku nelze zakázat. (...) Strach nemůže být právně regulován a nelze ho vědecky vyvrátit“ [Luhmann 1990: 238], a – je třeba doplnit – nemůže být proto odstraněn nějakým opatřením, což neznamená, že by komunální kriminální prevence nebo občanům blízká policejní práce nemohla občas vést k místním úspěchům a uklidnění. Co obecně musíme, případně jen můžeme dělat, je vést rozhovor o strachu místo rozhovoru o krimi-

¹⁶ Nelze přistoupit na politizaci kriminalistických statistik (a výsledků z průzkumů názorů obětí) prostřednictvím nesprávného, jednostranného nebo zkresleného zpravodajství – v tomto případě policie –, jak to bylo pozorováno zvláště v USA [Baer a Chambliss 1997]. V Německu ovšem policejní statistiky, které zpracovává BKA, dělají hodně pro to, aby předstihly nahodilé dezinterpretace vlastním komentováním svých dat.

nalitě. Musíme zařazovat obavy do širších společenských souvislostí. Diskutovat o strachu jako tématu napomáhá racionálně uvažování, což může přispět také k racionálnímu zvládnutí našich zcela konkrétních obav a zneklidnění. Jisté to ovšem není.

Z angličtiny a němčiny přeložil Jiří Sirotek

KLAUS SESSAR vystudoval práva (Mnichov, Freiburg) a sociologii (Boston). Od roku 1982 působí na univerzitě v Hamburku, kde vede katedru kriminologie v Ústavu věd o zločinu na právnické fakultě. Vedl řadu kriminologických výzkumů a projektů zaměřených na Německo, především s ohledem na situaci po sjednocení.

Literatura

- Albrecht, H.-J. 1996. „Kriminalitätsumfang, Opferrisiken und Kriminalitätsfurcht in der Schweiz.“ S. 37-84 in *Innere Sicherheit und Lebensngste*, hrsg. von K. Kunz und R. Moser. Berner Universitätsschriften Bd. 42. Bern: Haupt.
- Baer, J., W. J. Chambliss 1997. „Generating Fear: The Politics of Crime Reporting.“ *Crime, Law and Social Change* 27: 87-107.
- Baril, M. 1984. „L'envers du crime.“ In *Les cahiers de recherches criminologiques*. Montréal: Université de Montréal.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Boers, K. 1991. „Kriminalitätsfurcht. Über den Entstehungszusammenhang und die Folgen eines sozialen Problems.“ *Hamburger Studien zur Kriminologie* Bd. 12. Pfaffenweiler: Centaurus.
- Boers, K. 1995. „Kriminalitätseinstellungen und Opfererfahrungen.“ S. 3-36 in *Kriminologische Opferforschung, Teilband II.*, hrsg. von G. Kaiser und J.-M. Jehle. Heidelberg: Kriminalistik.
- Boers, K. 1996. „Sozialer Umbruch, (nachholende) Modernisierung und Kriminalität in Deutschland.“ S. 127-180 in *Wandel von Abweichung und Kontrolle in vereinigten Deutschland*, hrsg. von H. Peters. Special Issue of *Soziale Probleme*.
- Boers, K., G. Gutsche, K. Sessar 1997. *Sozialer Umbruch und Kriminalität in Deutschland*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Boers, K., P. Kurz 1997. „Kriminalitätseinstellungen, soziale Milieus und sozialer Umbruch.“ S. 187-253 in *Sozialer Umbruch und Kriminalität in Deutschland*, hrsg. von K. Boers, G. Gutsche und K. Sessar. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Cohen, S. 1973. *Folk Devils and Moral Panics*. St. Albans: Paladin.
- Ewald, U., W. Langer 1997. „Opfererleben in Deutschland nach der Wende, Entwicklungen in Ostdeutschland mit vergleichenden Bezug zu Westdeutschland.“ S. 89-156 in *Sozialer Umbruch und Kriminalität in Deutschland*, hrsg. von K. Boers, G. Gutsche und K. Sessar. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fattah, E. A. 1991. *Understanding Criminal Victimization. An Introduction to Theoretical Victimology*. Scarborough, Ontario: Prentice-Hall.
- Fattah, E. A. 1994. „From Victimization by the State to Victimization by Crime: A Side-Effect of Transition to Democracy.“ Pp. 17-34 in *New Definitions of Crime in Societies in Transition to Democracy*, ed. by U. Ewald. Bonn: Forum.
- Forrestier, V. 1997. *Der Terror der Ökonomie*. Wien: Zsolnay.
- Frankfurter Rundschau 1997. 27. 11.
- Garofalo, J., J. Laub 1978. „The Fear of Crime: Broadening Our Perspective.“ *Victimology* 3(3-4): 242-253.
- Heide, G. von der, E. Lautsch 1991. „Entwicklung und Struktur der Tatverdächtigen in der ehemaligen DDR von 1985 bis 1989.“ *Neue Justiz* 45: 344-348.

- Chiricos, T., S. Eschholz, M. Gertz 1997. „Crime, News and Fear of Crime: Toward an Identification of Audience Effects.“ *Social Problems* 44: 342-357.
- Janssen, H. 1996. „Verbrechensfurcht als Kategorie sozialer Disziplinierung?“ S. 67-70 in *Kulturvergleichende Kriminalitätsforschung und sozialer Wandel in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. von U. Ewald. Workshop zu methodologischen Problemen einer Metropolenstudie. Schriftenreihe der Kriminologischen Forschungsstelle Berlin Bd. 5. Bonn: Form.
- Jonas, H. 1984. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Joutsen, M. 1989. „Research on Victims and Criminal Policy in Europe.“ Pp. 50-83 in *Crime and Criminal Policy in Europe. Proceedings of a European Colloquium*, ed. by R. Hood. Oxford: Centre for Criminological Research, University of Oxford.
- Jung, C. G. 1964 (1957). *Gegenwart und Zukunft*. Zürich, Stuttgart: Rascher.
- Kunz, K.-L. 1994. *Kriminologie*. Bern: Haupt.
- Kury, H. 1995. „Zur Bedeutung von Kriminalitätsentwicklung und Viktimisierung für die Verbrechensfurcht.“ S. 127-158 in *Kriminologische Opferforschung, Teilband II.*, hrsg von G. Kaiser und J.-M. Jehle. Heidelberg: Kriminalistik.
- Luhmann, N. 1990. *Ökologische Kommunikation. Kann die Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?*, 3. Aufl. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Martin, H.-P., H. Schumann 1997. *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Maxfield, M. G. 1984. „Fear of Crime in England and Wales.“ *Home Office Research Study* No. 78. London: Home Office.
- Obergfell-Fuchs, J., H. Kury 1996. „Sicherheitsgefühl und Persönlichkeit.“ *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 79: 97-113.
- Orwell, G. 1945. „Revenge is Sour.“ *Tribune*, November 9, 1945.
- Polizeiliche Kriminalstatistik* 1996. Hamburg: Thüringen.
- Rifkin, J. 1995. *Das Ende der Arbeit*. Frankfurt/Main: Campus.
- Seligman, M. E. P. 1975. *Helplessness*. San Francisco: Freeman.
- Sessar, K. 1981. „Rechtliche und soziale Prozesse einer Definition der Tötungskriminalität.“ *Kriminologische Forschungsberichte aus dem Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg i. Br.*, Bd. 3. Freiburg: Eigenverlag.
- Sessar, K. 1990. „The Forgotten Nonvictim.“ *International Review of Victimology* 1: 113-132.
- Sessar, K. 1993. „Crime Rate Trends Before and After the End of the German Democratic Republic. Impressions and First Analyses.“ Pp. 231-244 in *Fear of Crime and Victimization*, ed. by W. Bilsky, Ch. Pfeiffer, and P. Wetzels. Stuttgart: Enke.
- Sessar, K. 1996. „Über einen (vergeblichen) Versuch, mit den Medien über kriminologische Erkenntnisse ins Gespräch zu kommen.“ *Kriminologisches Journal* 28: 281-284.
- Sessar, K. 1997. „Die Angst des Bürgers vor Verbrechen – was steckt eigentlich dahinter?“ S. 118-138 in *Kriminologie für Soziale Arbeit*, hrsg. von H. Janssen und F. Peters. Münster: Votum.
- Scheerer, S. 1978. „Der politisch-publizistische Verstärkerkreislauf. Zur Beeinflussung der Massenmedien im Prozeß strafrechtlicher Normgenese.“ *Kriminologisches Journal* 10: 223-227.
- Schissel, B. 1997. „Youth Crime, Moral Panics, the News: The Conspiracy Against the Marginalized in Canada.“ *Social Justice* 24: 165-184.
- Skogan, W. G. 1997. „Public Policy and Fear of Crime in Large American Cities.“ Pp. 1-18 in *Public Law and Public Policy*, ed. by J. A. Gardiner. New York: Praeger.

- Skogan, W. G., M. G. Maxfield 1981. *Coping with Crime. Individual and Neighborhood Reactions*. Beverly Hills, London: Sage.
- Sparks, R. F., H. G. Genn, D. J. Dodd 1977. *Surveying Victims. A Study of the Measurement of Criminal Victimization*. Chichester et al.: John Wiley.
- Sumner, C. 1996. *The Sociology of Deviance. An Obituary*. Buckingham: Open University Press.
- Weidenfeld, W., V. Then, D. Rumberg, Th. Lillig, J. Janning, O. Hillenbrand 1995. „Memorandum der Bertelsmann-Stiftung ‚Dialog der Kulturen‘.“ (Manuskript). Bielefeld: Bertelsmann-Stiftung.
- Wetzels, P. 1996. „Wider den naiven Realismus kriminologischer Opferforschung – Plädoyer für einen subjektiven, konstruktivistischen Opferbegriff.“ S. 117-143 in *Kulturvergleichende Kriminalitätsforschung und sozialer Wandel in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. von U. Ewald. Workshop zu methodologischen Problemen einer Metropolenstudie. Schriftenreihe der Kriminologischen Forschungsstelle Berlin Bd. 5. Bonn: Form.
- Wirtschaftswoche* 1997. Nr. 4 (16. 1.).

Trendy kriminality v ČR z pohledu roku 2000

ALENA MAREŠOVÁ*
MIROSLAV SCHEINOST*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

Trends in Criminality in the Czech Republic from the Perspective of the Year 2000

Abstract: This article deals with the state and development of criminality in the Czech Republic during the period of the past five years, and is based on data drawn from police and other sources of statistics, and on information from research on criminology and victimology. It presents a deep analysis of the 'visible criminality' and the interpretation of statistical data, and does so in relation to 'latent criminality', the level of which can to some extent be determined from victimology research. The article provides information on basic observations from three pieces of research carried out in the years 1992, 1996, and 2000. Shifts in the structure of criminality and its perpetrators are analysed, along with the developments in particular fields of criminality, some selected criminal acts, and the number of victims. An attempt is also made at a possible interpretation of developments thus far, and a prognosis for the coming period.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 23-41)

Kriminalita je v posledních letech v ČR středem zájmu široké veřejnosti. Ve všech průzkumech veřejného mínění jsou obavy z kriminality na prvních místech hodnocených společenských rizik. Na tyto obavy pak prostřednictvím politické reprezentace a správních sfér reaguje trestní politika státu především legislativními prostředky a opatřeními regulujícími práci orgánů činných v trestním řízení s proklamovaným cílem řešit problémy nyní tak vysoké kriminality rychle a pokud možno účinně.

Je nicméně pravdou, že úroveň strachu z kriminality není přímo úměrná úrovni kriminality ve společnosti. Dokládají to např. výzkumy prof. Helmuta Kuryho, který ve druhé polovině devadesátých let zjišťoval úroveň strachu z kriminality v různých spolkových zemích SRN. Prokázalo se, že strach z kriminality, resp. intenzita tohoto strachu místně nekoreluje s úrovní registrované kriminality (přičemž dle Kuryho je poměr registrované a latentní kriminality v SRN zhruba 1:1). Např. lidé v Berlíně a Hamburku projevovali strach z kriminality v menší míře než např. v Durynsku, přičemž pokud jde o úroveň registrované kriminality byla situace přesně opačná. Obecně bylo zjištěno, že lidé ze zemí bývalé NDR trpí strachem z kriminality ve větší míře než obyvatelé původních spolkových zemí, ačkoli úroveň registrované kriminality v těchto původních zemích byla vesměs stále o něco vyšší [Kury 1997]. Z toho lze vyvodit hypotézu, že úroveň strachu z kriminality je spíše funkcí rychlosti vzestupu kriminality (evidovaná kriminalita v bývalé NDR vzrostla ve zkoumaném období ve srovnání s koncem osmdesátých let zhruba trojnásobně) než její absolutní úrovní.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Alena Marešová, resp. PhDr. Miroslav Scheinost, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, nám. 14. října 12, 150 21 Praha 5, tel. (02) 5710 4111, fax (02) 5710 4403, e-mail amaresova@iksp.justice.cz, mscheinost@msp.justice.cz

Ostatně zdá se, že platí, že strach ze zločinu není ve skutečnosti pouze individuální a subjektivní formou reakce na riziko viktimizace (případně na osobní prožitek, resp. zkušenost), ale že jde o součást širšího komplexu prvků, narušujících osobní pocit bezpečí. V tomto smyslu se do pocitů ohrožení kriminalitou podstatně promítá širší vnímání situace a stavu společnosti vůbec [Zapletal 1999: 31].

Hodnocení kriminality

Na úroveň kriminality se v ČR usuzuje na základě oficiálních statistik policie předávaných tisku každoročně koncem ledna nového roku. Tyto statistiky jsou zpravidla doplněny o krátký komentář pronesený policejním prezidentem, výjimečně ministrem vnitra.

V zahraničí není hodnocení kriminality v roce předchozím věnována taková pozornost jako u nás. Ani ze strany vedoucích představitelů států nebo policie, ani ze strany médií. V převážné většině zemí je však každoroční hodnocení úrovně kriminality prováděno a jeho výsledky publikovány jak veřejnými sdělovacími prostředky, tak v odborném tisku či resortních běžně dostupných statistických přehledech. Bývá to však převážně mnohem později než u nás: nejdříve v pololetí roku, většinou však koncem roku následujícího hodnocenému období.

Tento zdánlivě menší zájem o úroveň kriminality je v cizině způsoben především tím, že nikde v okolních evropských (konkrétně západoevropských) státech nedošlo v posledním desetiletí k tak radikálnímu nárůstu počtu trestných činů jako v ČR. (V posledním desetiletí 20. století se totiž v ČR zvýšil počet policií evidovaných trestných činů zhruba 4x.) Neplatí to však paušálně: výjimku tvoří SRN (tam se počet evidovaných trestných činů zvýšil 1,5x a je zdůvodňován připojením tzv. nových zemí – dřívější NDR). Nejvyšší nárůst v posledním desetiletí ze západoevropských zemí zaznamenala Belgie – více než trojnásobný. Toto radikální zvýšení je zdůvodňováno kriminalitou cizinců a tranzitních emigrantů a jejich vysokým poměrem k počtu občanů Belgie. Také v roce 1994 provedená změna v systému belgické kriminální statistiky mohla částečně ovlivnit zvýšení počtu evidovaných trestných činů. Vysoký nárůst trestné činnosti je charakteristický pro postkomunistické Maďarsko (téměř trojnásobný) a Polsko (téměř dvojnásobný). Uváděné důvody skokového nárůstu kriminality v těchto státech jsou totožné s našimi.

Při srovnání údajů o trestných činech evidovaných policií jednotlivých zemí z roku 1989 a 1998 lze konstatovat, že k poklesu v absolutních počtech trestných činů došlo (podle dostupných údajů) jen ve Skotsku, Dánsku a Španělsku a z neevropských v USA [Barclay a Tavares 2000]. Ve všech ostatních státech došlo k většímu či menšímu nárůstu kriminality, včetně neevropských států: tj. i v Austrálii, Kanadě, Japonsku, na Novém Zélandu, v Jižní Africe. Avšak i v těchto státech byly prováděny zásahy do kriminální statistiky související se změnami v trestních zákonech jednotlivých zemí a proto některé změny lze vysvětlit především kriminalizací nových sociálně patologických jevů (především se to týká skutků v našem trestním zákonodárství označovaných jako hospodářské trestné činy, tzv. počítačové kriminality, porušování autorských práv atp.).

Pro účely srovnání úrovně kriminality mezi jednotlivými státy je užívána téměř výlučně statistika policie o evidovaných trestných činech, ale srovnání nebývá prováděno v absolutních číslech, ale je užíván tzv. index kriminality nebo koeficient kriminality, vycházející ze vztahu počtu evidovaných trestných činů, stíhaných pachatelů či vězňů-

ných osob k počtu všech k trvalému pobytu hlášených obyvatel nebo trestně odpovědných obyvatel v jednotlivých státech (obvykle k 100 tis., 10 tis. nebo 1 tisíci obyvatel).

Kromě toho v některých státech jsou do policejních statistik o kriminalitě zahrnovány i skutky, při nichž nebyl porušen trestní zákon, ale některé jiné zákony (např. dopravní), nebo dokonce některé místní vyhlášky a nařízení a jednání u nás trestané maximálně pokutou (opakované drobné krádeže v obchodech, vandalství, opakované jízdy MHD načerno apod.). Proto indexy kriminality některých států jsou ve srovnání s ČR velmi vysoké, přesto, že kriminalita dle našich měřítek je tam velmi nízká. V roce 2000 v ČR na 1 tisíc obyvatel trvale žijících na území republiky připadalo zhruba 38 policíí evidovaných trestných činů. Nejvyšším indexem kriminality v ČR se již mnoho let vyznačuje území Prahy 1 a činí více než 400 trestných činů na 1 000 obyvatel.

Kromě základních údajů o počtu trestných činů a počtu stíhaných pachatelů obecně a podle jednotlivých druhů trestných činů či skupin trestných činů zvlášť, které jsou převážně poskytovány a jejich správnost garantována nejvyššími policejními orgány, je na úroveň kriminality ve státě obvykle usuzováno i z jiných než policejních statistik.

Potřeba ověřování kriminálních statistik policie srovnáním s informacemi z jiných zdrojů vznikla mj. též proto, že počet policíí evidovaných trestných činů a stíhaných pachatelů přímo závisí na mnoha činitelích, o nichž se obvykle při vyhlašování základních statistických údajů o kriminalitě nehovoří a tak statistickými čísly vytvořený obraz o úrovni kriminality na určitém místě a v určitém čase může být skutečnosti značně vzdálen. Především počty trestných činů přímo závisí na tom, jaké jednání v tom kterém období označuje platný trestní zákon jako trestný čin. Změny v čase mohou být značné – srv. např. dřívější kriminalizaci příživnictví, homosexuality atd. Dále je statistika policie značně závislá na způsobu sběru statistických dat o trestných činech a pachatelích, též na způsobech jejich souhrnného zpracování a na následné, bohužel často i zvykové či politickým přístupem motivované, interpretaci zveřejněných dat oficiálními představiteli vládních orgánů, především pak samotné policie.

Například značné odlišnosti v trestních zákonech jednotlivých států jsou ve výkladu nedbalostní trestný čin a v řazení jednání se zaviněním z nedbalosti do kriminální statistiky policie. Často chybí informace, zda kriminální statistika vykazuje jen trestné činy označené takto v souladu s trestním zákonem (v ČR) nebo i skutky, které jsou tzv. pokračováním v trestném činu (týká se to především sérií kapesních krádeží, vloupání do bytů a chat). Např. v ČR a SR tam, kde je tato série označena jako pokračování v trestném činu (též jako jednočinný souběh trestných činů), je ve statistice policie zaznamenán jeden trestný čin. Ve statistikách policie mnoha dalších států však počet vykazovaných kriminálních činů představuje, v tomto případě, počet jednotlivých útoků proti jednotlivým objektům nebo (např. v SRN) počet trestným jednáním napadených objektů (včetně obětí trestných činů).

Srovnání počtů trestně stíhaných pachatelů ovlivňuje též mj. odlišnost stanoveného spodního prahu hranice trestní odpovědnosti v té které zemi, případně, zda vůbec je tato hranice stanovena.

A tak koncem ledna v ČR prezentované hodnocení kriminality v uplynulém roce bývá nutně povrchní a nemá z pohledu odborné veřejnosti dostatečnou vypovídací ani srovnávací hodnotu. Zejména pokud došlo v průběhu posledního období k legislativním změnám v trestním zákoně nebo trestním řádu, které ovlivnily základní statistické ukazatele nebo způsob jejich sběru: např. kriminalizací nějakého dosud netrestného jednání

nebo dekriminalizací dříve trestného jednání či zvýšením hranice nejnižší měsíční mzdy, od které se v ČR (též např. v SR) odvíjí určení škody způsobené trestným činem, které u majetkových a jiných trestných činů má zásadní význam pro jejich odlišení od korespondujících přestupků¹ atd. Všechny tyto změny ovlivňují počty policíí evidovaných trestných činů a následně i výsledek jejich hromadného zpracování ve statistikách Policie ČR, včetně počtů přestupků, které nejsou v kriminální statistice vykazovány.

Přesto je obvykle první hodnocení úrovně kriminality využíváno beze změn po zbytek roku až do dalšího ročního hodnocení. Podrobnější analýzu úrovně kriminality v hodnoceném období, zpracovávanou již jako pokus o víceresortní pohled na tento negativní společenský jev, obsahuje až v průběhu prvního pololetí zpracovávaná tzv. Zpráva o bezpečnostní situaci (konkrétně Zpráva o situaci v oblasti veřejného pořádku a vnitřní bezpečnosti na území České republiky v roce...), zpracovávaná Ministerstvem vnitra ČR i za ostatní resorty státní správy. Tato zpráva je však určena především k informování vládních a správních orgánů s důrazem na vyhodnocení práce jednotlivých složek Ministerstva vnitra a teprve od roku 1999 je přístupná i širší veřejnosti, a to prostřednictvím internetu.

Další seriózní informace o úrovni kriminality poskytují jednak statistické ročenky kriminality zpracovávané Ministerstvem vnitra ČR (srv. *Kapesní ročenka kriminality*, vydávaná Policejním prezidiem ČR) a *Ročenky kriminality* Ministerstva spravedlnosti ČR, jednak některé přehledy vydávané jednotlivými službami Policejního prezidia ČR (např. dopravní policíí), jednak zprávy hodnotící činnost jednotlivých složek trestní justice zpracovávané těmito složkami (např. zprávy o činnosti vrchních a Nejvyššího státního zastupitelství atd.). Tyto hodnotící zprávy jsou ale mimo resort jen obtížně dostupné.

Malým příspěvkem k dokreslení základních informací o kriminalitě v konkrétním roce jsou i studie o kriminalitě každoročně vydávané Institutem pro kriminologii a sociální prevenci. Tyto studie obsahují jednak statistické řady zpracované z údajů získaných od orgánů činných v trestním řízení, jednak odborné články pracovníků institutu specializujících se na některé dílčí kriminologické problémy.

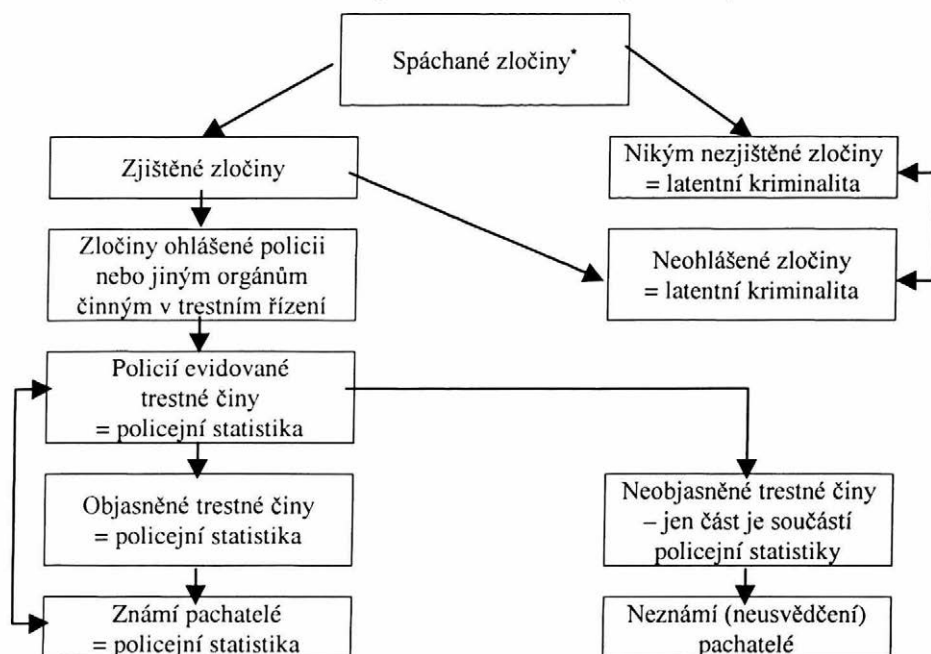
Latentní kriminalita

Žádná z vyjmenovaných publikací však neobsahuje odhad pro posuzování skutečné kriminality nezbytný, tj. odhad latentní kriminality. Latentní (skrytá, černá, neevidovaná a podobně označovaná) kriminalita je kriminalitou prokazatelně existující, avšak mimo statistiky a hodnotící zprávy výše vyjmenovaných orgánů. Její rozsah je však často rozhodující pro pocit bezpečí občanů i obecné hodnocení funkčnosti policie a trestní justice v každém státě.

Ani zde se nepustíme do odhadu latence vyjádřeného v číslech či procentech evidované kriminality, ale jen upozorníme na její existenci a pokusíme se ji popsat prostřednictvím schématu.

¹) Srv. § 89, odst. 11 tr. zák.

Schéma 1. Schéma znázorňující latentní kriminalitu (Marešová)

Zločinem je zde chápáno jednání vymezené širěji než trestním zákonem vymezený trestný čin. Takové jednání, které představuje pro společnost a jednotlivce nebezpečný čin, který (1) vykazuje znaky trestného činu vymezené zákonem nebo jen některý znak, (2) čin, u kterého není v dobu jeho vzniku nebo zjištění jasné, zda se jedná o trestný čin, přestupek nebo úmyslné nebezpečné jednání, které však nenaplní své skutkové podstatou žádný trestný čin uvedený v trestní zákoně, ale je např. porušením práva chráněného jiným zákonem než trestním a jehož se pachatel dopustil úmyslně, výjimečně z nedbalosti.

Na úrovni latentní kriminality lze do jisté míry usuzovat na základě výsledků viktimologických výzkumů. Tyto výzkumy, zjišťující počet obětí trestných činů za určité období, i přes některé metodologické výhrady [Musil 1999] přispívají k hlubšímu poznání stavu kriminality, neboť zasahují i do oblasti kriminality latentní a ukazují, jaká část populace je zasažena sledovanými formami kriminality.

V České republice proběhl mezinárodní srovnávací výzkum obětí trestných činů realizovaný v gesci UNICRI² až dosud třikrát, poprvé v roce 1992 (ještě v rámci bývalé České a Slovenské republiky na vzorku téměř 1 700 osob), pak v roce 1996 na vzorku 1 469 respondentů ve věku 16 let a starších v celé ČR a zatím naposledy v roce 2000 na vzorku 1 500 osob (ve stejném věkovém rozmezí) ovšem pouze v Praze.³ Dotazovaní vypovídali o svých zkušenostech s vybranými trestnými činy (krádež aut, krádež věcí

²) UNICRI – United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute.

³) Výzkumy probíhaly podle jednotné metodiky (standardizovaný dotazník) vypracované UNICRI; gestorem za ČR byl IKSP; dotazování na vzorku vybraném kvótním výběrem zajišťovala v roce 1992 agentura DEMA, v roce 1994 UNIVERSITAS, v roce 2000 AISA.

z aut, poškození aut, krádež motocyklů, krádež jízdních kol, krádež vloupáním, pokus krádeže vloupáním, loupež, krádež osobního majetku, sexuální delikty a napadení či vyhrožování). Základním zjištěním je skutečnost, že celková zkušenost občanů s trestnými činy stoupá. Zatímco v roce 1991 se obětí jednoho z uvedených jedenácti trestných činů stal každý čtvrtý občan, v roce 1995 to již byl každý třetí [Válková 1999: 9]. Výsledky získané v roce 2000 se zpracovávají, nicméně bylo např. zjištěno, že obětí krádeže se stalo 32 % zkoumaného vzorku Pražanů, obětí krádeže věcí z aut 56 % majitelů, resp. uživatelů automobilů, což ukazuje na další růst podílu osob, které se staly oběťmi trestných činů (tj. došlo u nich k tzv. viktimizaci). (Je však třeba brát v úvahu tradičně vyšší úroveň kriminality v Praze ve srovnání s většinou ostatních regionů v ČR.) Je to pochopitelně zcela hrubý indikátor, který nevypovídá o tom, zda se jednotliví respondenti stali oběťmi trestné činnosti jedenkrát nebo opakovaně, ani o jak závažné trestné činy se jednalo, ale vyplývá z něj, že dopad kriminality se stal součástí osobní zkušenosti nezanebatelné, ba možná již většinové části populace, což může vést k posunům v postojích i jednání veřejnosti nejen ve smyslu strachu z kriminality, ale následně ve smyslu radikalizace požadavků na postih kriminálního jednání, nebo i opačně ve směru vyšší tolerance a „adaptace“ na kriminalitu jako v podstatě na normu denního života. Co se týče měř viktimizace, dostala se Česká republika již podle zjištění výzkumu z roku 1995 na úroveň průmyslově vyspělých zemí a v některých ohledech i nad evropský průměr.

Pokud jde o míru latence, uvedené výzkumy zjišťovaly i to, zda postižení respondenti ohlásili trestný čin Policii ČR. Potvrdilo se, že míra ohlašování se liší podle druhu trestného činu. V prvním i ve druhém výzkumu (1992, 1996) téměř všichni postižení (96,6 %, resp. 93,2 %) ohlásili krádež automobilu; krádež vloupáním 67,2 resp. 89,5 %, loupež 60,0 resp. 63,8 %, krádež prostou 36,2 resp. 37,9 %. Potvrdilo se, že relativně málo jsou ohlašovány sexuální delikty i přes výrazný vzestup ve srovnání obou těchto výzkumů (6,4 % obětí ve výzkumu v roce 1992 a 26,8 % ve výzkumu z roku 1996). Málo jsou ohlašovány i případy napadení a vyhrožování (29,0 %, resp. 22,8 %) [ibid: 12]. Tato zjištění ukazují, i přes vzestup ohlašování trestných činů v porovnání obou výzkumů, na poměrně vysokou míru latence, zvláště vezmeme-li v úvahu rozhodující podíl majetkové kriminality na kriminalitě celkové. Delikty jsou obecně častěji ohlašovány v menších lokalitách – podle zjištění obou výzkumů ohlásila svoji viktimizaci jen necelá třetina respondentů – obyvatel Prahy. Výzkum provedený v roce 2000 na vzorku občanů Prahy v podstatě tyto trendy potvrdil – krádež auta ohlásilo 96 % postižených, krádež vloupáním 68 %, loupež 46 %, prostou krádež 41 %, sexuální útok 18 % a napadení či vyhrožování 29 % obětí. Vycházejíce z těchto zjištění, můžeme odhadovat, že rozsah latentní kriminality v ČR výrazně převyšuje úroveň kriminality registrované.

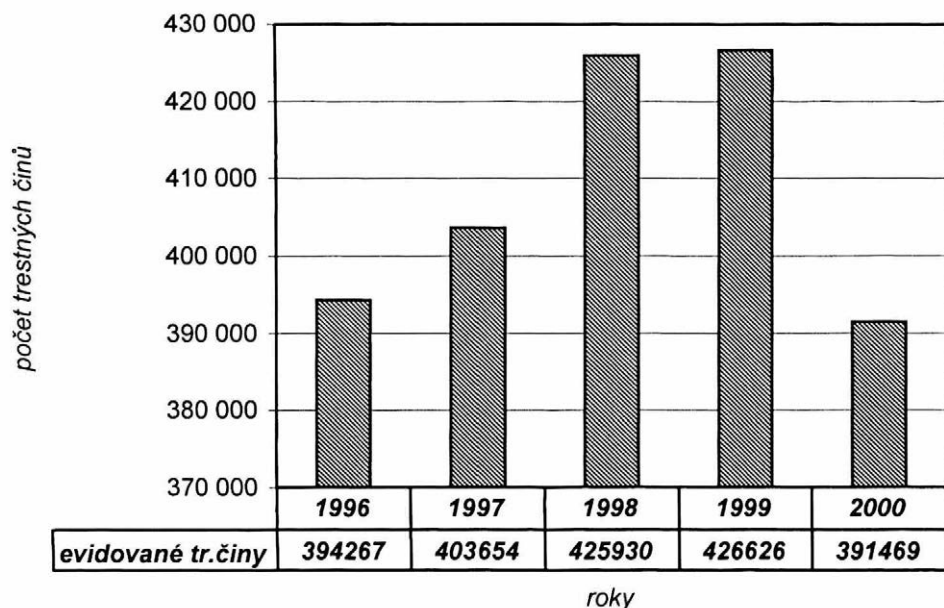
Tolik úvodem k popisu úrovně kriminality v ČR. Doufáme, že dále uváděná čísla, s jejichž pomocí je současný stav kriminality popisován, a jejich krátký komentář budou díky našemu úvodu interpretována v širších souvislostech a bez zjednodušeného chápání uváděných statistických údajů.

Vývoj kriminality v posledních pěti letech a její stav v roce 2000

V letech 1996 až 1999 pokračoval nárůst počtu policíí evidovaných trestných činů započatý v roce 1990. (Do roku 1990 bylo ročně evidováno zhruba 100-120 tis. trestných činů a přečinů.) Avšak celkově se rozdílily mezi jednotlivými roky v úrovni kriminality začaly zmenšovat. Mezi roky 1998 a 1999 nárůst již představoval necelý jeden tisíc trestných činů. Z pohledu policejní statistiky lze konstatovat, že úroveň kriminality již pravděpo-

dobně dosáhla svého vrcholu v roce 1998 a v současnosti začíná stagnovat. Graf znázorňuje již i údaje roku 2000, které jsou určitým průlomem do výše popisovaného trendu. Z pohledu kriminologa jsou však údaje roku 2000 brány zatím jen jako výraznější změna v dynamice kriminality, která, bez hlubší analýzy činitelů, kterými lze tuto změnu vysvětlit, nemůže být seriózně komentována.

Graf 1. Vývoj kriminality v ČR od roku 1996

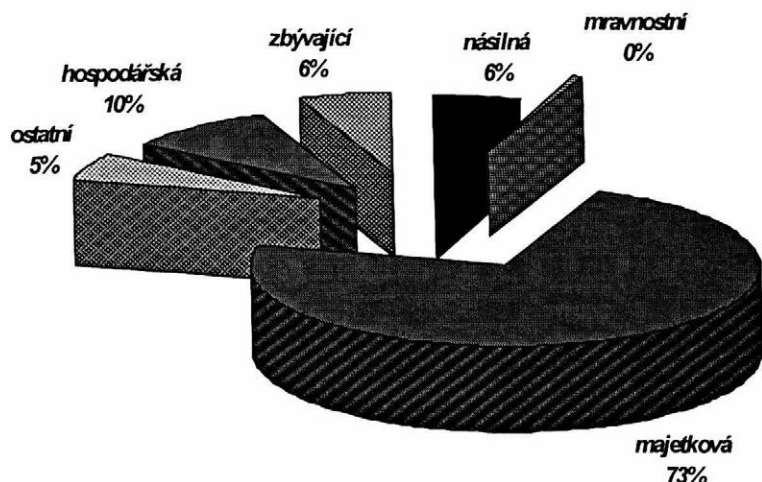
Poznámka: Zpracovala Alena Marešová s využitím statistik PP ČR.

V dalších letech již stejně radikální růst úrovně kriminality jako v předchozích deseti letech nikdo nepředpokládá. Většina kriminologů očekává spíše mírný pokles kriminality způsobený především poklesem počtu evidovaných majetkových trestných činů. Radikální změny v kriminálních statistikách Policie ČR mohou však způsobit výrazné změny v legislativě trestní justice. Například se diskutuje o možnosti zvýšit hranici škody nikoli nepatrné, která odlišuje majetkové a jiné trestné činy od korespondujících přestupků (ze současných 2000,- Kč na 5000,- Kč), což by vedlo k výraznému poklesu evidované trestné činnosti, možná až o 100 tisíc trestných činů ročně (odhad Marešová).

Z pohledu struktury kriminality v roce 2000, která se v posledních pěti letech příliš neměnila, pouze se mírně (o cca 1 %) zvyšoval podíl hospodářské kriminality na úkor majetkové, lze označit za určující druh kriminality *majetkovou* kriminalitu (ta představuje téměř 3/4 ze všech ročně evidovaných trestných činů). Největší podíl v majetkové kriminalitě pak mají krádeže. Z policejní analýzy skladby majetkové kriminality vyplývá, že z krádeží to jsou především krádeže vloupáním, které představují téměř jednu třetinu, krádeže věcí z aut a krádeže dvoustopých motorových vozidel, které spolu činí druhou třetinu všech v jednom roce evidovaných majetkových trestných činů. Co do četnosti pak následují podvody a trestné činy poškozování cizí věci.

U *násilné trestné činnosti* se ve sledovaném období posledních pěti let pohybuje počet evidovaných násilných trestných činů ročně kolem 22-23 tisíc a tvoří 6 % z celkového počtu všech trestných činů. Největší početní zastoupení mezi násilnými trestnými činy mají trestné činy úmyslného ublížení na zdraví (třetinu ze všech násilných trestných činů) a loupeže (pětinu z násilných trestných činů).

Graf 2. Struktura kriminality v roce 2000

Poznámka: Zpracovala Alena Marešová s využitím statistik PP ČR.

Počet *loupeží* – mimo hospodářskou trestnou činnost jde o jeden z mála rekordních údajů kriminality v roce 1999 ve srovnání s lety předchozími – dosáhl k 31. 12. 1999 téměř 5 000 evidovaných činů. (V roce 2000 bylo evidováno o cca 100 loupeží méně.) Z toho loupeže spáchané v Praze představují téměř 40 %. (Do roku 1990 bylo v celé ČR spácháno cca 800-1 000 loupeží ročně.) Objasněnost u loupeží je tradičně relativně nízká – 40 %. Mezi osobami stíhanými v roce 1999 za zjištěné loupeže bylo 34 % recidivistů a 15 % cizinců. Podíl žen byl zanedbatelný: bylo stíháno jen 149 žen.

Největší pozornost mezi násilnými trestnými činy budí vždy *vraždy*. V posledních pěti letech se jejich počty blíží 300 vražd ročně. Zatím jen v roce 1998 jejich počet přesáhl hranici 300 – konkrétně to bylo 313 vražd. Zhruba třetina ze všech každoročně vykazovaných trestných činů vraždy jsou ve skutečnosti pokusy o vraždu, tj. vraždy nedokonané. V roce 1999 došlo sice k výraznému poklesu počtu vražd, ale v roce 2000 došlo opět ke zvýšení jejich počtu, konkrétně bylo evidováno 279 vražd. Pokles vražd v ČR je ovlivněn déletrvajícím poklesem počtu vražd na území bývalého Severomoravského kraje. Počet vražd zjištěných v Praze představuje zhruba čtvrtinu všech ročně evidovaných vražd v ČR a v posledním období stoupá počet vražd evidovaných ve středních Čechách. V poslední dekádě je charakteristickým znakem vražd vysoký podíl cizinců mezi jejich pachateli i oběťmi. V roce 1998 Policie ČR stíhala pro vraždu celkem 307

osob, z toho 68 cizinců, v roce 1999 273 osob, z toho 64 cizinců, v roce 2000 262 osob, z toho 51 cizinců. Zvyšuje se počet vražedkyň: z 30 žen v roce 1998 na 34 v roce 1999 a 43 v roce 2000.

Obdobně jako u násilné kriminality také úroveň *mravnostní kriminality* se příliš v posledních letech nemění a ve srovnání s jinými druhy kriminality zůstává poměrně nízká: počet evidovaných trestných činů se pohybuje mezi 2 000-2 500 trestných činů ročně, s výjimkou roku 1998, kdy bylo evidováno zhruba 2 800 mravnostních trestných činů. Od roku 1999 v rozporu s dojmem vyvolávaným médii počet mravnostních trestných činů výrazně klesá. Značný pokles v roce 1999 a další v roce 2000 byl ovlivněn především poklesem zjištěných mravnostních trestných činů v Praze a na území bývalého Středočeského kraje. Pokračuje snižování počtu evidovaných znásilnění i trestných činů pohlavního zneužívání.

Při bližší analýze *majetkové kriminality* zjistíme, že pokles krádeží vloupáním o několik tisíc ročně (s výjimkou Prahy) oproti roku předchozímu byl zjištěn ve všech ostatních územních celcích – nejvíce v bývalém Severomoravském kraji. Pokračuje trend snižování počtu vloupání do bytů (opět s výjimkou Prahy, kde počet vloupání do bytů je nejvyšší a činí třetinu všech evidovaných vloupání do bytů), víkendových chat a obchodů. Nejvíce postiženým územím, pokud jde o počet vyloupených chat, stále zůstává území bývalého Středočeského kraje – cca 30 % ze všech zjištěných vloupání do víkendových chat bylo provedeno právě na tomto území.

Krádeží tzv. prostých je v posledních letech evidováno též každoročně celkově o několik tisíc trestných činů a o stovky trestných činů méně ve všech krajích – mimo východní Čechy. K největšímu poklesu krádeží prostých dochází na severní Moravě.

Zhruba na úrovni roku 1996 stagnuje počet evidovaných *krádeží motorových vozidel dvoustopých* (aut), což představuje cca 27 000 trestných činů ročně. V roce 2000 došlo u tohoto druhu trestné činnosti k poklesu o cca 3 000 trestných činů. Zhruba 40 % všech krádeží aut představují krádeže aut v Praze.

Celkově klesá i počet krádeží věcí z aut, avšak podstatně se zvýšil počet krádeží součástek z motorových vozidel. Objasněnost krádeží spojených s auty zůstává stále tradičně nízká a pohybuje se kolem 15 %.

U *evidované hospodářské kriminality* docházelo až do roku 2000 k mimořádně velkému nárůstu počtu trestných činů co do počtu evidovaných trestných činů i co do stoupajícího podílu mezi všemi kriminálními činy. S výjimkou Prahy, kde nedochází v posledních letech k výraznému pohybu v počtu evidovaných hospodářských trestných činů, došlo v ostatních krajích v roce 1999 ke značnému nárůstu: největší nárůst evidovaných hospodářských trestných činů byl zjištěn na území bývalého Středočeského, Severomoravského a Západočeského kraje. V roce 2000 naopak téměř v celé republice, s výjimkou Moravy došlo k místy i značnému poklesu evidovaných hospodářských trestných činů. Ve středních Čechách o 31 % oproti roku 1999, v jižních, západních a východních Čechách o 20-25 %.

Paradoxně současně s poklesem evidované hospodářské kriminality v roce 2000 došlo k impozantnímu nárůstu touto hospodářskou trestnou činností způsobené škody: z 21 miliard Kč v roce 1999 na 51 miliard Kč v roce 2000, tj. více než dvojnásobně. Největší podíl na vykazované škodě mělo 650 trestných činů porušování povinnosti při správě cizího majetku (§ 255 tr. zák.), kterými byla způsobena škoda odhadovaná na 35

miliard Kč a více než 14 tisíc podvodů, kterými byla způsobena škoda v rozsahu více než 8 miliard Kč.

Za povšimnutí také stojí nárůst počtu trestných činů nedovolené výroby a držení omamných a psychotropních látek a jedů a šíření toxikomanie (paragrafy 187, 188, 188a a od 1. 1. 1999 také 187a trestního zákona). Tyto trestné činy samozřejmě nepostihují celé spektrum tzv. drogové kriminality (např. trestné činy spáchané pod vlivem drog nebo motivované potřebou získat prostředky na drogy), ale pro dokumentaci trendu lze uvést, že zatímco v roce 1993 (kdy byly poprvé evidovány zvlášť) bylo registrováno 261 těchto trestných činů a za ně stíháno 251 pachatelů, v roce 1998 bylo zjištěno 5 234 trestných činů a stíháno 1 355 pachatelů s rostoucím zastoupením žen a zejména mladistvých. V roce 2000 počet zjištěných trestných činů poněkud poklesl na 4 458, ale počet stíhaných osob dále vzrostl již na 1 815 osob (přičemž tento nárůst nebyl primárně vyvolán kriminalizací držení drogy pro vlastní potřebu podle § 187a trestního zákona, jak naznačovaly určité obavy při přijímání této novely platné od 1. 1. 1999, protože počet evidovaných trestných činů podle tohoto ustanovení trestního zákona činil v roce 2000 celkem 211, počet stíhaných osob v tomtéž roce 138 a v roce 1999 pouze 98 osob).

Nové jevy v kriminalitě

Statistické údaje vypovídají o prudkém vzestupu kriminality v první polovině devadesátých let a o změnách v její struktuře. Nevypovídají o kvalitativně nových jevech, které se v kriminalitě objevily, jakými jsou např. organizovaný zločin a některé nové formy hospodářské kriminality. Statistické údaje rovněž pravděpodobně jen okrajově zachycují např. rozsah takového jevu, jakým je korupce, kde lze skutečný stav spíše jen odhadovat. Podle výzkumu, provedeného v roce 1998 na žádost Ministerstva vnitra ČR, měla osobní zkušenost s korupčním chováním celá jedna čtvrtina reprezentativního souboru respondentů [*Korupční...* 1998]. Mezinárodní výzkum obětí trestných činů provedený v roce 2000 na reprezentativním vzorku respondentů z Prahy mimo jiné zjišťoval také problematiku korupce. Celkem osm procent respondentů uvedlo, že byli příslušným úředníkem požádáni o úplatek. Tato zjištění jen dokládají, že korupční chování není výjimečným jevem a že stále náleží k sociálně patologickým jevům s nejvyšší latencí.

Statistické údaje o kriminalitě nehovoří např. o širokém proudu nelegální migrace, který zasáhl území České republiky. Počet nelegálních migrantů zadržených na hranicích České republiky po určitém poklesu v letech 1994 a 1995 na zhruba 20 tisíc osob opětovně vzrostl v roce 1997 na téměř 30 tisíc a v roce 1998 dosáhl zatím rekordního čísla téměř 45 tisíc zadržených osob. Do roku 2000 se počet zadržených nelegálních migrantů opět snížil na necelých 33 tisíc zadržených osob, což ovšem i tak představuje stále značný počet, zejména vzhledem k tomu, že zadržení migranti tvoří jen část skutečného počtu osob nelegálně přecházejících naše území.⁴ Je zřejmé, že nelegální migrace znamená určité riziko, bez ohledu na to, že dosavadní poznatky hovoří o tom, že cílem většiny těchto migrantů stále je překročit území ČR co možná nejrychleji a pokračovat směrem do západní Evropy, případně ještě dále. Fenomén nelegální migrace sám o sobě obsahuje kriminogenní potenciál. Migranti sami se stávají předmětem nezákonného jednání, protože z organizování nelegální migrace nezřídka propojené s obchodováním s lidmi kořistí zločinecké organizace, které navíc mohou těžké situace a závislého postavení migrantů zneužívat k jejich donucování nejen např. k prostituci a otrocké práci za účelem „odpra-

⁴) Pramen: statistika Cizinecké a pohraniční policie ČR.

cování“ ceny za přepravu, ale i k páchání trestné činnosti ve prospěch těchto organizací. Navíc pokud se ČR stane nejen tranzitní, ale také cílovou zemí nelegální migrace, což lze dříve či později očekávat, bude nutné řešit situaci vznikajících etnicky a kulturně odlišných skupin, nacházejících se v obtížné sociální situaci a s omezeným přístupem k legálnímu získávání existenčních prostředků.

Zatím ovšem platí, že podíl cizích státních příslušníků na stíhaných osobách není ve srovnání např. s Rakouskem a SRN nijak výrazný. Dlouhodobě se pohybuje v rozmezí cca 6-6,6 %, což v absolutních hodnotách představovalo v roce 1998 zhruba 7,7 tis. stíhaných osob z řad cizích státních příslušníků včetně občanů Slovenské republiky. V roce 2000 počet stíhaných cizích státních příslušníků dokonce poklesl na cca 7,2 tis. osob, což je jen 5,6 % z celkového počtu stíhaných osob v tomto roce. Tyto údaje poněkud korigují obecně rozšířenou a médii někdy posilovanou představu o cizincích, jako o jednom z nositelů akcelerace kriminality u nás. Nelze ovšem přehlédnout, že ve druhé polovině devadesátých let rostl počet některých závažných trestných činů cizích státních příslušníků, zejména trestného činu vydírání, loupeže, vraždy a obchodování drogami, ale i krádeže automobilů a některých hospodářských trestných činů. Nelze také přehlédnout ani propojení některých druhů trestné činnosti na mezinárodní organizovaný zločin. Pokud bereme v úvahu počty osob, stíhaných za spáchání trestného činu v organizované skupině, je markantní vyšší podíl cizinců u trestných činů nedovoleného překročení státní hranice, loupeže, krádeže a trestných činů porušování předpisů o oběhu zboží s cizinou a nedovolené výroby a držení omamných a psychotropních látek a jedů.

U organizovaného zločinu lze o některých jeho prvcích a rysech hovořit bezpochyby již před rokem 1989, ale v současné podobě lze jeho nástup datovat do počátku devadesátých let. Odhaduje se, že podíl českých a zahraničních pachatelů ve sféře organizovaného zločinu je zhruba 1:1, případně s mírnou převahou zahraničního prvku. Nicméně rozhodující moc v této oblasti pravděpodobně stále představují zločinecké organizace a skupiny přicházející ze zahraničí, v nichž občané ČR plní roli výkonného prvku, případně poradců a zprostředkovatelů či odběratelů zboží a služeb. Podle expertiz, prováděných každoročně od roku 1993, se organizovaný zločin na území ČR zpočátku orientoval zejména na krádeže aut a uměleckých památek a dále na organizování prostituce. Od roku 1995 se na špici aktivit organizovaného zločinu v ČR trvale usadil obchod s drogami a dále krádeže a pašování aut a organizování prostituce. V roce 1998 se k nejrozšířenějším aktivitám zařadilo také organizování nelegální migrace a podle názoru expertů narostl podíl organizovaného zločinu v oblasti korupce a hospodářské kriminality. Výsledky expertiz za rok 2000 tento stav v podstatě potvrdily, když na čele aktivit organizovaného zločinu setrvává obchodování s drogami, organizování nelegální migrace a krádeže a pašování aut [Cejp 2001].

Úloha českého prvku v organizovaném zločinu pravděpodobně roste a výsledky výzkumu provedeného v letech 1997 a 1998 vypovídají o tom, že v ČR operují organizované skupiny složené z občanů ČR, které vykazují různý stupeň organizovanosti a stabilizace. Tyto skupiny se zřejmě vyznačují specializací na určité druhy trestné činnosti, přičemž v některých z těchto aktivit již tyto skupiny vykazují znaky organizovaného zločinu.

Některé domácí skupiny osobami svých členů zřejmě navazují na kriminální seskupení existující už před rokem 1989. To nasvědčuje rekrutaci současných pachatelů organizované trestné činnosti ze skupin angažovaných již před rokem 1989 v tzv. šedé

ekonomice. Současné lze sledovat vzestup intelektuálního potenciálu pachatelů, specializaci vyvíjené trestné činnosti, zaměření na vysoký (a co nejrychlejší) zisk a zapojení pachatelů z řad spíše mladších a dosud bezúhonných občanů. Na tom se shodují názory expertů s poznatky z případových analýz (a pokud jde o věk pachatelů i se statistickými údaji). To vše lze považovat za markantní znaky vyvíjejícího se českého organizovaného zločinu [Scheinost 1999].

Pachatelé trestných činů

Zajímavé poznatky o kriminalitě poskytuje podrobnější *analýza pachatelů trestných činů*: jejich struktura, dynamika zastoupení jednotlivých věkových kategorií, žen, cizinců a opětovných pachatelů (recidivistů) mezi pachateli atd.

Celkem bylo v roce 2000 Policií ČR stíháno a vyšetřováno pro trestnou činnost 130 234 osob, tj. o 2 347 více než v roce předchozím. Takže přesto, že bylo v roce 2000 ve srovnání s rokem 1999 evidováno méně trestných činů, bylo méně objasněných trestných činů (o více než 1 % klesla celková objasněnost), bylo stíháno a vyšetřováno více pachatelů. Podrobnější vysvětlení tohoto jevu bude možno provést až srovnáním se statistikami trestní justice, tj. nejdříve v březnu tohoto roku.

Ze všech stíhaných a vyšetřovaných osob (tj. cca 130 tis.) bylo 15 483 žen, což představuje téměř 12 % ze všech stíhaných pachatelů. V roce 1999 to bylo 14 298 žen a v roce 1998 „jen“ 13 662 žen, takže v roce 1994 námi předpovídané zvyšování podílu žen mezi pachateli se stává skutečností.

Také počet a podíl pachatelů z řad dětí a mladistvých v roce 2000 též potvrzuje trend z let minulých – v tomto případě opačný trend – v roce 1995 nastoupený pokles jejich počtu i podílu mezi známými pachateli. Oproti roku 1999 se počet pachatelů ve věku do 18 let snížil o cca 200 a jejich podíl klesl z 14 % na 13,7 %. Celkem bylo v roce 2000 vyšetřováno a stíháno 17 804 pachatelů do 18 let, z toho děti do 15 let představovaly 8 899 osob a mladiství – 8 905 osob. Ke skutečnému poklesu tak dochází jen u počtu mladistvých (o 241 osob), počet dětí-pachatelů trestných činů do 15 let zůstává téměř totožný s rokem předchozím (+67 dětí). Téměř totožný ve srovnání s rokem předchozím zůstává počet pachatelů do 18 let u násilné kriminality, mravnostní kriminality a výrazněji poklesl počet mladistvých pachatelů u majetkové kriminality. Naopak se zvýšil počet pachatelů majetkové kriminality ve věku do 15 let.

Pozornost začíná budit skutečnost, že dochází k poklesu podílu mladých lidí ve věku do 30 let mezi pachateli trestných činů – v roce 1999 ve srovnání s rokem 1998 klesá jejich podíl z 58 % na 56 % a v roce 2000 ve srovnání s rokem 1999 klesá na 55 %, což není, zvláště když vezmeme v úvahu stále pokračující (byť mírný) pokles podílu recidivistů na trestné činnosti, jev ze společenského hlediska zrovna povzbudivý.

Také podíl recidivistů na počtu policií stíhaných pachatelů objasněné trestné činnosti poklesl ze 40 % v roce 1989 až na 28,5 % v roce 1996. Na této úrovni se zatím zhruba stabilizoval (28,7 % v roce 1998, 29,7 % v roce 2000). Celkový počet stíhaných recidivistů se sice v absolutních číslech zvýšil ze zhruba 28,5 tisíc v roce 1989 na 33,7 tisíc v roce 1996 a 38,6 tisíc v roce 2000, nicméně celkový počet všech stíhaných pachatelů vzrostl v období 1989 až 2000 o cca 59 tisíc a mezi nimi počet stíhaných recidivistů jen o cca 10 tisíc. Znamená to, že mezi léty 1989 a 2000 se na nárůstu počtu stíhaných pachatelů trestné činnosti podíleli především lidé, kteří až dosud nebyli pro úmyslný trestný čin stíháni (počínaje zhruba rokem 1993 tvoří tito lidé – tj. prvopachatelé a pa-

chatelé přestupků, nedbalostních trestných činů apod. – zhruba kolem 70 % známých a stíhaných pachatelů).

Toto je jev, který bychom měli považovat za znepokojivý. V žádném druhu objasněné kriminality podle policejních údajů z let 1996 a 1998 recidivisté mezi stíhanými a vyšetřovanými pachateli nepřevažovali. Recidivistů je mezi stíhanými pachateli relativně nejvíce v kategorii 30-40 let, kde je poměr téměř vyrovnán, ale ve všech věkových kategoriích převažují „prvopachatelé“, dokonce i v kategorii nad 60 let.

Zastoupení recidivistů je ovšem výraznější mezi obžalovanými osobami. Dle statistik státního zastupitelství tvoří recidivisté 41-46 % obžalovaných, přičemž je pozoruhodné, že podle údajů z let 1990-1994 bylo 68-72 % recidivistů obžalovááno pro trestnou činnost stále stejné povahy.

Je to vážný argument pro pravdivost tvrzení, že společenské klima v ČR má stále vysoký kriminogenní potenciál – tj. je velmi příznivé pro páčání trestné činnosti. Statistikami orgánů činných v trestním řízení lze doložit, že mezi pachateli trestné činnosti zaujímají stále velmi vysoký podíl osoby dosud netrestané a osoby poprvé trestně stíhané v tzv. produktivním věku. Přitom věk bývá tím faktorem, který má často rozhodující vliv na vznik rizikového jednání občanů. Dalším důležitým faktorem, který kromě zvyšujícího se věku brání vzniku rizikového, konkrétně kriminálního jednání, bývá hrozba postihem, trestem, policejním vyšetřováním a soudním řízením. Zdá se, že oba tyto faktory dnes svoji funkci neplní či plní jen částečně.

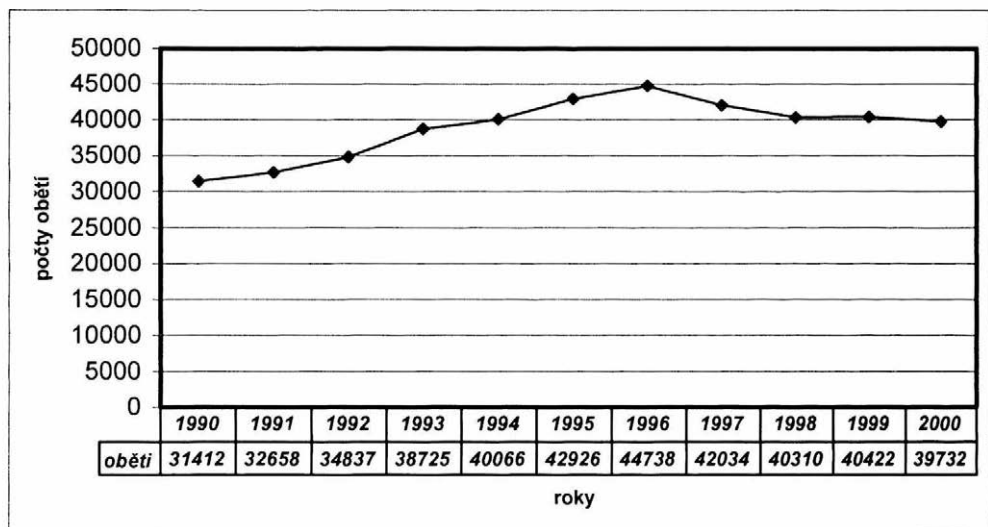
Oběti kriminality

Problematicke obětí kriminality věnuje zvláštní pozornost Institut pro kriminologii již od svého vzniku. Je garantem četných viktimologických výzkumů za ČR, jak již bylo výše uvedeno. Proto i v tomto článku jako dokreslení kriminální scény uvádíme statistické údaje o tzv. minimálních počtech obětí, které institut zpracovává z nestandardních sestav poskytovaných Policejním prezidiem ČR.

Označení minimální počty je námi užíváno proto, že z policejních údajů o každém evidovaném trestném činu lze zjistit jen některé údaje o tzv. objektu napadení, což mj. jsou i osoby. Pokud objektem napadení je jedna osoba (především u násilné a mravnostní trestné činnosti), tak zpracování souhrnných údajů včetně některých znaků, jako je pohlaví, věk, sociální postavení atd., není problémem. Problémy však nastávají tam, kde objektem napadení nebyla jen osoba, ale např. především nějaká věc, nebo kde objektem napadení bylo více osob. V prvním případě, protože jako objekt napadení je uváděn jen jeden objekt, nemusí být napadená osoba (zejména, když napadení nemělo žádné následky) vůbec statisticky podchycena, protože je jako objekt napadení označena např. věc. Ve druhém případě, kde je více obětí než jedna, jsou označeny jako objekt napadení – skupina osob s následujícím členěním: muž a žena, dva muži, dvě ženy, více mužů než dva a více žen než dvě a více osob rozdílného pohlaví (a tento údaj zatím odhadujeme z počtu takových skupin násobených 3). Proto souhrnný počet obětí u evidovaných trestných činů nelze přesně zjistit, avšak všechny statisticky vykazované objekty napadení – osoby jsou minimálním počtem obětí evidované (a statisticky zpracováváné) kriminality.

Výsledky takto zpracovaných údajů o objektech napadení a osobách ukazuje následující graf. Je zpracován za celou dobu, kdy nám Policejní prezidium ČR, podle našeho zadání, zpracovává tyto údaje formou nestandardních sestav. Jiná data o počtu napadených osob nejsou k dispozici.

Graf 3. Minimální počty napadených osob v letech 1990-2000

Poznámka: Zpracovala Alena Marešová z dat PP ČR.

Grafem 3 lze také potvrdit, že evidovaná kriminalita stagnuje a v roce 2000 pokles evidovaných trestných činů je doprovázen i mírným poklesem počtu obětí.

Hlavní trendy

Z uvedených zjištění vyplývá strmý nárůst evidované kriminality v období let 1990 až 1993, po relativní stabilizaci opětovný mírnější nárůst v letech 1997 až 1999 a opět určitý pokles v roce 2000. Trend počtu stíhaných osob je spíše s drobnými meziročními výkyvy setrvale vzestupný. Hlavní podíl na vzestupu kriminality má majetková trestná činnost. Nárůst násilné kriminality je doprovázen její brutalizací. Kriminalita hospodářská má rozhodující podíl na způsobených škodách. Patrný je i nárůst kriminality spojené s drogami a nástup organizovaného zločinu včetně organizované kriminality domácí proveniencí. Podíl cizinců na stíhaných pachatelích je zatím celkově málo významný, ale je patrný v některých druzích organizované kriminality. Viktimologické výzkumy ukazují vysokou míru viktimizace občanů, která se v některých druzích kriminality dostala už nad zjištěný evropský průměr.

Ve struktuře pachatelů můžeme konstatovat určité nápadné trendy: po roce 1989 pokles a od roku 1993 až dosud relativně stabilní podíl skupiny recidivistů, přičemž značná část z nich jsou recidivisté stíhaní a obžalovávaní pro stále stejný druh trestné činnosti (ti tvoří cca 70 % obžalovávaných recidivistů). Z toho vyplývá, že kategorie recidivistů (včetně „notorických“) nadále existuje a trvá, ale její podíl na celkové trestné činnosti spíše klesá.

Zhruba 70 % stíhaných pachatelů tvoří každoročně lidé, kteří až dosud nebyli pro úmyslný trestný čin stíháni. Tito lidé převažují ve všech věkových skupinách pachatelů a ve všech druzích trestné činnosti. Vzestup a vysoká míra kriminality byla tedy dána lidmi „až dosud slušnými“, z čehož nepochybně vyplývá otázka po příčinách tohoto sociálního jevu.

Druhý trend tvoří vzestup podílu dětí a mladistvých na počtu známých pachatelů až do roku 1994. Následný pokles se v absolutních číslech týká jen mladistvých, což lze do určité míry vysvětlit odezněním populačně silných ročníků let 1974-1976. U majetkové kriminality podíl dětí a mladistvých znatelně převyšuje jejich celkový podíl na počtu všech známých pachatelů, a to v některých druzích velmi výrazně. Znepokojivý trend je zřetelný u kriminality násilné (loupeže) a drogové.

Kromě těchto statisticky významných trendů se objevují mezi pachateli kvalitativně nové skupiny, ne sice početné, ale společensky velmi nebezpečné. Formuje se skupina „profesionálních pachatelů trestné činnosti“ – ne ve smyslu klasických recidivistů, ale ve smyslu trestné činnosti jako svébytného podnikání. Jsou to lidé, kteří by se díky svým intelektuálním a sociálním charakteristikám dobře uplatnili ve společnosti nekriminným způsobem a jejich trestná činnost není diktována hmotnou nouzí. Dle zjištěných charakteristik, původu, vzdělání, to jsou spíše „slušní lidé“, tj. jejich charakteristiky odpovídají spíše běžné populaci než tradiční populaci vězeňské. Vyznačují se profesionální a intelektuální zdatností bez morálních zábran. Extrémním pólem této skupiny jsou nájemní vražedci. Za významnou můžeme považovat převažující věkovou charakteristiku této skupiny 24-34 let [viz Markusová et al. 1997, Hubálek 1997].

Vyvstává přirozeně otázka příčin tohoto vývoje. Autoři shrnující publikace k výše uvedenému mezinárodnímu výzkumu viktimizace např. docházejí k názoru, že vysoká míra kriminality je cenou, kterou je třeba zaplatit za život v bohaté, urbanizované a demokratické společnosti. Z tohoto hlediska by „morální panika“ v zemích východní Evropy ve vztahu ke kriminalitě byla neopodstatněná kvůli mírám kriminality, které se staly normou ve většině jiných evropských zemí [van Dijk a Mayhew 1993: 105 a 106].

I za předpokladu akceptování tohoto názoru zůstává otázka, proč v míře kriminality již dostihujeme země, jimž se v ukazatelích ekonomického a sociálního rozvoje zatím nerovnáme. Svoji roli nepochybně sehrálo více faktorů, jejichž přesnější identifikace a analýza si vyžádá ještě mnoho času a výzkumného úsilí. V nejobecnější rovině byla takovým faktorem nepochybně hluboká transformace společnosti projevující se stavem, na nějž lze uplatnit koncept anomie. Základní přeměna ekonomického systému byla spojena s enormními majetkovými přesuny vyplývajících z restituce a široké a velmi rychlé privatizace předchozího státního majetku. Došlo k rychlému utváření tržní ekonomiky, redistribuci a nové akumulaci kapitálu bez vytvoření adekvátního právního rámce. Legislativa procházela a dosud prochází obdobně hlubokou přeměnou. Transformace (institucionální i personální) a přetíženost orgánů činných v trestním řízení přivedla dočasné oslabení jejich funkčnosti. Do věku trestní odpovědnosti vstoupila počátkem devadesátých let silná populační vlna narozených v období 1974-1976. Otevření hranic i ekonomiky usnadnilo nejen demokratické přeměny, ale i pronikání zahraničních kriminálních aktivit a organizací. Tak bychom mohli uvádět další kriminogenní faktory, jejichž rozbor bude nepochybně předmětem ještě dlouhého dalšího zkoumání.

Dokonce i výkonový model společenského úspěchu, založený na principu konkurence, prosazení se na trhu, vysokém hmotném standardu a schopnosti výkonu může působit jako kriminogenní faktor, pokud snaha o jeho naplnění není regulována morálním a právním vědomím a mění se ve snahu naplnit jej „za každou cenu“. Naopak neschopnost jej naplnit může vést v určitých společenských skupinách k marginalizaci a jejich následné frustraci (zejména v porovnání s vysokým stupněm pozitivního očekávání vůči společenskému vývoji i osobním vyhlídkám, jímž se donedávna česká společnost vyznačova-

la). Pocit ohrožení, nejistoty, neschopnosti vyrovnat se se změnami probíhajícími ve společnosti, který se v určitých skupinách obyvatelstva zákonitě vyskytl, může také vést k nepřátelským postojům vůči jiným skupinám, přispívat ke xenofobním projevům, podílet se na vzniku etnický a rasově motivovaných konfliktů, které se rovněž staly relativně novým, ne sice masovým, ale zato velmi nápadným projevem sledovaného období.

Z pohledu těchto faktorů můžeme interpretovat trendy vývoje kriminality v ČR a snad i v dalších postsocialistických zemích ve třech rovinách:

1. Kriminalita jako produkt procesu sociální dezintegrace vyplývající z transformace společnosti. Tato dezintegrace se projevuje jak ve formě dezorganizace sociálních institucí a sociálních vztahů, tak ve formě dezorientace, to znamená jako změna a relativizace sociálních hodnot a vzorců (toto může být vysvětlením části kriminality mladistvých a prvopachatelů).
2. Kriminalita jako racionální volba adaptační strategie, to znamená jako úmyslné a uvážené porušování zákonů. Toto chování vyplývá z racionální evaluace potenciálních rizik a zisků ve vztahu k příležitosti nabídnuté sociální situaci (viz Mertonův koncept deviantního chování jako inovativní reakce v rámci adaptační strategie. Toto vysvětlení můžeme považovat za adekvátní pro kriminalitu nových pachatelů-podnikatelů v oblasti zločinu).
3. Kriminalita jako rutinní aktivita spojená s obvyklým životním způsobem. Toto vysvětlení reflektuje klasické sociální zázemí kriminality – zločinnost, která je spojena s kriminální subkulturou. Kriminogenita tohoto prostředí mohla být posílena nárůstem sociálních problémů vyvolaných transformací (kriminalita části Romů, migrantů, bezdomovců, tradiční „galerky“ atd.) [Lubelcová 1998: 131-134].

Předpokládaný vývoj kriminality

V období relativní stagnace lze těžko předvídat další vývoj kriminality. Také proto, že je velmi obtížné získat informace o předpokládaném vývoji mnoha jevů a znaků, které úroveň kriminality bezprostředně ovlivňují. Z prognóz jsou zatím k dispozici jen odhady vývoje věkové struktury obyvatel: dochází ke stárnutí populace. Nejsou k dispozici odhady vývoje nezaměstnanosti, vývoje počtu cizinců trvale žijících na území ČR, zaměření trestní politiky a trestní justice aj. Přesto jsme se o prognózu trestné činnosti i jejích jednotlivých druhů zejména násilné kriminality s pomocí expertů z řad terénních kriminalistů a vyšetřovatelů pokusili:

Většina expertů se přiklání k názoru, že trestná činnost bude v nejbližších 5 letech stagnovat kolem úrovně 400 tisíc policíí evidovaných trestných činů s menšími výkyvy nahoru i dolů kolem této hranice.

Ve vztahu k budoucímu možnému vývoji kriminality je možné očekávat určité posuny v zastoupení a váze rizikových faktorů. Česká společnost stárne. Vzhledem k tomu je možné očekávat relativní pokles podílu mládeže ve struktuře pachatelů, možná i určité zastavení nárůstu počtu pachatelů trestné činnosti. Stabilizačně by se mohla projevit očekávaná tendence k ustálení ekonomických a vlastnických vztahů, upevnění právního rámce, dosažení stabilizace a vyšší funkčnosti orgánů správních, justičních, policejních atd. Na druhou stranu pravděpodobná tendence k rostoucí sociální diferenciaci ve společnosti doprovázená konzumními vzorci chování může být faktorem ovlivňujícím trvale vysokou úroveň majetkové kriminality, motivované at' již relativní deprivací, nebo – v případě závažnějších ekonomických problémů – i skutečnou materiální nouzí určitých skupin

populace. Více než dosud bude třeba zřejmě počítat se zastoupením cizinců mezi pachateli trestné činnosti, vzhledem k tomu, že Česká republika se bude postupně měnit ze země především tranzitní i na zemi cílovou. Konečně s rostoucí sofistikací sociálních a ekonomických procesů je třeba počítat s nárůstem kriminality ekonomické, kriminality tzv. bílých límečků a s růstem novodobého organizovaného zločinu.

ALENA MAREŠOVÁ pracuje v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci jako vedoucí výzkumného týmu. Je kriminoložka s původním vzděláním v oboru psychologie. Odborně se orientuje především na problematiku osobnosti pachatele, penologii a otázky vývoje a trendů kriminality. V poslední době se autorsky podílela na publikacích *Drogová problematika ve věznicích ČR a některých zahraničních věznicích (Praha, IKSP 2000)* a *Kriminalita v roce 1999 (Praha, IKSP 2000)*.

MIROSLAV SCHEINOST pracuje v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, v roce 2000 byl pověřen řízením IKSP. Kriminolog, původním povoláním sociolog. Zabývá se dlouhodobě výzkumem organizované kriminality a jejích projevů. V poslední době se autorsky a editorsky podílel na publikaci *Cross-Border Crime in a Changing Europe, (IKSP a Tilburg University, Praha 2000)*.

Literatura

- Barclay, G. C., C. Tavares 2000. „International comparisons of criminal justice statistics 1998.“ *Home Office Statistical Bulletin*, Issue 04.
- Cejp, M. 2001. „Expertiza k problematice organizovaného zločinu.“ Interní materiál IKSP. Praha: IKSP.
- Dijk, J. J. M. van, P. Mayhew 1993. *Kriminální viktimizace v industrializovaném světě*. Praha: IKSP.
- Duyne, P. van, V. Ruggiero, M. Scheinost, W. Valkenburg (eds.) 2000. *Cross-Border Crime in a Changing Europe*. Praha: Tilburg University a IKSP.
- Hubálek, S. 1997. „Mladí úspěšní podnikatelé a námezdní vrazi.“ *PROPSY* 1: 6-7.
- Korupční klima v ČR 1998. Závěrečná zpráva GfK, Institut pro výzkum trhu. Praha: GfK.
- Kury, H. 1997. „Strach z kriminality.“ Referát na X. Baltické kriminologické konferenci *Organised Crime in Transition Countries*. Riga-Jurmala.
- Lubelcová, G. 1998. „Kriminalita v kontexte sociálnej transformácie na Slovensku.“ Pp. 119-141 in *Vieme čo odmietame a vieme čo chceme?*, ed. by I. Radičová. Bratislava: SPACE.
- Marešová, A. 1995. *Kriminalita v roce 1994*. Praha: IKSP.
- Marešová, A. et al. 1999. *Kriminalita v roce 1998*. Praha: IKSP.
- Markusová, R. et al. 1997. *Výzkum pachatelů trestné činnosti spáchané v organizované skupině*. Praha: IKSP.
- Musil, J. 1999. „Metodologické problémy výzkumu obětí trestných činů.“ Pp. 34-38 in *K problematice obětí trestných činů a k výsledkům výzkumu obětí v České republice*, ed. by K. Kulíšková. Praha: IKSP a Bílý kruh bezpečí.
- Scheinost, M. 1999. *Organizovaná trestná činnost občanů ČR*. Praha: IKSP.
- Válková, J. 1999. „Jak je u nás bezpečně? Hlavní výsledky výzkumu obětí trestných činů v ČR.“ Pp. 6-26 in *K problematice obětí trestných činů a k výsledkům výzkumu obětí v České republice*, ed. by K. Kulíšková. Praha: IKSP a Bílý kruh bezpečí.
- Zapletal, J. 1999. „K problematice strachu ze zločinu a jejího kriminologického zkoumání.“ Pp. 31-33 in *K problematice obětí trestných činů a k výsledkům výzkumu obětí v České republice*, ed. by K. Kulíšková. Praha: IKSP a Bílý kruh bezpečí.

Summary

This article is a reaction to the current issue concerning the state and development of criminality in the Czech Republic. The matter under consideration primarily involves the period of the past five years; data older than this period are presented for purposes of comparison among the more significant trends.

In the introduction the article focuses on the issue of fear of crime in relationship to the knowledge that the level of fear of crime is rather a function of the speed of the rise in criminality than an absolute level itself, and in this sense it forms a part of a broader complex of elements connected with the disruption of a personal sense of security.

The evaluation of the trends in the development of criminality stems primarily from data taken from police and other sources of statistics, and from research in the field of criminology and victimology. Although the authors present information on the development of criminality in other European countries, they also point out that there are difficulties involved in the comparability of statistics taken from various states, given, especially, the differences inherent in the particular legal systems. The issue of 'reported' criminality in relation to 'latent' criminality is more deeply analysed, as is the issue of evaluating and interpreting statistical data. The authors demonstrate the influence of a number of factors on the evaluation of criminality in a certain time-period and in a particular territory (the extent of the appearance of traced phenomena, the estimated extent of latent – unreported – criminality, the extent of unsolved criminality, the comparison with developments to date, etc.).

Evidence on the level of 'latent' criminality is found in research on victimology. The article provides information on basic observations taken from three such surveys, which were carried out in 1992, 1996, and 2000. It confirms that citizens' overall experience with criminal acts is on the rise. While in 1991 one in four citizens was a victim of one of the eleven criminal acts presented, in 1995 the ratio was one in three. The results obtained from the 2000 research show a further increase in the ratio of individuals who have been victims of criminal acts (i.e. 'victimisation' occurred). This shows that the impact of criminality has become a part of the personal experience of a significant portion of the population, which may lead to shifts in the attitudes and behaviour of the public, not only in terms of fear of crime, but also, consequentially, in the sense that demands on the means of recourse with respect to criminal behaviour become radicalised, or, conversely, there occurs an increased tolerance and 'adaptation' to criminality as a part of everyday life.

In the next section of the article, the shift in the structure of criminality and criminal offenders is analysed along with the development in the individual spheres of criminality, the development of selected, particular criminal acts, and the number of victims. From the viewpoint of police statistics, it is possible to state that the level of criminality likely reached its peak in 1998, and at present is beginning to stagnate. One decisive form of criminality is that of property crime, which accounts for $\frac{3}{4}$ of annually reported criminal acts. In qualitative terms, new phenomena in criminality are found with organised crime, and some forms of economic crimes. The ratio of foreigners as criminal offenders is, in comparison with, for example, the situation in Austria or Germany, of no great significance; over a long-term period it hovers around 6-6.6% of cases. However, it must be noted that in the second half of the 1990s the number of some serious criminal acts committed by foreigners rose, and the connection between some types of criminal acts and international organised crime is also of significance. It is estimated that the ratio of Czech and foreign offenders in the sphere of organised crime is roughly 1:1, in some cases with foreigners slightly dominating.

Certain obvious trends can be traced in the structure of offenders: after 1989 the number of recidivists declined, and since 1993 it has remained relatively stable. Roughly 70% of prosecuted offenders are each year made up of people who have never been prosecuted for a premeditated criminal act.

An attempt is made in the article to interpret developments to date, and to form a prognosis for the following period. Numerous factors have undoubtedly played a role in the rise of criminality in the Czech Republic. On a general level, one such factor is clearly found in the deep trans-

formation of society, expressing itself in a state in which the concept of anomie applies itself. From this viewpoint it is possible to interpret trends in the development of criminality in the Czech Republic on three levels: criminality as a product of the process of social disintegration, criminality as a rational choice of adaptation strategy, and criminality as a routine activity connected with a certain way of life.

The majority of experts are inclined toward the opinion that criminal activity will stagnate over the course of the next five years at a level of around 400 thousand criminal acts reported to the police, with small fluctuations above and below this level. At the same time a relative decline in the share of youth among criminal offenders may be expected, and conversely an increase in the number of foreigners. With the growing sophistication of social and economic processes there may also be expected an increase in economic, 'white-collar-crime', and an increase in modern organised crime.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 2001, č. 1

K monotematickému číslu *Sociológie* (Vladimír Krivý)

SOCIOLÓGIA NÁBOŽENSTVA

Vladimír Krivý: Hodnotové orientácie a náboženské prejavy slovenskej verejnosti v 90. rokoch

Ján Bunčák: Religiozita na Slovensku: stredoeurópsky rámec

Ľubomíra Žaloudková: Metodologické problémy pri skúmaní religiozity a náboženskej participácie

Mária Suríková, Janina Šlomińska: Náboženská výchova v trnavských rodinách

Z DEJÍN SOCIOLOGICKÉHO MYSLENIA

Eva Laiferová: Nacionalizmus optikou slovenskej kresťanskej sociológie do roku 1948

INFORMÁCIE

Ladislav Macháček: Róbert Roško 7. 2. 1932 – 16. 10. 2000

Paweł Zalecki: Spory o poľský konkordát

Miroslav Tižik: Mutácie náboženstiev v globalizovanom svete

Ivan Chorvát: Hodnota náboženstva a kultúrna zmena na prelome miléníí

RECENZIE

Hans Maier: *Politická náboženstvá. Totalitní režimy a křesťanství* (Bohumil Búzík)

Carolyn M. Warner: *Confessions of an Interest Group. The Catholic Church and Political Parties in Europe* (Juraj Buzalka)

Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností

JIŘÍ BURIÁNEK**

Katedra sociologie, Filozofická fakulta UK, Praha

Security Risk and its Perception in the Eyes of the Czech Public

Abstract: The author presents a record of reflections of the ideas of U. Beck, A. Giddens, and of the culturalistic approach in contemporary concepts of risk management and in current criminology (the concept of actuarial justice, J. Young). The author lays emphasis on the study of reactions in public opinion, particularly from the viewpoint of fear of crime and a specific evaluation of individual risks. Some sort of adaptation to risk is perhaps occurring risk is becoming 'normalised' within the framework of the overall modernisation of society. Research on attitudes confirms the well-known 'paradox of fear'.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 43-64)

Pojem bezpečnostních rizik vstoupil v nedávné době do jazyka vládních zpráv o bezpečnostní situaci a údaje o postojích veřejnosti tvoří jejich důležitou složku. To však automaticky neznamená nějaké vítězné prosazení vědy. Naopak: v návaznosti na připomínku Beckových stanovisek (v rámci vstupních poznámek hostujícího editora) lze i v tomto kroku vidět určité riziko nebo past, do které se sociologie může chytit. V souvislosti s prezentací dat o stavu veřejného mínění je tedy nutné kriticky uvažovat o širším referenčním rámci „rizikové společnosti“.

1. Reflexivní kriminologie v rizikové společnosti

Nastupující *reflexivní kriminologie* [Nelken 1994] dnes počítá mezi spřízněné autority jak Giddense či Baumanu, tak U. Becka [1986], podle kterého se metodou kolonizace budoucnosti stává vyhodnocování rizik v rámci společnosti, která je produkuje, a jejich veřejná kontrola. Na kriminalitu dnes reagují rozmanité instituce. Zároveň se rozvíjejí různé diskursy (média, politika, ekonomie, věda, systémy pojištění), a to vše ve společnosti, v níž neustále roste sledování rizik a ochrana před nejistotou, až se stává, jak říká J. Habermas, „posedlou“ procedurami. Lze to doložit vojenskou organizací policie nebo vyhlášováním „boje s drogami“. Normalizuje se přitom dozorování, testování či prohlížení lidí, procedury utajování [srv. Reichmanová 1998: 151, Blomberg a Cohen 1995: 9]. Důsledkem těchto tendencí je i to, že se policie věnuje hlavně tomu, co s rizikem souvisí a co zajímá pojišťovny, také ona se stává expertem na riziko [Ericson 1994].

Podle S. Cohena [Nelken 1994: 67] v soudobé společnosti se projevují expanze a intenzifikace kontroly, profesionalizace kontroly, manažerismus a behaviorismus vedoucí k risk-managementu a kontrole populace. Privatizace napojená na manažerismus, dává

*) Článek vychází z dat, pořízených v rámci grantů GA ČR č.403/98/0395 *Postoje veřejnosti ke kriminalitě a relativní sociální deprivace* a MV ČR 19982000001 *Bezpečnostní rizika – pojem, fakta, politiky*. Řešitel tímto děkuje oběma agenturám za podporu výzkumu.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc., Filozofická fakulta UK, katedra sociologie, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 2449 1530-1, fax (02) 2481 2166, e-mail jiri.burianek@ff.cuni.cz, resp. bussff@dec59.ruk.cuni.cz

vzniknout celému průmyslovému odvětví privátních bezpečnostních služeb nebo terapeutické pomoci.

Riziková společnost umně kombinuje prvky trojí logiky:

1. *negativní logika* konstruuje vhodné nepřátele, užívá negativní označování, odmítání, exkluzi (sociálních skupin, minorit, atd.). Solidarita společnosti potom vychází spíše ze strachu;
2. *logika kontroly iracionality* prostřednictvím racionálních prostředků: Ve snaze vypořádat se s těmito obavami nahradila věda a její „rétorická síla“ náboženství a došlo k „sekularizaci“ rizik;
3. *logika pojištění*: pojem rizika je údajně *neologismem pojištění*, právě tahle instituce je základem racionalizace rizik. Riziko je objektivizováno jako nehoda, která je v principu propočitatelná [srv. Nelken 1994: 103].

Integrace moderní společnosti je takto fakticky založena na strachu a na pokušení nahradit ekonomickou nerovnost redistribucí a kontrolou rizik. Mnozí současní kriminologové v USA a v SRN se pak zabývají otázkou, zda určité byt' epizodické zneklidnění občanů v oblasti sociálních a životních jistot neprodukuje ony zvýšené obavy ze zločinu, které však nemají svůj „odůvodněný“ základ ve statistikách. Je otázkou, zda společnost nereaguje na zmíněnou nejistotu mnohem úzkostlivěji nežli na samu nerovnost. Podle některých kriminologů se ohnisko zájmu společnosti postupně přesouvá od osy „deviace – kontrola – řád“ k úvaze „poznání – riziko – jistota“. Samo hodnocení tak poněkud ztrácí na významu. „Neosobní komunikace a vliv médií způsobují, že se původně komunitní politika mění na komunikační politiku“ [Nelken 1994: 104].

Jakákoli politika, tedy také bezpečnostní a trestní politika vycházejí obvykle z určité ideologie, přičemž musí směřovat k dosažení jisté kontroly myšlení, mlčenlivého souhlasu. Radikální kriminologie proto nadměrnou detekci rizik odmítá, leč podle některých kritiků tím, že podporuje ideologickou ochranu soukromí, zároveň údajně legitimizuje likvidaci všeho společného [srv. Buriánek 1998]. K tomuto trendu se připojuje i tzv. nová pravice, která směřuje ke zdůraznění privátní opatrnosti: nejde tu ani tak o hodnoty a o akt hodnocení, individuální volba je podřízena povinnosti dodržovat zásady bezpečného chování. Znovu se zde vynořuje foucaultovský princip disciplinace, analyzovaný např. J. Simonem [1987], C. Shearingem a P. Stenningem [1985], taková interpretace rizikové společnosti však nemusí být fatální. Problémem zůstává, jak dosáhnout souladu mezi individuálními svobodami jedince, hodnotovým konsensem komunity nebo celé společnosti, a konečně praktickými potřebami včas indikovat závažná rizika.

Management rizik samozřejmě využívá řadu nových prvků, například principy situační prevence, racionální volby, resocializace, zapojení komunity. Sám termín *actuarial justice* použili v roce 1992 M. Feeley a J. Simon. Tzv. *nová penologie* je aktuární (aktuár jako pojišťovací expert stanovuje rizika a plnění), využívá technik identifikace, klasifikace a řízení skupin tříděných podle míry nebezpečnosti [Feeley a Simon 1994: 173]. Deviace je už považována za normální a současně těžko odstranitelný jev. Podle Pat O'Malleyové nejde ani tak o postižení příčin jako o statistickou mapu rizikových faktorů a distribuce rizik [O'Malley 1998: xii]. Také zaměření na nápravu pachatele přestává v managementu rizik platit, neboť primární formou svědomí se stává pohodlí [Simon a Feeley 1995: 148].

Současný přístup vychází ze systémové analýzy a *aktuárního managementu rizik*, společnost ale leckdy stále ještě „myslí spíše postaru“, v intencích spravedlnosti, trestu. Exponovaná otázka má pro nás zásadní význam: jde o to, zda rizika vyhodnocovat převážně objektivně (např. jako statistikami naznačené riziko postižení trestnou činností), anebo subjektivně (jako občany vnímané ohrožení sebe samých, svých rodin, širších sociálních skupin). V soudobé kriminologii ustupuje vztah mezi kriminalitou a obavami do pozadí, do centra zájmu politiky se dostává redukce „iracionálního“ strachu a formy vyhýbání se zločinu (často ovšem příliš staticky pojímaná – viz kritické poznámky E. Stankové [1996], odkazy na úlohu genderu S. Walklateové [1997]).

Jock Young uvádí ve své *Exkluzivní společnosti* [Young 1999: 69-70] šest komponent rizika důležitých pro vývoj „aktuárních“ postojů:

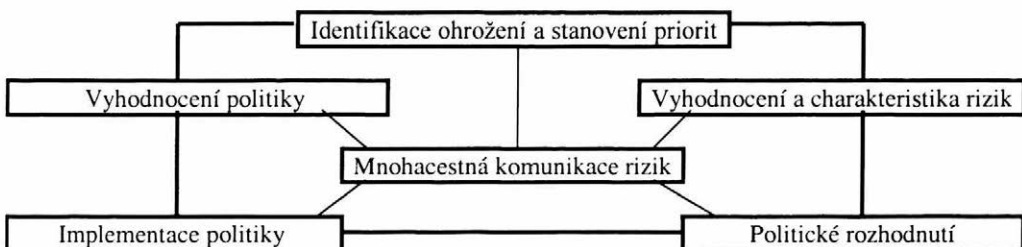
1. reálný nárůst, dokumentovaný statistikami;
2. odhalování (*revelation*), široká publicita dříve latentních forem;
3. růst očekávání v souvislosti s otevíráním nových prostorů (např. u žen jde o civilizovanost pracovního prostředí, ale též veřejných prostor, hostinců atd.);
4. odstup (*reserve*) související s rozpadem komunity, nepředvídatelností reakce okolí;
5. reflexivita umocněné nejistoty – sama úroveň rizik je nejistá (AIDS, BSE), ani experti se neshodnou;
6. refrakce – mediální zprávy chtějí zaujmout, šokovat, proto obavy ze zločinu nekorelují se skutečným rizikem.

Hodnocení rizik veřejností se pak může stát jakýmsi „metafenomémem sledování televize“ [Young 1999: 71].

2. Management rizik a vymezení bezpečnostních rizik

Management rizik je chápán jako široká škála aktivit vedoucích ke zvládnutí rizik včetně vyhodnocování rizik a ověřování účinnosti používaných postupů. Předpokládá stanovení cílů, sběr a vyhodnocení informací, a konečně aktivní jednání směřující k ovlivnění chování lidí nebo konkrétních struktur. O využití jednotlivých technik (klasifikace a selekce, kontrola předpokládatelných hrozeb a prevence ztrát, transfer) referuje N. Reichmanová [1998]. Cyklus managementu rizik je možno znázornit pomocí schématu (schéma 1 – podle [Hood a Jones 1996: 7]). Zvládnutí rizik vyžaduje, abychom se dokázali pohybovat po ose „anticipace budoucího“ a „zhodnocení minulého“.

Schéma 1. Cyklus managementu rizik

Koncepce managementu rizik vlastně předchází úvahy o rizikové společnosti, které byly těmito zdroji zřetelně inspirovány. Také v této oblasti lze pozorovat rozdíly mezi tradič-

ním scientistickým pojetím a přístupem kulturologickým, k němuž se hlásí vedle Michaela Thompsona [Thompson, Ellis a Wildavsky 1990] i John Adams [1995]. Sám koncept rizikové společnosti nebo „rizikovou kulturu“ je možno podle Scotta Lashe [2000] pojmout realisticky (v linii U. Becka), anebo konstruktivisticky [Douglasová a Wildavsky 1983]. Podle Adamové et al. [2000: 2] to znamená sledovat utváření konfigurací percepce rizik, jejich definice, jazyka a komunikace, a to ve směřování k budoucnosti. Základní teze Douglasové a Wildavského, že totiž nerostou rizika, ale jejich vnímání (mimo jiné pod vlivem nejrůznějšího sektářství), přitom působí zřetelně konzervativním dojmem [Lash 2000: 49].

Naopak výchozí „technologickou“ tradici uvozuje práce F. Knighta [1965], který (již v roce 1921) odlišil dva pojmy:

- *riziko*: sice nevíme, co se stane, ale známe pravděpodobnost, šance,
- *nejistota*: pokud nejsme schopni identifikovat pravděpodobnost.

Sám pojem šance může nabývat několika významů: jako apriorní matematická pravděpodobnost, jako odhad aktuálního výskytu jevu, jako hypotetický soud.

Do linie reprezentované Knightem se pak řadí aktivity britské Královské společnosti, která vydala k analýze rizik dvě významné zprávy [*Risk...* 1983, *Risk:...* 1992]. V tomto období došlo k posunu v tom, že původně konzistentní (podle Adamse „newtonovská“) koncepce se znatelně rozmělnila. Došlo k tomu díky přizvání odborníků z oblasti sociologie, psychologie či antropologie, kteří zdůraznili význam subjektivních nebo specificky lidských aspektů. Zatímco v první zprávě byly vyčleněna rizika objektivní a vnímaná, ve druhé zprávě byla postulována potřeba obě hlediska propojit, přemstit. V první zprávě byl analyzován výskyt určitého jevu v pevně stanovené periodě a riziko podléhalo formálním statistickým pravidlům kombinace pravděpodobnosti. Podobně byly definovány škody. Ve druhé zprávě ovšem zůstal zachován určitý dualismus v tom, že subjektivně vnímaná rizika jsou zachycena „nepřesně“ a jsou spíše výsadou laiků.

Snahou překonat tyto nedostatky je charakterizována i poslední práce této skupiny badatelů [Hood a Jones 1996]. Nicméně sám zájem o „lidský faktor“ ještě mnoho neřeší, neboť i ten je možno redukovat na psychometrické aspekty kognitivních struktur. Právě M. Douglasová upozornila, že snaha o „ozřejmování“ nebo „komunikaci“ rizik může i tak vyloučit politické aspekty analýzy [Hood a Jones 1996: xi]. Dnes se proto i pro Hooda a Jonese stává cílem zdůraznit stránku sociální konstrukce rizik (včetně užití konfliktních pojmů důvěry a viny) a principy redistribuce („kdo co dostane“), které nelze uchopit čistě numericky.

Zájem o určité výchozí *antropologické konstanty* je pochopitelný. Adams připomíná, že každý člověk je vlastně expertem na riziko, Hood a Jones nevidí možnost chápat jakoukoli lidskou aktivitu jako prostou rizika (*risk free*). Zároveň existují potíže, jak riziko

- definovat,
- zkoumat v souvislosti s tím, že je fragmentováno ve vztahu k jedincům a k rozmanitým úsekům činnosti („*risk archipelago*“, viz [Hood a Jones 1996: 3]),
- řídit, zvládat.

Pro Hooda a Jonese je riziko širším pojmem než nebezpečí (*hazard*), vychází z pravděpodobnosti škody. Nebezpečí nebo ohrožení odpovídá podmínkám, které mohou způsobit

škodu nebo utrpení lidskému společenství, jde tu však o vědomí kauzality (objevuje se již ve společnostech „primitivních“, leckdy arcit' v podobě spíše iracionální).

Kulturně orientovaná teorie rizik směřuje ještě o kus dál. Konstatuje, že každý člověk je vybaven jakýmsi vnitřním termostatem na vyhodnocování a korigování rizik, že tu však nutně vzniká individuální variabilita a svět pluralizované racionality. J. Adams v tomto směru akceptuje princip reflexivity rizik. Na rozdíl od Thompsona nepředpokládá, že člověk má k dispozici vždy jen omezený počet („ne více než pět“) možností.

Variabilita individuálních reakcí na riziko závisí na tom, jakému riziku je člověk exponován a jakou projeví míru ostražitosti (to se týká všech aktérů dané situace). Tyto parametry ovšem nejsou snadno kalkulatelné. Odpověď na hrozící riziko je individuálně různá, každý je ale schopen pod vlivem „odměn“ určité riziko podstoupit: jde vlastně o model rizikového rozhodování (hodnocení odměn a ztrát podléhá „kulturní filtraci“). Adams dále konstatuje, že proces je *interaktivní*, že vytváří celé série rozhodnutí a že je *dynamický* v tom smyslu, že je „tažen“ rozporem mezi objektivními a subjektivními momenty.

Snaha eliminovat možná rizika vyvolává obraz *homo prudens*, člověka s nulovým rizikem. Takto definují své cíle mnohé organizace. Pokud jedince potká nehoda, jde vždy o nějakou „chybu“ nebo „omyl“. Jeho protipólem je podle Adamse *homo aleatorius*, člověk „hráč“, gambler. Jde o to, že jistota může působit nudně, málo stimuluje.

V moderní společnosti se riziko stává dokonce i zdrojem zábavy (viz některé sporty či „zábavy“ adolescentů, příznačně vyjádřené v hudebním hitu fanoušků silných motocyklů „Born to be wild“), svědčí o tom i trvalý zájem médií o události ze světa „vítězů a poražených“. Rizika podléhají historické změně – žijící generace ještě pamatují doby, kdy bylo možno jezdit do školy na kole jen s minimálním rizikem. V jednom ze svých esejů reagoval Aaron Wildavsky spolu s dalšími na provokující otázku: „Proč jsou právě ty nejzdravější národy s nejdelší délkou života tak zneklidněny péčí o své zdraví?“ (Berger et al. 1991, podle [Adams 1995: 183]). Na jedné straně tu jde o korelaci s technickým a ekonomickým pokrokem (a v tomto smyslu zde existuje dobrý důvod třeba i ke kritice Beckových vývodů), na druhé straně může jít právě o vliv aktivního přístupu k životu. Ostatně „kulturologickou“ linii stále častěji sledují právě kriminologové – vedle poststrukturalisticky inspirovaných Hollowayové a Jeffersona [1997] uveďme též hermeneuticky orientované studie symbolického kontextu obav ze zločinu D. Luptonové a J. Tullocha [1999].

2.1. Bezpečnostní rizika a obavy v teorii a ve výzkumu

Obrázek o ne zcela uspokojivém stavu teoretické reflexe problému u nás podává závěrečná zpráva z grantového projektu *Bezpečnostní politika ČR* [1996], který řešil tým odborníků z různých resortů. V oblasti vnitřních rizik se zde poněkud osvětářsky upozorňuje na rizika podcenění:

- významu bezpečnostní politiky, ochrany občanů před kriminalitou, výchovy,
- nových forem (organizovaný zločin a mezinárodní terorismus), obav veřejnosti.

Domníváme se však, že není aktuální předpokládat jakési všeobecné podcenění bezpečnostní problematiky, neboť se naše společnost zmodernizovala natolik, že jí hrozí možná i jisté přecenění rizik. Hlavním cílem zkoumání nemůže být ani pouze jen sémantická analýza pojmů (v případě uvedené studie nepřilíš zdařilá), ani precizování klasifikace a struktur datovýchází, ostatně i v právním řádu je většina rizik nebo hrozeb definována

taxativně. Složitější je hledat poměr mezi kvantitativní identifikací rizik („jak rizika měřit“) a jejich kvalitativní explanací („jak a proč jsou závažná?“). Samozřejmě i zde se nabízejí některé snadno dostupné odpovědi: vážit rizika je jistě možno na základě zhodnocení:

- škod na životech (jejichž chabým ekvivalentem je například výše trestních sazeb);
- škod finančních (míra poškození obětí);
- sekundárních nákladů (kompenzace, odškodnění, léčení).

I tato hlediska však není snadné propojit, nemluvě pak o zjišťování důsledků nepřímých (ztráta autorit státních orgánů, nedůvěra mezi občany, rozpad hodnotových orientací).

Širší teoretickou disputaci by pak bylo možno vést nad pojmy riziko, hrozba, ohrožení, deviace, patologie, útok, diverze atd. V našich dotaznících navazujeme na *vymezení rizik* provedené a používané v rámci *mezinárodních viktimizačních výzkumů*, které aproximuje právní definice trestných činů. Základní indikace odpovídají *teoretické koncepci obav ze zločinu (fear of crime)*, jak ji reprezentují např. K. Ferraro [1995], W. Skogan [1986], K. Boers [1991], K. Boers, G. Gutsche a K. Sessar [1997] nebo K. Sessar [1997]. O bezpečnostních rizikách budeme uvažovat v poměrně úzkém kontextu kriminality a jejího bezprostředního předpolí, ovšem s akcentem na percepce, která nemusí odpovídat bezprostřední viktimizační zkušenosti [Ferraro 1995: 3]. Můžeme přitom přijmout závěr Hollowayové a Jeffersona [1997: 256], že pojem obav není dostatečně teoreticky rozpracován a že Ferraro sám je jedním z mála autorů, kteří se nevyhýbají určité souvislosti mezi obavou (*fear*) a strachem (*anxiety*).

Bezpečnostní riziko chápeme jako pravděpodobnou, více či méně reálnou hrozbu, že bude ohrožena integrita určitého subjektu (jedince nebo společenského útvaru jako celku) kriminálním činem nebo jemu se blížícími důsledky činnosti jiných lidí. Nezahrnuje jenom objektivní možnost výskytu určité události (ohrožující osobu, zdraví, majetek, atd.), nýbrž také subjektivně vnímanou pravděpodobnost, která spoluurčuje definici situace a chování aktéra v ní. V tomto směru dochází ke spojení racionálního kalkulu s vyhodnocením významu možných důsledků a s aktivním chováním. Riziko jako komplexně (kognitivně, emočně i volně) pojímaná struktura aktivuje seberegulační mechanismy, směřující k obnovení rovnováhy, a to formou jak preventivních, tak reparačních kroků. Zatímco hrozba může být *de facto* planá, riziko lze nanejvýš ignorovat nebo podcenit. Souhrn aktuálně a reálně působících rizik může vyvolat stav ohrožení systému, které reprezentuje konečné kritérium vyhodnocení rizik (na makroúrovni). Významnou roli připisuje S. Walklateová [1998: 550] také komunitní složce a hodnotám důvěry v návaznosti na Giddensův koncept ontologického bezpečí. Bezpečnostní rizika působí z dlouhodobého hlediska spíše erozivně, často neaditivně kumulují jednotlivé efekty, zároveň se prosazují selektivně, ve vazbě na sociální diferenciaci společnosti.

Pokud jde o základní *hypotézy*, nastává zde určitý paradox: několik dílčích analýz [Pechačová 1998] již celkem osvětlilo poměrně složité vztahy mezi sociálním postavením a zázemím, vlastní viktimizační zkušeností a obavou ze zločinu, přičemž ke zprostředkujícím faktorům je třeba počítat důvěru v instituce (a možná dokonce i politickou orientaci), otevřenost vůči vlivu médií na jedné straně, a tendenci k punitivním a xenofobním postojům na straně druhé. Tato komplikovaná struktura postojů vykazuje značnou provázanost a stabilitu. Některé paralelní testy na vliv faktoru relativní sociální deprivace zatím nepřinesly očekávané výsledky. Jako mnohem aktuálnější se proto jeví detailnější analýza

jednotlivých rizik a zejména *sledování hlavních trendů* byt' v rovině převážně deskriptivní. Na pozadí statistik vývoje kriminality lze položit jedinou globální otázku: Dochází u nás k adaptaci na novou situaci, k „normalizaci“ rizik, případně také kde a ve kterých sociálních skupinách?

3. Percepce rizik a postoje veřejnosti ke kriminalitě

Při hodnocení bezpečnostních rizik hrají vedle statistik stále důležitější roli údaje z cílených výzkumů zkušeností, postojů a reakcí veřejnosti. Naše nejnovější šetření „Bezpečnostní rizika 1999-2000“ navázalo na data a metodiku výzkumu „Postoje veřejnosti ke kriminalitě a relativní sociální deprivace“ (J. Buriánek, FF UK, grant GA ČR 403/98/0395), pro který byl ukončen sběr dat v listopadu 1998. Tehdy byla dotazována reprezentativní populace ČR starší 15 let, vzorek zahrnul 1719 osob. Pro naznačení trendu mohou být využita i data ze staršího výzkumu na dané téma, realizovaného týmem autorem v roce 1995.

V květnu roku 1999 provedla agentura UNIVERSITAS v rámci grantu MV ČR (řešitel J. Buriánek) poprvé šetření „Bezpečnostní rizika 1999“, které se v hlavní části týkalo názorů veřejnosti na bezpečnostní situaci v České republice a komplexu problematiky výskytu a percepce trestných činů, kriminality a násilí. Část tohoto průzkumu a k němu připojená samostatná anketa pak byly speciálně věnovány zjištění elementárních projevů a souvislostí v oblasti „domácího“ násilí (v rodině). Tímto sociologickým výzkumem byla založena strategie kombinující velké průřezové šetření s operativní diagnózou aktuálního tématu: tak je koncipován i navazující grantový projekt „Kontinuální výzkum viktimizace a pocitu bezpečí občanů“ (2000-2002).¹

V získaném datovém souboru (1999-2000) nacházíme vyrovnaný podíl mužů a žen (49:51). Průměrný věk respondentů činí 40 let. K české národnosti se přihlásilo 97 % dotázaných. Z hlediska věkové a vzdělanostní struktury ho lze považovat za reprezentativní.

3.1. Reálná rizika: viktimizace 1999-2000

Proti zcela specializovaným viktimizačním výzkumům se projevuje příznivější obraz, v našich výzkumech ovšem neregistrujeme hrozbu nebo pouhý pokus o některý z trestných činů. Od roku 1998 podíl občanů deklarujících postižení trestným činem kolísá: z 28 % (za dvouleté období 1997-1998) se posunul na 19 % (tento údaj z roku 1999 zahrnuje necelý rok a půl, tzn. 1998-květen 1999!) a zpět na 24 % (explicitně za rok 1999).

¹) Sociologický výzkum „Bezpečnostní rizika 1999“ byl realizován metodou standardizovaných rozhovorů v květnu 1999 na celém území České republiky. Dotázáno bylo celkem 1 361 respondentů starších 14 let (od 15 let včetně), přičemž použité kvóty (věk, pohlaví, vzdělání, ekonomická aktivita), zajistily reprezentativitu výběrového souboru. V případě doplňkové ankety respondenti sami vyplňovali a zaslali poštou cca 25 otázek na odděleném listu, výsledky anketního šetření jsou zpracovávány samostatně. Z celkového počtu původně šetřených respondentů (1 361) se ankety zúčastnilo 900, tzn. její celková návratnost činí 66 %.

Výzkum „Bezpečnostní rizika 2000“ byl rovněž realizován metodou standardizovaných rozhovorů v březnu a dubnu 2000 na celém území České republiky. Dotázáno bylo celkem 1 386 respondentů starších 14 let (od 15 let včetně), přičemž použité kvóty (věk, pohlaví, vzdělání, ekonomická aktivita), zajistily reprezentativitu výběrového souboru. Bylo provedeno převážení souboru podle byvalých krajů.

Tabulka 1. 00/9. „*Stal se v uplynulém roce obětí trestného činu (majetkového či násilného)?*“

	1998 ano	1999 ano
<i>kdokoli z Vaší domácnosti</i>	22	25
<i>někdo z Vašich blízkých přátel nebo sousedů</i>	40	42

Tabulka 2. 00/11. „*Pro zpřesnění dovolte ještě jednu zcela konkrétní otázku na poslední období (od ledna 1999 doteď): stal/a jste se objektem některého z těchto činů? “ (v %)*

	alespoň jednou
Krádež věcí z auta nebo jeho úmyslné poškození	13
Přepadení na ulici s loupežným motivem, násilný fyzický útok s ublížením na zdraví	3,5
Krádež vloupáním, tj. věcí nebo majetku z bytu, chaty, sklepa	12
Prostá krádež věcí nebo peněz: na ulici, v zaměstnání, v dopravních prostředcích nebo veřejných prostorách	12
Jakýkoli jiný čin, který by mohl být stíhán jako trestný (od krádeže auta až třeba k sexuálnímu zneužití nebo znásilnění)	6
Můžete připojit i počet pokusů o trestný čin nebo vážných hrozeb, pokud jste je nezapočítali již dříve	3

Tabulka 3. 00/14. „*Ohlásil/a jste některý z těchto činů na policii nebo někomu jinému? “ (v %)*

	1999	2000
ano, policii	75	53
ano, zástupci jiné organizace (úřadu, lékaři, apod.)	3	2
ne, jenom svým nejbližším	15	24
ne, vůbec nikomu	7	20

Viktimizace občanů zřejmě nestoupá, trestnou činností je zasažena ročně asi čtvrtina populace nad 15 let. Je pravděpodobné, že *stabilizovaný podíl postižených* koresponduje s údaji v policejních statistikách: ty sice svědčí o mírném růstu kriminality, ale může jít také o vliv okolností, že občané hlásí větší podíl spáchaných trestných činů! V průběhu celého roku 1999 tak učinilo 53 % dotázaných. Dřívější výzkumy umísťovaly tento odhad rovněž zhruba na úroveň poloviny případů, přičemž pásmo kolísalo prakticky od maxima (hlášení krádeží aut) po hodnoty takřka minimální (sexuální násilí). Projevuje se tendence k sociální diferenciaci spolupráce s policií: například mladí lidé (do 25 let) hlásili postižení relativně méně často, podobně se projevuje nižší sociální status.

Tabulka 4. 00/15. „*Pokud jste některou událost hlásil/a, jakou máte zkušenost s reakcí policie? “ (v %)*

okamžitá a účinná	2
přiměřená situaci, solidní	22
zdlouhavá, neoperativní	18
neochotná, nepřijemná	5
prakticky žádná	6
nic nehlásil (policii)	48

Tabulka 5. 99/17. „Proč lidé často některé drobné i větší útoky nehlásí?“ (v %)

Platí to:	1999/17				2000/23	
	velmi často	dosti často	občas	téměř ne	velmi často	dosti často
nevěří v dopadení a potrestání pachatele	42	41	15	2	43	40
neradi se podrobují výslechům, sepisování protokolů	28	45	22	4	30	44
nevěří policii jako takové	17	37	39	7	22	38
stydí se za to, že se stali obětí	8	23	43	25	13	25
bojí se dalšího, odvetného útoku ze strany pachatele	18	34	38	10	26	32
myslí si většinou, že jde o malé škody nebo věci, které stejně nejde napravit	20	37	34	9	20	34

Odpovědi na otázku 15 naznačují, že téměř polovina z těch, kteří čin ohlásili policii, považuje její reakci přinejmenším za solidní a přiměřenou situaci. To lze považovat za povzbudivý výsledek. Jenom každý pátý z této skupiny uvádí vysloveně negativní zkušenost (neochotná nebo žádná reakce), zbytek ji nicméně vidí jako zdlouhavou, pomalou.

Ukazuje se, že rozhodující příčinou nehlášení činu bývá pochybnost o možnosti dopadení pachatele, případně neochota podrobit se vyšetřovacím procedurám. Formulace „nevěří policii“ je rovněž vztažena k lidem obecně, v individuální poloze nemá takovou váhu. V otázce „Který z uvedených důvodů by u Vás připadal v úvahu:“ vybírali respondenti jednu ze šesti možností. V úvahu připadá:

- nejvíce: 47 % nevěří v dopadení, 17 % nechce být vyšetřováno;
- nejméně: 34 % stud, 21 % malá škoda.

3.2. Hodnocení bezpečnostní situace občany

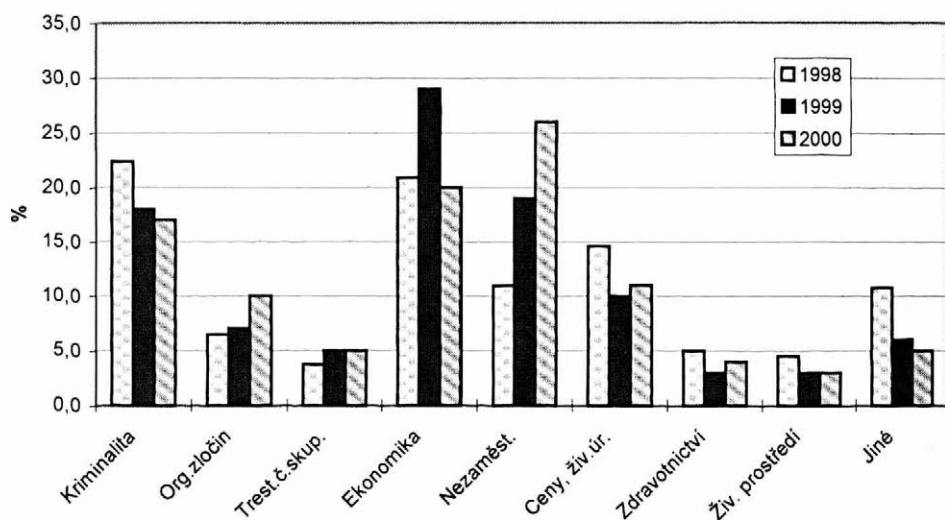
Řada šetření veřejného mínění až do nedávné doby potvrzovala takřka neotřesitelnou pozici kriminality a jejích variant na různých žebříčcích aktuálních společenských problémů. Již první z provedených výzkumů (v listopadu 1998) však naznačil, že je třeba počítat s aktualizací problémů v oblasti ekonomické [Buriánek 2000]. Nejčerstvější údaje tento trend potvrzují (graf 1).

Občané jsou nadále zneklidněni řadou dílčích problémů, část z nich se samozřejmě týká bezpečnostních rizik. Můžeme připomenout obavu z organizovaného zločinu, z drog a obecně z růstu agresivity a násilí ve společnosti (případně též ve vazbě na chování některých skupin).

Tabulka 6. 00/4. „Ve kterých oblastech pociťujete Vy osobně v současné době nějaké větší problémy?“ (v %)
Stupnice: (1) Žádné; (2) Jen malé; (3) Velké, ale řešitelné; (4) Velké, téměř neřešitelné; (8) Nevím, netýká se.

	1	2	3	4	8
spokojenost s prací	18	34	22	10	16
příjem/finanční problémy	11	34	39	15	2
bydlení	45	31	14	8	2
bezpečnost (Vaší osoby, rodiny)	35	52	10	2	1

Graf 1. Vnímání společenských problémů v roce 1998-2000

Tabulka 7. 00/5. „V naší společnosti existuje mnoho různých problémů. Uved'te ke každému problému na tomto seznamu, jak dalece jste jím dnes zneklidněn/a.“ (v %)
 Stupnice: (1) Vůbec zneklidněn; (2) Jen trochu zneklidněn; (3) Poněkud více zneklidněn; (4) Velmi zneklidněn.

	1	2	3	4
stav zdravotnické péče	10	37	36	17
nezaměstnanost	4	15	39	42
stav životního prostředí	6	38	38	18
individualizace života,				
nezájem lidí o problémy druhých	9	36	38	18
drogy a jejich šíření	5	24	37	34
důchodové zabezpečení	13	28	34	25
agresivita a násilí	3	22	44	32
válka a nebezpečí války	22	46	22	10
podvody v oblasti investic a finančních operací	6	24	35	36
organizovaný zločin jako např. organizované				
krádeže aut, obchod s drogami a zbraněmi, vydírání	2	18	38	41
růst byrokracie, arogance úřadů	4	32	42	22
právní jistoty občanů, vymahatelnost práva	4	29	41	26

Momentálně tedy můžeme očekávat další rozšíření pocitu relativní sociální deprivace, který by mohl dále posílit subjektivní obavy občanů, a to zprostředkovaně právě v oblasti percepce bezpečnostních rizik. Na druhé straně zřejmě dochází i k jisté „neutralizaci rizik“ v tom smyslu, že část populace se na rizika adaptovala, a to nejen subjektivně snížením deklarovaných obav, ale také přizpůsobením svého chování. Proti roku 1999 výrazně kleslo zneklidnění hrozbou války, ostatní údaje se prakticky nemění.

3.3. Pocit ohrožení a korektivy chování

Pro subjektivní hodnocení bezpečnostní situace ve státě se hodí parafráze českého pořekadla „jinde hůře, doma nejlíp“. Zhruba 75 procent uvádí v posledních letech víceméně špatnou situaci ve státě: právě tady však lze předpokládat silný vliv médií [srv. Cohen 1980].

Tabulka 8. „Bezpečnostní situaci považuje většina obyvatel za poměrně vážný problém. Jak byste hodnotil/a její momentální stav (tzn. březen 2000):“ (v %)

	velmi dobře	celkem dobře	spíše hůře	velmi špatně	neví
v celém státě	1	23	52	22	2
ve vaší obci	8	55	29	8	1
v okolí vašeho bydliště	11	57	24	7	1

V roce 1995 hodnotilo situaci v okolí bydliště jako více či méně špatnou 37 %, v roce 1999 jenom 27 % respondentů, v roce 2000 31 %. Struktura odpovědí však zůstává poměrně stabilní. Trochu jiný obrázek nabízí užití běžně užívané sady indikátorů na pocit bezpečí.

Tabulka 9. Vývoj pocitu bezpečí večer 1995-2000 (v %)

	1995	1998	1999	2000
<i>Bezpečí večer doma</i>				
cítí se velmi bezpečně	31	30	26	38
cítí se bezpečně	37	52	60	56
necítí se bezpečně	24	14	11	10
vůbec se necítí bezpečně	7	4	3	2
<i>Bezpečí večer v okolí bydliště</i>				
cítí se velmi bezpečně	9	9	9	10
cítí se bezpečně	32	50	53	57
necítí se bezpečně	38	30	30	24
vůbec se necítí bezpečně	21	10	7	7

Poznámka: dopočet do 100 % = neví

Poslední výzkumy potvrzují existující diskrepanci mezi *pocitem bezpečí doma a na ulici*, a to večer. Poslední dva sloupce v tabulce 12 nabízejí porovnání za rok 1998, jinak platí, že pocit bezpečí večer v bytě měli v roce 1998 spíše Pražané a obyvatelé menších měst (10-50 tis. obyv.), naopak výrazně hůře je vnímána situace ve velkých městech nad 100 tisíc obyvatel. Pokud jde o dlouhodobější vývoj pocitu bezpečí, údaje ukazují v obou parametrech příznivý trend redukce obav.

Na uvědomovaná rizika lidé reagují většinou aktivně – jde zejména o:

- vyhýbání se nebezpečným místům (48 % vždy nebo často);
- vyhýbání se určitým lidem (47 % vždy nebo často);
- využití doprovodu další osobou (35 % vždy nebo často);
- jen málo však jsou uplatněny obranné prostředky (sprej, zbraň, hůl – 15 %).

Tento typ chování je rovněž velmi stabilní a častěji se uplatňuje u žen.

Tabulka 10. Pocit bezpečí po setmění doma a v místě bydliště 1998 (v %)

	Bezpečí doma						Bezpečí	
	Velikost obce (bydliště)						v bydlišti	
	do 2 tis.	do 10 tis.	do 50 tis.	do 100 tis.	nad 100 tis.	Praha	Celkem	Celkem
velmi bezpečně	31,5	26,4	33,6	20,6	26,6	40,4	29,8	9,1
celkem bezpečně	52,0	55,4	51,2	60,3	47,7	43,4	52,2	50,3
spíše ne	14,1	13,6	11,1	13,7	19,3	12,7	13,7	30,1
velmi málo	2,0	4,4	3,6	4,4	6,0	3,0	3,8	10,0
neví	0,3	0,3	0,5	1,0	0,5	0,6	0,5	0,6
Celkem (N)	298	390	441	204	218	166	1717	1717

V každém případě se dá uvažovat přinejmenším o jakémisi *efektu adaptace na nové bezpečnostní podmínky*. V porovnání krajů se odlišuje Praha skeptičtějším názorem na bezpečnost večer v bydlišti (index 2,51, průměr 2,29, střední Čechy 1,99). Přizpůsobení se projevuje i v subjektivním hodnocení trendu vývoje kriminality – nejpříznivěji opět ve vztahu k místu bydliště.

Tabulka 11. 7. „Máte dojem, že v průběhu posledních dvou let se počet u nás spáchaných trestných činů zvyšuje, anebo snižuje?“ (v %)

	Zvyšuje	Snižuje	Stejný	Neví
a. celková úroveň kriminality v ČR	64	5	25	7
b. kriminalita dětí a mladistvých	78	2	14	7
c. kriminalita v místě bydliště (obci, čtvrti)	25	4	59	13

Tabulka 12. 38. „Existují ve Vaší obci nějaké

	ano	asi ano	ne	neví
preventivní programy na snížení kriminality	8	16	27	49
technické bezpečnostní systémy (kamery)	21	14	39	27
sousedské hlídky	1	5	61	33
vysloveně nebezpečné oblasti, riziková místa“	20	26	34	20

Zatím se neprojevuje tendence k rozvoji občanských svépomocných aktivit. Může zarážet vysoká míra nejistoty v otázce znalosti preventivních programů, na druhé straně platí, že velká část respondentů žije v poměrně malých obcích. Pozorujeme mírný nárůst, pokud jde o zavádění preventivních programů a technických systémů, bohužel také o výskyt nebezpečných míst.

3.4. Percepce rizik – konkrétní obavy a pravděpodobnost postižení

Pokud se občané vyjadřují ke konkrétním rizikům, vzniká žebříček dosti podobný statistickému obrazu struktury trestné činnosti, i když celkem přirozeně se obavy týkají i násilných trestných činů. U celé dotázané populace vychází následující pořadí (podle podílu „velkých obav“, tj. odpověď 8-10 na desetibodové škále, v pravé části odpovídající² procento „velké“ pravděpodobnosti postižení):

² Poznámka: Chybějící údaje označeny hvězdičkou, jen v roce 1999 jsme použili zcela shodné baterie položek pro „obavy“ i „pravděpodobnost“, uvedeno v % „velké riziko“, tj. stupeň 8-10.

Tabulka 13. Obavy a pravděpodobnost postižení (v %)

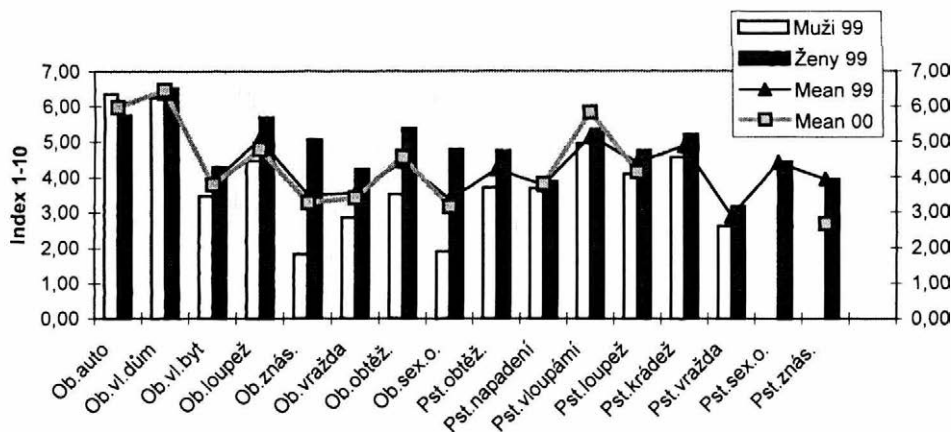
	obavy			pravděpodobnost		
	1998	1999	2000	1998	1999	2000
krádeže auta	41	44	42	*	29	32
vloupání do domu	40	38	41	20	26	28
obtěžování	17	20	17	13	13	*
oloupení	17	21	18	12	9	9
sexuální obtěžování	12	14	9	6	6	*
znásilnění	11	16	11	6	6	4
vloupání do obývaného bytu	11	13	13	*	6	*
vražda	10	14	9	4	5	*

V grafech 2 a 3 jsou souběžně prezentovány průměry hodnocení (při použití stejné stupnice) obav i pravděpodobnosti, že k něčemu takovému dojde. Odhad pravděpodobnosti má blíže ke konceptu rizika, měl by být založen na spíše racionálním vyhodnocení situace respondentem.

Tabulka 14. Pravděpodobnost postižení (v %)

	1998	1999	2000
okradení (na ulici, na veřejnosti)	17	24	*
fyzický útok, zbití	7	10	8

Graf 2. Obavy z postižení trestným činem a odhad pravděpodobnosti podle pohlaví

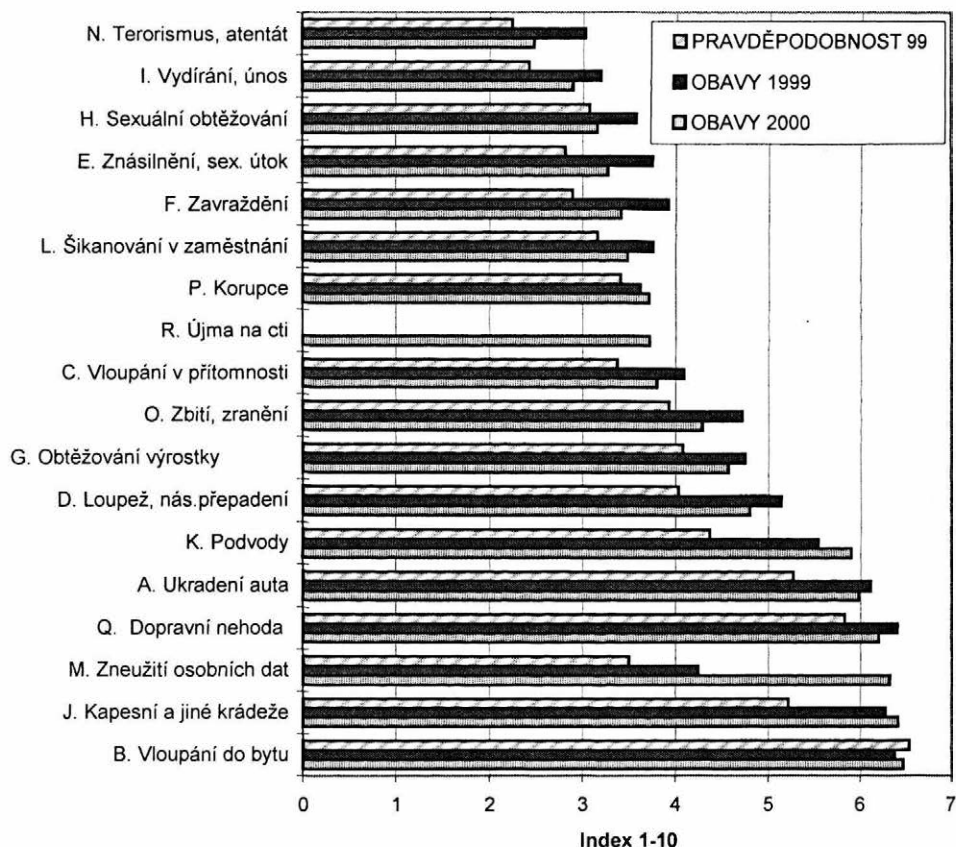

Poznámka: Ob. – položky ze seznamu „obavy“, Pst. – položky ze seznamu „pravděpodobnost“ (některé šetřeny pouze u žen).

Ve většině srovnávaných položek registrujeme stabilizaci míry „velkých“ obav, nicméně pokles průměrných hodnot strachu! Reálné proporce jsou ovšem leckde posunuty: např. v roce 2000 jenom tři čtvrtiny dotázaných vlastnily automobil, ve skupině vlastníků dosáhl v roce 1998 podíl velkých obav o auto 51 %. O specifice fenoménu „obavy“ svědčí i to, že velké obavy z ukradení auta mělo i 23 % z těch, kteří auto nevlastní (může jít ovšem o majetek sousedů, příbuzných, o problém zájemců o koupi apod.). U sexuálních

trestných činů je podíl obav u mužů zanedbatelný, takže skoro čtvrtina žen se vážně obává tohoto typu postižení. Nový je trend zvyšování obav ze zneužití osobních dat (vliv konkrétních afér se projevil zejména v severních Čechách). Základní rozložení obav můžeme vyjádřit opět pomocí průměrného hodnocení na škále obav (graf 3).

Graf 3. Srovnání obav a pravděpodobnosti postižení 1999 s obavami v roce 2000

Korelace mezi obavou, resp. pravděpodobností a věkem jsou výrazné, mají však různý směr. U majetkové kriminality pocit ohrožení s věkem spíše stoupá, u sexuálních deliktů je tomu přesně naopak. U obtěžování (např. partami výrostků na ulicích) jsou zřejmě více citlivé jak nejmladší, tak nejstarší věkové kategorie.

Pro ilustraci připojíme ještě dřívější údaje (1998) o závislosti obav na sociálním statusu. Ti nejlépe situovaní občané se odlišují od ostatních vyšším indexem zejména u obav, a to obav z majetkové kriminality (krádeže aut, vloupání). Více se bojí obtěžování, vraždy nebo znásilnění. V hodnocení pravděpodobnosti viktimizace se však sbližují s názory ostatních vrstev. Potvrzují se tak naše poznatky, že subjektivní charakteristiky (postoje, obavy, zneklidnění) nevykazují příliš silnou sociální diferenciaci.

V závěru této části připojujeme údaje o *pocitu ohrožení dětí a mládeže*. Průměrná hodnota indexu obav je vyšší než u osoby samotného respondenta – to potvrzuje význam

hodnocení okolních podmínek z hlediska možností rozvoje dětí. Tyto podmínky se všeobecně spíše zhoršují, výrazně kritický je názor obyvatel Prahy (riziko vraždy 7,26, riziko drog dokonce 8,8).

Tabulka 15. 37. „Pokud máte děti ve věku 5-17 let, jak Vás zneklidňuje možnost, že by Vaše dítě:

Stupnice: (1) Žádné zneklidnění, ..., (10) Maximální zneklidnění.

	Průměr		Velké obavy (8-10) (v %)
	1999	2000	
<i>se stalo členem nějaké party nebo pouličního gangu</i>	5,84	6,39	40
<i>mohlo být zavražděno</i>	5,23	5,36	26
<i>se stalo závislým na drogách</i>	6,30	6,74	47
<i>stalo se obětí dopravní nehody</i>	7,38	7,88	61

Už naše předchozí výzkumy potvrdily vliv sledování médií na formování postojů ke kriminalitě [viz též Chiricos et al. 1997]. Obavy souvisejí se sledováním „bulvárnějšího“ typu zpravodajství. O televizi respondenti soudí, že má tendenci problematiku zločinnosti zveličovat (silně + trochu 54 %), u ostatních médií je přehánění méně (25 %), naopak 63 % uvádí „přiměřeně“. Je docela zajímavé, že na přímý dotaz respondenti uvedli, že dávají přednost hlavnímu zpravodajství ČT (54 %) před Novou (41 %).

3.5. Strategie zvládání rizik

Z hlediska zvládání rizik občané spoléhají spíše na sebe, případně na instituce, samozřejmě se stává lepší technické zabezpečení (majetku i osobní bezpečnosti). Z celospolečenského hlediska se pak projevuje stále dosti vysoká míra punitivity, tj. tendence k trestání, a to zejména v otázce zpřísnění trestů. Prioritou jsou bezpečnostní rizika vnitřní, tj. běžná kriminalita. U rizik systémových je tendence vidět hrozby mimo republiku (zejména mezinárodní organizovaný zločin), samozřejmě i tady lze tušit podporu přísnějšího postupu ze strany státu. To se potvrdilo zařazením explicitní otázky v roce 2000 (34E). Jisté zmírnění punitivních postojů v posledním roce však nelze přehlédnout.

Tabulka 16. 00/34. „Na již známé desetibodové stupnici vyjádřete svůj názor na to, jak se vypořádat se zločinností:“

Stupnice: (1) Zásadní nesouhlas, ..., (10) Maximální souhlas

	1999 (8-10)	2000 (8-10)
zpřísnit tresty u všech trestných činů	68	63
posílit počty policistů v ulicích	61	60
zpřísnit režim ve věznicích	67	59
zavést trest smrti	50	41
zamezit vstup podezřelým cizincům do země	x	70
zlepšit sociální postavení nejchudších vrstev	x	45
podporovat výchovu v duchu náboženské tradice	x	18

V roce 2000 jsme věnovali specifickou část šetření na zjištění toho, do jaké míry má policie intervenovat do řešení jednotlivých problémů a jaké strategie zvládání rizik preferovat – zda se i zde projevuje vysoká míra punitivity a zda se uplatní efekt odstrašení (anebo naopak nezamýšlené důsledky). V této pasáži jsme se tak přece jen dotkli klíčového konceptu zvládání rizik v rovině praktických politik. Ukázalo se, že občané by vítali razantní po-

stup policie v souvislosti s ohrožením dětí a mládeže (drogy, prodej alkoholu) a ekologickým ohrožením. Větší část respondentů by byla ochotna akceptovat vyšší míru sociální kontroly a deterenční pojetí zákona, avšak odpůrců takového postupu není málo (40 %). Proto jednotlivá „hlasování“ o zákonech o drogách a o sexuálním obtěžování vyznívají spíše „nerozhodně“, lidé je berou spíše jako deklarace vůle státu. U sexuálního obtěžování překvapuje menší informovanost veřejnosti.

Tabulka 17. 00/48. „Myslíte, že by policie měla sledovat, vyšetřovat a předávat k potrestání i takové činy jako jsou:“ (v %)
Stupnice: (1) vždy; (2) pokud to vadí oběti; (3) spíše ne; (4) rozhodně ne.

	1	2	3	4
projevy rasismu nebo xenofobie, pokud mají ráz				
výhradně jen slovní (nadávky, hanlivé poznámky)	35	43	19	4
kouření marihuany a její nabízení zdarma vrstevníkům	47	18	26	9
kopírování počítačových programů, her, CD	23	28	41	9
znečišťování životního prostředí jednotlivci,				
„divoké“ skládky	75	16	8	1
manželské konflikty, ve kterých hrozí užití násilí	25	58	15	2
pouliční prostituce nabízená v místech mimo dosah dětí				
a většiny veřejnosti	34	21	38	7
prodej alkoholu mládeži mezi 15-18 lety				
v restauracích apod.	63	17	17	2
žebvání na ulicích, pochybný podomní prodej věcí apod.	32	32	32	3

Tabulka 18. „Přečtu Vám nyní několik výroků s prosbou, abyste posoudil/a, zda platí, a to pro dva zákony tohoto typu – zákona o drogách a jejich stíhání, a dále připravovaného zákona o sexuálním obtěžování“ (v %)
Stupnice: (1) rozhodně ano; (2) částečně, v únosné míře; (3) ne; (5) neví, nezná tento zákon.

	drogy				sexuální obtěžování			
	1	2	3	5	1	2	3	5
orgány činné v trestním řízení určitě najdou rozumné								
a citlivé způsoby aplikace těchto norem	14	33	28	25	11	26	20	43
uplatnění těchto zákonů jenom zvýší počet nesmyslně								
stíhaných, a ne počet spravedlivě potrestaných	30	23	23	25	19	19	19	43
takové zákony nebude brát většina lidí vážně,								
jsou to jenom gesta a velká slova	17	28	30	25	16	21	21	42
vedlejší důsledky je možno přijmout v zájmu ochrany většiny								
nebo některých slabých a bezmocných jedinců	14	36	23	27	11	29	16	44

Souhlas se zvýšením objemu sociální kontroly lze vypožorovat také v inovované otázce na zjištění respektu k autoritě zákona. S následujícími výroky vyslovilo větší či menší souhlas: lidé musí respektovat zákon i v případech, že neodpovídá tomu, co sami považují za správné (85 %), preventivním a kontrolním aktivitám státních orgánů (např. v oblasti bank, finančních úřadů, kontroly majetku) je třeba vyjít vstříc i za cenu dílčího omezení ochrany práv občanů (57 %), slušným lidem nemůže vadit, když je častěji kontrolují policisté nebo sledují kamery na ulicích nebo v obchodních domech (75 %).

Již jsme se zmínili o aktivní ochraně před bezpečnostními riziky. K pasivním formám patří nepochybně *pojištění*. Pojištění auta proti krádeži uvedla třetina všech dotázaných (auto vlastnilo 76 %), pojištění domácnosti pro případ vloupání 54 %. Méně časté je pojištění chaty nebo chalupy – vedle těch, kterých se netýká (41 %), převažuje podíl nepojištěných (37 %) proti pojištěným (22 %).

3.6. Prostorová a statusová diferenciacie obav

Naše údaje potvrzují známý kriminologický *paradox obav* [Hollowayová a Jefferson 1997]: vyšší míru obav zjišťujeme obvykle u těch, kteří objektivně vykazují nižší míru postižení (ženy, starší občané). Při specifitější analýze konkrétních rizik jsou korelace mezi obavou, resp. pravděpodobností a věkem výrazné, mají však různý směr. U majetkové kriminality pocit ohrožení s věkem spíše stoupá, u sexuálních deliktů je tomu naopak. U obtěžování (např. partami výrostků na ulicích) jsou zřejmě více citlivé jak nejmladší, tak nejstarší věkové kategorie.

Mladí lidé (vymezení jako kategorie do 25 let) se jeví jako spokojenější s bezpečnostní situací v okolí bydliště (2,07 proti průměru 2,2 na čtyřbodové škále). V oblasti bezpečnosti pociťují spíše menší problémy (1,6 proti průměru 1,77 na čtyřbodové škále). Projevuje se to také tím, že se méně často vyhýbají veřejným dopravním prostředkům (1,43 proti 1,7). Jsou ochotnější jezdit načerno (6,46, zatímco nejstarší jen 3,79) nebo nepřiznávat daně, jsou celkově méně kompliantní vůči normám.

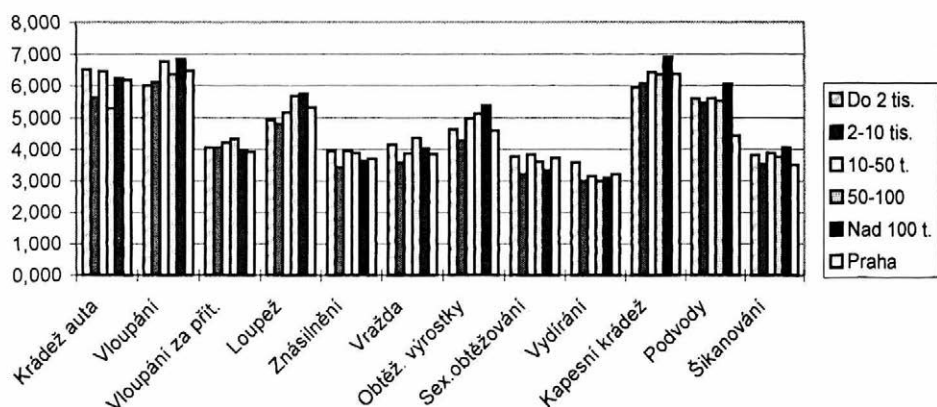
Skupina nejstarších respondentů naopak vykazuje vyšší míru obav ať už večer v okolí bydliště (2,58 vůči průměru 2,36 na čtyřbodové škále), nebo doma v bytě (2,10 proti 1,91). Je jasné, že v této skupině nelze tolik počítat s ochotou pomáhat druhým v případě napadení (2,52 proti 2,37), nejde však o velký rozdíl.

Pokud se podíváme na *závislosti obav na sociálním statusu*, vidíme, že ti nejlépe situovaní občané se odlišují od ostatních vyšším indexem zejména u obav, a to obav z majetkové kriminality (krádeže aut, vloupání). Více se bojí podvodu nebo znásilnění. V hodnocení pravděpodobnosti viktimizace se však sblíží s názory ostatních vrstev, které jsou jinak poměrně homogenní. Potvrzují se tak naše předchozí poznatky, kdy subjektivní charakteristiky (postoje, obavy, zneklidnění) nevykazovaly příliš silnou sociální diferenciaci. Ta se zřejmě bude více promítat do reálné pravděpodobnosti viktimizace.

U charakteristik sociálního statusu jsme zaregistrovali typický souběh pocitu anomie u nejnižších vrstev. Projevuje se zde také nižší míra ochoty pomoci druhému v případě napadení (2,67 proti 2,36 na pětibodové škále). Výrazněji je zde zastoupen požadavek na větší přítomnost policistů na ulicích. Nepřekvapuje výraznější deficit v jejich možnosti chránit se před kriminalitou použitím auta nebo taxíku (1,59, zatímco nejvyšší vrstvy 2,35). Proti hypotéze o závislosti mezi deprivací a deviací svědčí skutečnost, že deklarují vyšší míru respektování norem.

Naopak nejvyšší vrstvy se cítí doma relativně bezpečněji, policii celkově více důvěřují (2,49, zatímco dolní vrstva jen 2,74). Vyšší sociální postavení koreluje s nižší mírou punitivity a uvážlivějším postojem k trestání. Ovšem vyskytuje se zde také menší compliance, například větší tolerance v otázce krácení daní. Sociální postavení se projevuje i na politické orientaci: zatímco u nejslabších převládá levicová (3,82), v nejvyšších vrstvách naopak pravicová (4,91 na sedmibodové stupnici). Podobně působí i faktor věku (nejstarší 3,71, nejmladší 4,53).

Graf 4. Obavy podle velikosti místa bydliště 1999

Prostorová diferenciacce percepce rizik se projevila nejen v obecně kladené otázce na pocit bezpečí. V seznamu vybraných položek obav i pravděpodobnosti postižení se v roce 1999 projevila řada dílčích odlišností. Těm je věnován graf 4, zatímco následující graf 5 shrnuje informace o vlivu místa bydliště na řadu dalších postojů. Zajímavý vývoj postojů v porovnání velkých a středních měst se projevuje na mnoha místech, také u zpřísnění trestů. Se zpřísněním o něco méně souhlasí Pražané (7,5, naopak častěji obyvatelé středních měst – 8,73) a lidé s vysokým statutem (7,82 – průměr 8,07). Posílení počtu policistů na ulicích by uvítaly spíše ženy (7,93, muži 7,58) a dotázaní z nejnižších vrstev (8,14). Náзор na trest smrti je rovněž determinován statutem: nízký zvyšuje podporu (7,21) vysoký naopak (5,96).

Nejmenší obce vykazují vyšší zastoupení pocitu bezpečí a deklarace důvěry k institucím. Zajímavá otázka zneklidnění obyvatelstva velkých měst (nad 100 tisíc) zahrnovala v roce 1999 následující fenomény:

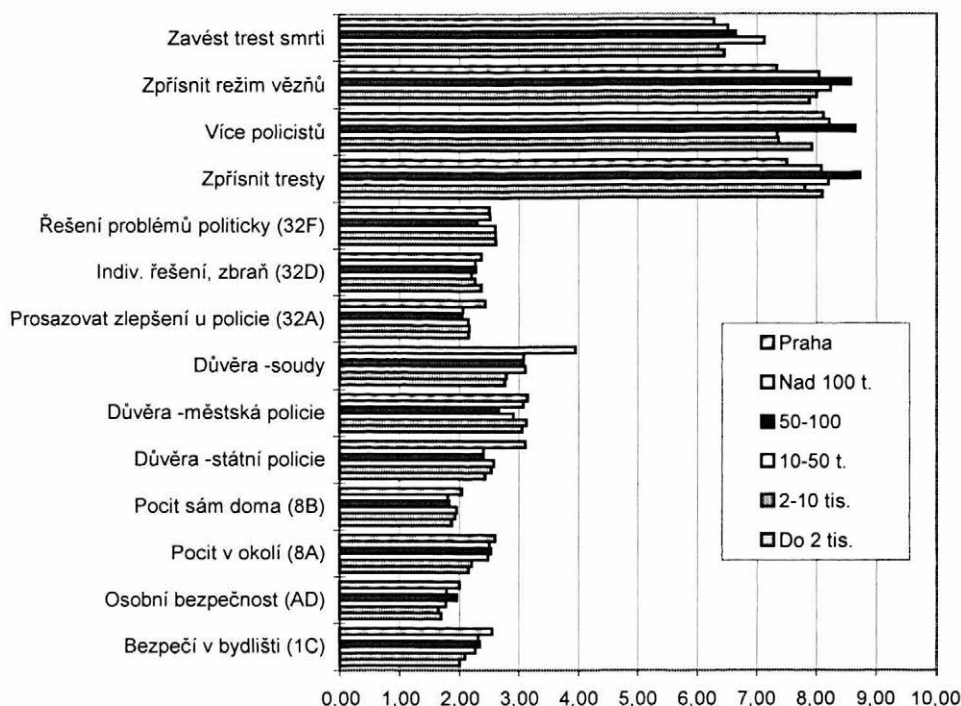
- nejméně kompliantní (5,49), větší pravděpodobnost přestoupení norem, konkrétně pak ježdění načerno;
- vyšší míra obecného pocitu ohrožení;
- intenzivnější vnímání konkrétních bezpečnostních rizik.

Fakt, že v některých položkách percepce rizik byla Praha předstížena obyvateli velkých měst, dokresluje *srovnání podle krajů*. V roce 2000 jsme zřejmě naposledy využili příležitost uvažovat v intencích bývalých krajů. Musíme ovšem předem upozornit, že námi komentované odchylky se většinou pohybují na samé hranici statistické významnosti, soubor se projevuje jako poměrně homogenní. Jde ostatně o postoje ke kriminalitě, a ty jak známo nemusejí kopírovat reálné rozdíly v zátěži jednotlivých oblastí.

V této „regionální“ optice se Praha rychle vrací na první pozici, pokud jde o míru postižení řadou problémů, a to v rovině objektivní i subjektivní (spokojenost, percepce rizik, míra obav). Sekundovat ji při tom bude zejména severočeský kraj, který je zatížen jak kriminalitou, tak řadou sociálních problémů. Zajímavé je, že v míře *viktimizace* se jako nejhorší jeví jižní Čechy (34 % během roku 1999) a severní Čechy (32 %), nejlepší

je situace ve středních Čechách (14 %). Právě ve středních Čechách se méně často objevuje vnímání problému osobní bezpečnosti (průměr 1,57, celek 1,78).

Graf 5. Vliv místa bydliště na vybrané položky

Poznámka: První čtyři položky (z otázky 33) užívají 10tibodovou škálu, kde 10 znamená maximální souhlas s výrokem. Ostatní položky nabízejí indexy v rozmezí 1-4, kde 1 znamená pozitivní pól (souhlas nebo kladné hodnocení).

Tabulka 19. „Bezpečnostní situaci vnímá jako vážný problém:“
(průměry ze čtyřbodové škály)

	Praha	severočeský kraj	Celek
v obci (1B)	2,85	2,58	2,4
v okolí bydliště (1C)	2,62	2,43	2,26

Pocit bezpečí večer v okolí bydliště je také nižší v Praze (2,51) v porovnání třeba se středními Čechami (1,99, celý soubor 2,29). Zajímavé je, že v severních Čechách nacházíme častěji názor, že kriminalita v místě bydliště klesá (11 %), stabilitu uvádějí častěji obyvatelé západních Čech. V severních Čechách se zřejmě stav kriminality spojuje s řadou dalších problémů. Na rozdíl od Prahy zde pozorujeme vyšší míru obav z nezaměstnanosti (3,16, celek 2,98, Praha 2,79), nebo osobní problémy finančního rázu (SeČ 2,83, celek 2,59). Naopak Praha je charakteristická vyšším podílem lidí v nejvyšších statusových vrstvách (19 % se zde zařadilo přinejmenším do vyšší střední).

Tabulka 20. Odhad pravděpodobnosti míry postižení jednotlivými trestnými činy (průměry z desetibodové škály)

	Celek	Praha
vloupání do domu či bytu	5,83	6,75
ukradení auta	5,65	6,84
loupež, přepadení	4,14	4,98
zbití, zranění	3,81	4,59
znásilnění, sexuální útok	2,67	3,19

Pražané vnímají rizika realističtěji. V rozsáhlé baterii zjišťující specifické obavy z jednotlivých trestných činů už výrazněji „skórují“ mimopražské regiony. V severočeském kraji převládají obavy z majetkové i násilné kriminality. Na severní Moravě se častěji objevuje strach z podvodů, šikanování, vydírání.

V Praze se častěji setkáváme s negativním stanoviskem ohledně *pomoci druhých lidí* v případě napadení na ulici – 3,19 proti celku 2,92 na pětibodové škále. V Praze se také projevuje menší ochota spolupracovat s policií: s tím souhlasí jen 27 %, zatímco na jižní Moravě 39 %. Také v oblasti *postojů k policii* sledujeme značnou zdrženlivost Pražanů: mezi nimi nemá žádnou důvěru k policii 14 %, index spokojenosti činí 3,4 (na severní Moravě a v jižních Čechách dosahuje 2,9).

V rovině pocítovaných obav se jako celkově problémovější oblast jeví severní Čechy. V Praze mají deklarované obavy racionálnější jádro, reprezentují ovšem současně již dříve analyzovaný vliv urbanizace (viz např. nižší míra občanské participace, spolupráce s místními autoritami, individualizace, atd.). Ukazuje se, že bezpečnostní situace a její reflexe obyvatelstvem bude významným problémem velkých měst, což připomíná potřebu silného preventivního a výchovného působení.

4. Závěr

Z naší úvahy o rizicích v soudobé společnosti je možno odvodit několik předběžných závěrů:

- Empirický výzkum obav ze zločinu potvrdil platnost paradoxu ve vztahu reálného a percipovaného ohrožení i pro ČR. Ukázal také místy atypickou sociální i prostorovou diferenciaci obav, která je zřejmě způsobena odlišným (přitom poměrně výrazným) tempem normalizace rizik ve vazbě na urbanizaci a v souběhu s vlivem sociálního statusu.
- Rizika ve společnosti mají svoji objektivní i subjektivní stránku, navíc nestojí mimo kulturní a hodnotové souvislosti (nejsou v tomto směru ani „čistě vědeckým“ problémem a zasluhují pozornost i z hlediska občanské participace). I když moderní společnost uplatňuje onu pohodlnou strategii pojištění a odškodnění, nelze na ni plně spoléhat, neboť některá rizika jsou schopna zasáhnout podstatu sociálního systému: tuto brizanci mohou mít i některá rizika bezpečnostní.
- Proti „zvědečtění bezpečnostní politiky“ nelze nic namítnout, pokud dokážeme být reflexivní: znamená to především odhadovat důsledky jednotlivých aktů a nepodléhat iluzi o možnosti „dokonalého řešení“. Spoléhání veřejnosti na experty (a instituce) může přivodit oslabení schopnosti podílet se aktivně na řešení a dokonat tak odtržení privátního a veřejného (což se pak projeví jako inherentní riziko, na kterém expertiza ztroskotá).

– Zastánci teorie „managementu rizik“ uvádí řadu příkladů zveličování rizik. Náš výzkum citlivost veřejnosti vůči mediální prezentaci kriminality potvrzuje. Méně pozornosti bylo zatím věnováno otázce adaptace na rizika, aktivního chování lidí, některých autoregulačních mechanismů obnovujících rovnováhu systému.

JIŘÍ BURIÁNEK je vedoucím katedry sociologie na Filozofické fakultě UK Praha, kde se věnuje především výuce metodologie. Je autorem dvou monografií o systémovém přístupu v sociologii, několika učebnic (např. *Sociologie, Fortuna 1996*) a řady článků. V posledních letech se vedle výzkumu veřejného mínění a organizace věnuje intenzivně zkoumání sociální deviace, bezpečnostních rizik a jejich vnímání.

Literatura

- Adam, B., U. Beck, J. Van Loon (eds.) 2000. *The Risk Society and Beyond*. London: SAGE.
- Adams, J. 1995. *Risk*. London: UCL Press.
- Bezpečnostní politika České republiky 1996. Závěrečná zpráva z výzkumného projektu. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Blomberg, T. G., S. Cohen (eds.) 1995. *Punishment and Social Control*. New York, Aldine de Gruyter.
- Boers, K. 1991. *Kriminalitaetsfurcht. Über den Entstehungszusammenhang und die Folgen eines sozialen Problems*. Pfaffenweiler: Centaurus.
- Buriánek, J. 1998. „K pojetí zločinnosti v hypermoderní společnosti.“ Pp. 61-84 in *K sociologické reflexi modernizace*, Acta Universitatis Carolinae – Studia sociologica XI. Praha: Karolinum.
- Buriánek, J. 2000. „Reflexe kriminality ve veřejném mínění.“ Pp. 135-156 in *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 4, Studia sociologica XII*. Praha: Karolinum.
- Douglas, M., A. Wildavsky 1983. *Risk and Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Ericson, R. 1994. „The Division of Expert Knowledge in Policing and Security.“ *British Journal of Sociology* 45: 149-175.
- Feeley, M., J. Simon 1994. „The Actuarial Justice: the Emerging New Criminal Law.“ Pp. 173-201 in *The Futures of Criminology*, ed. by D. Nelken. London: SAGE.
- Ferraro, K. F. 1995. *Fear of Crime: Interpreting victimization risk*. Albany: SUNY Press.
- Holloway, W., T. Jefferson 1997. „The risk society in an age of anxiety: situating fear of crime.“ *British Journal of Sociology* 48(2): 255-266.
- Hood, C., D. K. C. Jones (eds.) 1996. *Accident and Design. Contemporary Debates in Risk Management*. London: UCL Press.
- Chiricos, T., S. Escholz, M. Gertz 1997. „Crime, News and Fear of Crime: Toward an Identification of Audience Effect.“ *Social Problems* 44: 342-357.
- Knight, F. 1965 (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*. New York: Harper and Row.
- Lash, S. 2000. „Risk Culture.“ Pp. 47-62 in *The Risk Society and Beyond*, ed. by B. Adam, U. Beck and J. Van Loon. London: SAGE.
- Lupton, D., J. Tulloch 1999. „Theorising fear of crime: beyond the rational/irrational position.“ *British Journal of Sociology* 50(3): 507-523.
- Nelken, D. (ed.) 1994. *The Futures of Criminology*. London: SAGE.
- O'Malley, P. (ed.) 1998. *Crime and Risk Society*. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- Pechačová, Z. et al. 1998. „Pocit ohrožení kriminalitou v České republice.“ *Sociologický časopis* 34(2): 205-219.

- Reichman, N. 1998 (1986). „Managing Crime Risks: Toward an Insurance Based Model of Social Control.“ Pp. 49-70 in *Crime and Risk Society*, ed. by P. O'Malley. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- Risk Assessment*. 1983. London: The Royal Society.
- Risk: Analysis, Perception and Management*. 1992. London: The Royal Society.
- Sessar, K. 1997. „Die Angst des Buergers vor Verbrechen – was steckt eigentlich dahinter?“ S. 118-138 in *Kriminologie für Soziale Arbeit*, hrsg. von H. Janssen und F. Peters. Münster: Votum.
- Shearing, C. D., P. C. Stenning 1985. „From the Panopticon to Disney World: The Development of Discipline.“ Pp. 335-349 in *Perspectives in Criminal Law*, ed. by A. Doob, E. L. Greenspan. Aurora, ON: Canada Law Book Inc.
- Simon, J. 1987. „The Emergence of a Risk Society: Insurance, Law and the State.“ Pp. 3-30 in *Crime and Risk Society*, ed. by P. O'Malley. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- Simon, J., M. M. Feeley 1995. „True Crime: The New Penology and Public Discourse on Crime.“ Pp. 147-180 in *Punishment and Social Control*, ed. by T. G. Blomberg and S. Cohen. New York: Aldine de Gruyter.
- Skogan, W. 1986. „Fear of Crime and Neighborhood Change.“ Pp. 203-229 in *Communities and Crime*, ed. by A. J. Reiss and M. Tonry. Chicago: Chicago University Press.
- Stanko, E. A. 1996. „Warnings to Woman: Police Advice and Women's Safety in Britain.“ Pp. 407-420 in *Crime and Risk Society*, ed. by P. O'Malley. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- Thompson, M., R. Ellis, A. Wildavsky 1990. *Cultural Theory*. Boulder, CO: Westview.
- Walklate, S. 1997. „Risk and Criminal Victimization: A Modernist Dilemma?“ *British Journal of Criminology* 37: 35-45.
- Walklate, S. 1998. „Crime and community: fear or trust?“ *British Journal of Sociology* 49(4): 550-569.
- Young, J. 1999. *The Exclusive Society*. London: SAGE.

Summary

The term risk is becoming continually more current both in criminological and in public and political discourse. The author presents a record of reflections of the ideas of U. Beck, A. Giddens, and of the culturalistic approach in contemporary concepts of risk management and in current criminology (the concept of actuarial justice, J. Young). The author lays emphasis on the study of reactions in public opinion, particularly from the viewpoint of fear of crime and a specific evaluation of individual risks. He makes use of data from several surveys carried out in sequence concerning victimisation and the attitudes of the public in the Czech Republic (1998-2000). The problems of criminality and the security of citizens have in recent years been concealed by economic problems. On the other hand, no influence of relative social deprivation expressed itself noticeably. While statistical data on criminality testifies rather in favour of its stabilisation, fears of threat declined and satisfaction with the police slightly rose. In comparison with the regions, Prague maintained a specific position, but the highest degree of fear was expressed by inhabitants of the other large towns in the Czech Republic. This confirmation raises the question of whether some sort of adaptation to risk is perhaps occurring, whether risk is becoming 'normalised' within the framework of the overall modernisation of society. Research on attitudes confirms the well-known 'paradox of fear' in which the degree of fear does not correspond to victimisation nor to statistics on those affected in particular groups (for example, women, older people).

Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace?

Případ české policie

PAVOL FRIČ*

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

Corruption – Deviant Behaviour or Social Disorganisation?

The Case of Czech Police

Abstract: Corruption is not only deviant behaviour, it is a complex social phenomenon which works as a system with its own rules and development mechanisms. Together with Durkheim we can say that it is a supra-individual, collective phenomenon which is able to put pressure on individuals. Corrupt transactions are regulated by corrupt norms and these norms are in conflict with the official normative system. Faults and breakdowns of the official normative system open the door for the spread of corruption. In this way corruption represents a kind of social disorganisation. From this perspective it is not the individual who fails, but the system. This hypothesis is supported by the results of the quantitative research focused on corruption in the police force of the Czech Republic. These results reveal a considerable degree of police disorganisation, and the pressure of corrupting norms on the behaviour of police officers.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 65-72)

Korupce jako deviantní chování

Společenská vědci nejčastěji na korupci nahlíží jako na deviantní chování. Dnes již klasická definice korupce od amerického autora J. S. Nye tento fenomén charakterizuje jako:

„...chování, které se z důvodů dosahování soukromých (osobních, rodinných, úzce skupinových) finančních anebo statusových zisků odchyluje od formálních povinností vyplývajících z veřejné role, anebo přestupuje normy proti výkonu určitého typu soukromého vlivu.“
[Nye 1967: 966]

Podle této definice korupcí není všechno deviantní chování, ale jen to, při kterém dochází k zneužívání pravomocí osobami ve veřejných funkcích. Ve zkrácené formě by se dalo říci, že jde o zneužívání postavení, moci nebo autority veřejného činitele pro jeho soukromé zisky [Bayley 1966: 936]. Uvedená definice jako kritérium pro identifikaci korupčního chování používá moment překročení formálních povinností nebo jednoduše norem za účelem soukromého zisku. Veřejný činitel zneužíváním své funkce porušuje normativní řád regulující jeho chování v dané pozici.

Každá deviace (odchylka) se vztahuje k souboru norem, které platí v nějaké společnosti nebo komunitě. Bez poznání těchto norem bychom nemohli deviaci identifikovat. I mezinárodní nezisková organizace Transparency International vystupující proti korupci a uplácení definuje korupci jako „zneužití moci k osobnímu obohacení“. Z „Knihy podkladových materiálů“ této organizace lze vyčíst následující definici korupce:

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Pavol Frič, Institut sociologických studií FSV UK, U kříže 8, 158 00 Praha 13, e-mail fric@mbox.fsv.cuni.cz

„...korupce znamená takové jednání představitelů veřejného sektoru, ať už jde o politiky či státní úředníky (...) jimž se nedovoleně a nezákonně obohacují prostřednictvím zneužívání pravomocí, které jim byly svěřeny.“ [McKee 1996]

I když naprostá většina těch, kteří korupci zkoumají (z teoretického nebo i z praktického úhlu pohledu), ji definuje jako deviantní chování, nikdo z nich vlastně nepochybuje o tom, že korupce má také širší sociální rozměr. A nejde jen o její širší sociální vazby, hlubší sociální kořeny či společenské dopady, které podbarvují sociální kolorit každé země. Jde i o to, že korupce je zvláštním fenoménem sama o sobě. Funguje jako sociální systém, má svá vlastní pravidla hry, vnitřní mechanismy svého vývoje podmiňující její sílu, pronikavost a rychlost šíření ve společnosti. Není pouhým sumářem korupčních deviací. Je nadindividuálním kolektivním jevem schopným vykonávat na jednotlivce nátlak (Durkheim). Šíří kolem sebe tzv. *korupční klima*,¹ které dokáže měnit postoje jednotlivců i ovlivňovat chování mas.

Z perspektivy koncepce korupce jako deviantního chování je tím, kdo selhává, vždy jedinec. On je deviant a patologická osobnost. Jako by při své korupční aktivitě stál mimo širší korupční kontext a dostával se s relativně bezchybným souborem oficiálních norem do konfliktu jen on sám. Všechny tyto předpoklady ale nenacházejí oporu v reálných korupčních situacích. Především je potřeba říci, že i korupční chování může být normativně regulované a každý korupční akt má normotvorné účinky. Bez těchto vlastností by se fenomén korupce skutečně rozpadl na náhodné a vzájemně izolované epizody morálních selhání jednotlivců. V takovém případě by také vůbec nebylo těžké s korupcí bojovat. Stačilo by bezúhonnými úředníky nahradit zkorumpované. Zkušenosti ovšem říkají, že metoda „vyhazování shnilých jablek“ je naprosto neúčinná. Noví lidé dosazení do nezměněných poměrů se zpravidla velmi rychle začnou chovat stejně zkorumpovaně jako jejich předchůdci nebo opouštějí svá místa.

Korupční normy

Jistě touha po světských statcích a statusových uznáních je do jisté míry vlastní každému člověku. Proto lze říci, že v každém z nás dřímá jistý potenciál korupčního chování. Jenže, aby se uplatnil v širším měřítku, musí tady být i něco navíc. Proto je potřeba klást si znovu otázku: kdo vlastně selhává: jednotlivec, nebo systém? Jestliže jde jenom o selhání jednotlivců, proč tedy korupce dokáže opanovat celá odvětví státní správy anebo celý

¹) Korupční klima definujeme jako soubor kolektivních představ, resp. kulturních vzorů, jenž zneužívání úředních pravomocí, dávání a brání úplatků činí pro obyvatele dané země samozřejmým a zvykově omluvitelným aktem [Frič 1999]. Korupční klima pomáhá omlouvat korupční transakce jako legitimní chování: „Vždyť na tom nic není, dělají to přece všichni a jsou na to zvyklí.“ V jeho světle se korupce jeví zcela nevinným, užitečným a velmi efektivním jednáním: „Tak to chodí, kdo maže, ten jede!“ Korupční klima obsahuje jak prvky stability, tak flexibility. Stabilita korupčního klimatu je zakotvena v té jeho části, která by se dala nazvat „korupční kultura“ [Philip 1996: 3-4]. Tvoří ji hlavně korupční tradice a normy korupčního chování, na základě kterých jsou korupční transakce veřejností vnímány jako vžitý a zaběhaný chod věcí. K stabilizujícím prvkům korupčního klimatu patří také kolektivní představy a populární teorie vysvětlující platnost korupčních norem, příčiny korupce, její všemocnost a všudypřítomnost. Naopak flexibilita korupčního klimatu má spíše emotivní podtext, který tvoří korupční fámy a nálady vyvolané skandály, na něž se nabalují pocity závidi, cynismus, nepřátelství apod. Pro tuto část korupčního klimatu by se spíše hodil název „korupční folklór“, se kterým přišel Gunnar Myrdal jako s nástrojem pro analýzu korupce [Myrdal 1968].

společenský systém, jako tomu bylo za „reálného socialismu“? Bez vytvoření specifických pravidel a vzájemných vazeb důvěry, které zajišťují jejich dodržování, by to nebylo možné. Součástí fenoménu korupce jsou i tato pravidla a vazby. Opakované korupční chování produkuje korupční normy, kterými se pak samo řídí a které podporují jeho šíření ve společnosti. Korupční normy říkají, že výkon veřejných funkcí je na prodej, že každý je úplatný, vše závisí jen na výši úplatku. Proto když někdo úplatek vzít nechce, je zapotřebí zvýšit nabídku a všechno bude „jak má být“. Podle korupčních norem úplatek sice otevírá každé dveře, ale aby všechno proběhlo hladce, je potřeba znát správné lidi na správném místě. „Kdo maže, ten jede!“ a kdo úplatek nedá, ať se pak nediví, že ničeho nedosáhne. Z hlediska korupční morálky ten, kdo neuplácí, je hlupák, kdo nebere úplatky, škodí sám sobě, kdo se nechce zapojit do korupční transakce, je nebezpečný, a kdo prozradí informace o korupci, je zrádce, kterého musí stihnout „spravedlivý trest“.

Korupční normy jsou schopny vykonávat na jednotlivce nátlak. Pod jejich vlivem může jednatelce považovat korupční chování dokonce za svou morální povinnost. Dát nebo vzít úplatek, chápe jako to, co se od něj očekává, co „se patří“ a je součástí slušnosti nebo „dobrého vychování“. Naopak v případě nenaplnění tohoto očekávání se může obávat, že bude vystaven negativním sankcím svého okolí. V korupčním klimatu se úplatkářství jeví jako konformní chování a odmítání poskytnout anebo brát úplatky jako nonkonformismus, který bude „po zásluze“ potrestán. Jednatelce, který se odmítá podřídit tlaku korupčních norem, se cítí chycen do pastí – nedosahuje satisfakce ani tím, že získá to, o čem usiloval, ani tím, že splní očekávání formální normy „Neuplácet!“, protože okolí to neocení, ale spíše s podivem odsoudí. Ten, kdo podlehne korupčnímu klimatu ve svém okolí (ztotožní se s korupčními pravidly), sice získá uspokojení z toho, že dosáhne svého, ale nemůže se plně zbavit výčitek svědomí, které „ví“, že dávat nebo brát úplatky není úplně fér a neshoduje se s obecně sdíleným mravním ideálem.

Sociální dezorganizace

Korupci netvoří jen korupční chování, ale i soubor korupčních pravidel a norem, které se šíří všude tam, kde jsou pro ně vhodné podmínky. Živnou půdou pro výskyt korupčních norem jsou především tzv. slabá místa anebo *poruchy* oficiálního *normativního systému*. Sociologická literatura řadí tyto poruchy k sociální dezorganizaci [Cohen 1965, Merton 1961, Coleman 1961]. K sociální dezorganizaci dochází konkrétně ve třech případech [Weinberg a Rubington 1973]. Za prvé v situaci, když pro ni současně existuje několik pravidel (*culture conflict*), které si vzájemně odporují, nebo se dokonce vylučují. Jednotlivci není jasné, které pravidlo v dané situaci skutečně platí anebo které má prioritu. Sklon k orientaci podle korupčního nebo jinak deviantního pravidla zabezpečuje obvykle zjištění, že pro něj přináší největší zisk. Za druhé k sociální dezorganizaci dochází i tehdy, když dodržování oficiálních norem nevede k patřičným výsledkům nebo odměně (*breakdown*). Společenské normy časem zastarávají nebo nejsou dobře přizpůsobeny k regulování určité situace už od začátku. Tak například striktním dodržováním pravidel (např. bezpečnostních) lze ochromit chod instituce nebo i stávkovat. Na druhé straně úředníkovi, který dodržuje normy korektního výkonu své funkce a nedostává se mu od nadřízených patřičného ocenění (materiálních nebo symbolických), se nelze divit, že podlehne korupčním svodům. Za třetí se sociální dezorganizace vyskytuje v situaci, pro kterou oficiální pravidla zcela chybějí (*normlessness*). Tato situace obzvlášť dobře vystihuje přechodové (transformační) období postkomunistických zemí, kdy staré normy už neplatí a nové ještě nebyly vytvořeny. Pro korupci je typické, že dokáže takovéto situace

svými normami kolonizovat jako první (viz např. oblast zneužívání informací v procesu privatizace). Jednotlivec pak nemá na výběr a pravděpodobnost, že se korupčním normám podřídí, je větší.

Selhání oficiálního souboru norem otevírá prostor pro šíření norem korupčních. V prostředí, kde tyto normy platí, korupční chování není chováním deviantů, ale naopak je racionální odpovědí na skutečný stav systému. V tomto případě tedy neselhává jedinec, ale systém, který není schopný chovat se podle svých vlastních pravidel [Coleman 1961]. Mohlo by se tedy zdát, že korupce vlastně dezorganizaci společnosti zabraňuje, protože vnáší pravidla chování tam, kde oficiální systém norem selhává. Tím společnost chrání před anomíí (Durkheim), tj. před normativně neregulovaným, chaotickým a nepředvídatelným chováním jedinců i celých sociálních skupin. Situace však není tak idylická, korupční pravidla chování jsou totiž v příkrém rozporu s ideálním, nikoli nutně oficiálním normativním systémem. Korupční a oficiální normy si konkurují, což nepochybně vypovídá o tom, že jde o jednu ze základních situací sociální dezorganizace. Ani v případě, že korupční normy pronikají do tzv. bílých míst, které zatím nejsou regulovány oficiálními normami, se korupce nezbavuje svého dezorganizačního syndromu. Ani korupční normy nejsou dokonalé a netvoří bezporuchový normativní systém. Jsou nelegální, a proto působí v skryté podobě. Část populace o jejich platnosti pro určitou situaci jednoduše neví. Na druhé straně je tu i část populace, která jim vždy dokáže úspěšně vzdorovat, a najdou se i tací, kteří jsou schopni zneužít i korupčních norem chování, kterými se řídí jiní.

Tam, kde se jednou zavedou korupční pravidla hry, zapustí kořeny, lidé si na ně zvyknou, tam se pak jen velmi těžce obnovuje nebo zavádí vláda oficiálních norem. Jejich akceptování širokou veřejností naráží na již vytvořené sociální struktury, které ze stavu dezorganizace těží a podporují dodržování korupčních norem. Proto oficiální normy v soutěži s korupčními svůj zápas až příliš často prohrávají. Stav sociální dezorganizace vyvolaný přítomností korupčních norem chování tak vykazuje značnou stabilitu navzdory různým antikorupčním kampaním a rebeliím obětí korupce.

Korupce v policii ČR – výsledky výzkumu

Rozsah a vliv korupčního prostředí – korupčních norem, korupčního klimatu a sociální dezorganizace – na chování jednotlivce lze dobře dokumentovat na příkladu situace v Policii ČR. V roce 1999 provedla Transparency International v ČR kvantitativní sociologický výzkum zaměřený na identifikaci korupčního prostředí v ČR. Výzkum se skládal ze dvou částí. První část tvořil výzkum postojů obyvatelstva ČR na reprezentativním vzorku 1 066 respondentů, jehož terénní fázi v říjnu 1999 uskutečnila agentura GfK Praha. Výběr vzorku byl realizován metodou stratifikovaného a vícestupňového náhodného výběru podle W. E. Deminga. Dotazník tvořilo osm otázek, které byly zařazeny do omnibusového výzkumu GfK. Dotazovány byly osoby starší 15 let po celém území ČR.

Druhou část kvantitativního výzkumu tvořil výzkum názorů policistů. Terénní sběr dat v tomto případě prováděla agentura Universitas. Sběr dat byl organizován jako výběrové šetření policistů v 5 vybraných okresech ČR (České Budějovice, Jindřichův Hradec, Sokolov, Teplice a Uherské Hradiště), na Městském ředitelství Policie v Brně a ve vybraných čtvrtích Prahy (Praha 4 a 6). Pro výběr byly stanoveny 3 kvótní znaky:

- a) věk: mladí (do 30 let), střední (30-45 let) a starší (nad 45 let);
- b) služba: pořádková, dopravní, správní, cizinecká a pohraniční a kriminální policie;
- c) služebna: v případě okresních měst alespoň 20 % mimo tato města.

Celkově bylo v prosinci 1999 uskutečněno 533 standardizovaných rozhovorů.

V souvislosti se zaměřením tohoto textu vybíráme ze závěrečné zprávy výzkumu Transparency international [Frič 2000] následující výsledky.

Tlak vnějšího prostředí

Z výsledků výzkumu vyplývá, že veřejnost vnímá policii jako nejzkorumpovanější instituci v naší společnosti. V současnosti si čtvrtina (24 %) české populace myslí, že úplatkářství je nejvíce rozšířeno právě v policii, přičemž v roce 1998 se k tomuto názoru přiklápělo jen 9 % populace. Svůj podíl na korupční pověsti české policie však přiznává jen „malá část“ obyvatelstva. Jen 4,5 % dotázaných uvedlo, že již někdy uplatilo policistu. Z toho ovšem téměř polovina dala úplatek policistovi více než jedenkrát. Na druhé straně i tato „malá čísla“ znamenají, že v současné době se v české populaci nacházejí řádově statisíce lidí, kteří někdy uplatili policistu. Z těch, kteří se přiznali k uplacení policistů, téměř každý třetí uvedl, že se tak stalo v případě, kdy šlo o dopravní přestupek. Jedna třetina dotazovaných obyvatel dokonce přiznává, že občané úplatky policistům spíše vnucují, než aby je oni od nich vyžadovali nebo vynucovali.

Z odpovědí policistů je zřejmé, že naprostá většina z nich je nebo už někdy byla vystavena korupčnímu tlaku ze strany veřejnosti. Jen 15 % dotázaných policistů se ještě nikdy nesetkalo s nabídkou menšího úplatku. Naopak 61 % se už dostalo do situace, kdy jim byl nabídnut větší věcný dar nebo značná částka peněz. V aktuálním období posledních dvanácti měsíců muselo čelit korupčnímu tlaku veřejnosti 40 % policistů, z toho více než polovina opakovaně. Více než polovina (56 %) dotázaných policistů konstatovala, že pachatelé korupce jsou stále drzejší (proti bylo jen 15 % a 35 % odpovědělo „nevím“). Nejčastější korupční situací, do které se policisté dostávají při výkonu své služby, je situace, ve které nejde o peníze, ale o protislužbu. Korupční chování policistů formou protislužby nejčastěji od nich vyžadují významné (místní) politické osobnosti nebo jiní důležití veřejní činitelé, kteří chtějí zajistit nějakou výhodu pro sebe nebo své známé. Korupční tlak veřejných činitelů považuje za častý 16 % dotázaných policistů. Obdobný tlak může přicházet i zevnitř policie, ze strany nadřízených. Situace, ve kterých k tomu dochází, označilo za časté 7 % dotázaných. Ze strany „prostých občanů“ jsou policisté nejčastěji vystavováni korupčnímu tlaku v situacích, kdy chtějí urychlit vyřízení svých oprávněných nároků. Jde tedy o situace, kdy policista v rámci korupční transakce nemusí překračovat zákon. Výskyt těchto situací však svědčí o nefunkčnosti policejního aparátu z pohledu občanů. Výskyt situací tohoto druhu považuje za častý 14 % dotázaných policistů.

Dezorganizace policie

Zákony a předpisy platné v policii posuzují policisté značně kriticky. Jedna třetina až jedna polovina policistů nachází ve fungování normativního systému policie závažné poruchy a nedostatky, které vedou k posilování korupčních vzorů chování:

- pocítují absencí norem pro postihování korupce (50 %);
- vidí nedokonalost existujících norem a předpisů, které otvírají příležitosti pro korupci (44 %);
- uvědomují si, že dodržování předpisů nevede k zasloužené odměně (30 %);
- mají těžkosti s dodržováním platných norem, protože se v nich nevyznají (42 %);

– příkazy a nařízení, které přicházejí shora, vnímají jako neodpovídající realitě, ve které žijí (49 %).

Lze tedy v zásadě konstatovat, že v policii existuje významná skupina policistů, která vnímá policii jako dezorganizovanou instituci. Tato dezorganizace podle nich umožňuje hladké pronikání korupčních norem chování do služebního života policistů. A to z toho důvodu, že dezorganizace vytváří pracovní prostředí, kde je pro policisty jednodušší (méně nákladné) přizpůsobit se korupčním vzorům chování, než usilovat o dodržování platných (oficiálních) norem výkonu služby.

Nezanedbatelná část (10 %) respondentů se dokonce domnívá, že některé předpisy a normy v policii se vytvářejí s perspektivním záměrem jejich korupčního zneužívání. To znamená, že jedna desetina respondentů podezřívá (část) vedení policie z organizování korupce a vnímá situaci v policii jako proměnu této instituce v nástroj korupčních zisků pro vedoucí funkcionáře. Tuto představu o fungování policie však odmítají akceptovat dvě třetiny (64 %) dotázaných a jedna čtvrtina k ní nedokázala zaujmout jednoznačné stanovisko.

Sociální kontrola

Víra značné části policistů v efektivnost kontroly uvnitř policie je narušená. Třetina dotázaných policistů nevěří ve fungování kontrolních mechanismů, které mají korupci odhalovat a korupční chování policistů sankcionovat. Účinnost šetření a spravedlivý postih případů korupce v policii nezpochybňuje polovina oslovených policistů. Veřejnost je v tomto ohledu skeptičtější. Efektivnost kontrolních mechanismů v policii zpochybňují až dvě třetiny obyvatelstva ČR. V široce sdílené nedůvěře ve schopnost policie identifikovat korupci a očišťovat své řady od zkorumpovaných policistů, lze zřejmě spatřovat jednu z hlavních příčin šíření a přetrvávání korupčního image policie v očích veřejnosti. Narušením víry v efektivní fungování kontrolních mechanismů se vytváří klima beztrestnosti pro pachatele korupce. Podle názoru poloviny (49 %) dotázaných policistů však zatím toto klima není tak silné, aby pachatelé korupce ve vlastních řadách mohli být bez obav ze svého odhalení. Opačného názoru je ale až 22 % jejich kolegů. Ti policisté, kteří jsou toho názoru, že jejich zkorumpovaní kolegové nemusejí mít velký strach z odhalení, kládou jako příčinu tohoto stavu na první místo právě nedostatečnou kontrolu, resp. nechuť či obecný nezájem v rámci policie korupci policistů odhalovat a spravedlivě postihovat. Tento názor sdílí polovina z nich.

Většina (60 %) dotázaných věří, že velitelé i na nižších stupních představují efektivní článek kontrolního mechanismu v policii, že se snaží postihovat korupci a kontrolovat chování svých podřízených tak, jak by měli. Na druhé straně jedna pětina dotázaných tomu nevěří. I tento podíl lze považovat za varující. Již méně se podle názorů respondentů daří velitelům situaci zvládat tak, aby se součástí kontroly stali i sami policisté, aby v policii fungovala samoregulace („samočisticí mechanismus“) spočívající na nepsaných a neformálních normách morální bezúhonnosti, vzájemné důvěry a korektnosti jednání. Ve schopnosti velitelů úspěšně pěstovat atmosféru důvěry a morální bezúhonnosti na svých pracovištích věří jen polovina (51 %) dotázaných policistů. Téměř jedna třetina (32 %) ale tyto schopnosti velitelů zpochybňuje. Zbytek (17 %) k této otázce neuměl zaujmout jednoznačné stanovisko.

Již tento údaj naznačuje, že morální vůdcovství velitelských kádrů v policejní komunitě je do značné míry otřeseno. Neschopnost především vyšších velitelů sloužit svým

podřízeným jako morální vzor, do značné míry potvrzují i další údaje. Podle 39 % dotázaných je korupce výše postavených policistů veřejným tajemstvím, ale nedá se jim dokázat (opačný názor má jen 32 % respondentů). Korupční skandály v policejních špičkách přerostly únosnou mez, tvrdí 40 % oslovených policistů (proti je jen 29 %). Značná část řadových policistů je tedy rozhořčena nad chováním policejních špiček, které podle nich nejenže nejdou svým podřízeným příkladem ale navíc se sami vymykají kontrolním mechanismům uvnitř policie. Tento názor zastává více než třetina (35 %) dotázaných policistů. V jejich očích tedy výše postavení funkcionáři podlamují víru policistů v účinnost kontrolních mechanismů a napomáhají tak vytváření korupčního klimatu v české policii. Uvěřit ve výlučné postavení velitelů jako těch, kteří stojí mimo rámec dosahu kontrolních mechanismů, odmítla polovina (53 %) dotázaných policistů.

PAVOL FRIČ vystudoval sociologii na katedře sociologie Univerzity J. A. Komenského v Bratislavě. Dlouhodobě se věnuje výzkumu sociálních problémů a problematice neziskových organizací. V současnosti pracuje v Institutu sociologických studií Univerzity Karlovy na Fakultě sociálních věd, kde přednáší sociologii sociálních problémů a sociálních hnutí. V oblasti korupce a neziskových organizací publikoval v posledním období řadu článků, statí a monografií. Je také editorem monotematické publikace zabývající se problémem korupce: *Korupce na český způsob*. Autorsky se podílel i na knize *Vize rozvoje české republiky do roku 2015*.

Literatura

- Bayley, D. H. 1966. „The Effects of Corruption in a Developing Nation.“ Pp. 935-952 in *Political Corruption: A Handbook*, ed. by A. J. Heidenheimer, M. Johnston and S. Levine. New Brunswick, NJ: Transition Publishers.
- Cohen, A. K. 1965. „The Study of Social Disorganization and Deviant Behavior.“ Pp. 461-484 in *Sociology Today: Problems and Prospects*, ed. by R. K. Merton, L. Broom and L. S. Cottrell. New York: Harper and Row Publishers.
- Coleman, J. S. 1961. „Community Disorganization.“ Pp. 553-604 in *Contemporary Social Problems*, ed. by R. K. Merton and A. R. Nisbet. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- Frič, P. 1999. „Korupční klima v ČR.“ Pp. 73-115 in *Korupce na český způsob*, ed. by P. Frič et al. Praha: G plus G.
- Frič, P. 2000. „Korupce v policii ČR.“ Výzkumná zpráva (březen 2000). Praha: Transparency International.
- McKee, M. H. 1996. „Příprava podmínek pro zavedení systému národní integrity.“ Pp. 16-22 in *Kniha podkladových materiálů TI*, ed. by J. Pope. Berlin: Transparency International. překlad TI ČR.
- Merton, R. K. 1961. „Social Problems and Sociological Theory.“ Pp. 697-737 in *Contemporary Social Problems*, ed. by R. K. Merton and A. R. Nisbet. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- Myrdal, G. 1968. „Corruption: Its Causes and Effects.“ Pp. 937-958 in *Asian Drama: An Enquiry into the Poverty of Nations, Vol. II*, ed. by G. Myrdal. New York: Twentieth Century.
- Nye, J. S. 1967. „Corruption and Political Development. A Cost-Benefit Analysis.“ Pp. 963-983 in *Political Corruption: A Handbook*, ed. by A. J. Heidenheimer, M. Johnston and S. Levine. New Brunswick, NJ: Transition Publishers.
- Philip, M. 1996. „Defining Political Corruption.“ Paper to Political Corruption Conference, Nottingham June 10-11, 1996.
- Weinberg, S. M., E. Rubington 1973. *The Solution of Social Problems: Five Perspectives*. New York: Oxford University Press.

Summary

The majority of scholars define corruption as a deviant behaviour. This definition does not include the whole phenomenon of corruption and is not enough for us to comprehend it. Corruption is a complex phenomenon which works as a social system with its own rules and development mechanisms. Corruption is not only the sum of corrupt deviations. It is a supra-individual, collective phenomenon which is able to put pressure on individuals (Durkheim). Corruption spreads around itself a climate of corruption. This climate is able to change individual attitudes and the behaviour of the masses. Corrupt behaviour is norm-regulated behaviour, and each corrupt act has a norm-building influence. Without these qualities the corruption would disintegrate into the many accidental episodes of moral failures of atomised individuals. Under the pressure of corrupt norms an individual can consider corrupt behaviour even as his moral duty. To give or to take a bribe is perceived as the sort of behaviour which is expected in that social environment, and is a part of a 'good education'. Conversely, when an individual is not able to fulfil expectations, he may be afraid of negative sanctions from the environment. Failures of the official normative system – social disorganisation – open the door to the spread of corrupt norms. In the environment where these norms are valuable, corrupt behaviour is not deviant behaviour but a rational answer to the real situation. In this case it is not individual who has failed. It is the failure of the system because it is not able to work according to its own rules. This hypothesis is supported by the results of the quantitative research that focused on corruption in the police force of the Czech Republic. These results reveal a considerable degree of police disorganisation and the pressure of corruptive norms on the police officers. One of the causes of this situation among the Czech Police is the failure of the social control system and the undermining of the moral leadership of high-ranking police officers.

K problematice trestání a trestů

ZDENĚK KARABEC*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

On the Issue of Punishing and Punishment

Abstract: The article points to the crisis in the prison system, and to the issue of the unconditional punishment of the removal of freedom. In the majority of countries the number of prisoners continues to increase, repressive punishment is sharpening, and the societal expense involved in suppressing criminality is growing. Prisons are overflowing, and programmes that were expected to help in the re-socialisation of criminals or former criminals are failing. Longer periods of stay in a prison necessarily lead to the adaptation to the prison environment, and to a passive accommodation to the given conditions and the prison sub-culture. This essential repression of the individuality of prisoners leads to a loss of their sense of responsibility for their own decisions. Short-term prison sentences also present a specific problem.

The laying of sanctions itself implies a number of questions: for example, is punishment the aim 'in itself', or a means for achieving other results (re-education of the perpetrator; acting as a warning for other potential perpetrators), how to determine the adequate punishment with respect to the level of danger represented by the perpetrator and the possibilities for re-socialisation, etc. Answers to these questions are sought in the fields of penal and criminological theory. A relatively new development has appeared in the form of 'restorative justice', which is an expression of the opinion that traditional punishment and sanction policies have exhausted their possibilities, and are no longer capable of dealing with problems, such as overfilled prisons, the low efficacy of punishments and punishing, insufficient protection for the victims of criminal acts, etc.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 73-87)

1. Trest odnětí svobody a krize vězeňského systému

Podle mezinárodních odborných odhadů je v současné době na celém světě ve věznicích zhruba 8 milionů mužů, žen a dětí. Tento počet je výsledkem trvalého trendu zvyšování trestní represe, který již po několik desetiletí lze sledovat ve většině zemí. Zostření trestní represe, a tedy i ukládání delších trestů odnětí svobody je chápáno jako odpověď na růst kriminality, který zejména po 2. světové válce v řadě zemí akceleroval znepokojivým tempem; podstatně se změnila i struktura kriminality, zvýšila se nebezpečnost některých forem zločinnosti i pachatelů, objevily se nové formy nebezpečné trestné činnosti (terorismus, organizovaná kriminalita, obchod s lidmi aj.).

Výsledkem tohoto vývoje je stav, kdy počet vězeňské populace vyvolává oprávněné pochybnosti o účinnosti sankční politiky a celého systému trestní justice. Již mnoho let se hovoří o narůstající „krizi vězeňství“. Fundovanější názory upozorňují spíše na *krizi trestu odnětí svobody*.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zdeněk Karabec, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, nám. 14. října 12, 150 21 Praha 5, e-mail zkarabec@iksp.justice.cz

Tyto myšlenky a odborná stanoviska se odrážejí v aktivitách orgánů OSN, Rady Evropy a v různých mezinárodních úmluvách a dalších dokumentech [srv. např. *Doporučení* 1999]. Vlivná a odborně kvalifikovaná stanoviska jsou prezentována např. v rámci organizace Penal Reform International a dalších nevládních institucí i na akademické půdě.

Při komparativním pohledu na tuto problematiku je zřejmé, že lze hovořit o několika kategoriích zemí, a to podle převažujících problémů s vězněním osob a podle přístupů k jejich řešení [*Annual...* 2000].

Jen okrajově poznamenáváme, že jednou z těchto kategorií jsou země tzv. třetího světa, které prošly koloniálním obdobím, kdy byl do jejich tradičních (kmenových) systémů sociální kontroly implantován západní systém trestní justice. V některých zemích subsaharské Afriky nebo jižní Asie dosud existují modely v podstatě viktoriánské sankční politiky spočívající v prosté izolaci pachatelů ve vězeňských zařízeních. V tradičním kulturním prostředí těchto zemí je proto vězeňství chápáno jako cizorodý prvek, který mj. „nelogicky“ způsobuje stav, že uvěznění lidé, kteří mohou produktivně pracovat (nebo alespoň živit sebe a svou rodinu), se stávají ekonomickým břemenem pro ostatní členy společnosti. V těchto zemích převažuje názor, že „západní model“ trestní justice pouze marginalizuje (vyřazuje na okraj společnosti) pachatele trestných činů, aniž napomáhá k tomu, aby byly odstraněny škodlivé následky trestné činnosti. Určitou kategorii představují některé země Latinské Ameriky, které sice prokazují snahu zlepšit systém zacházení s pachateli, ale ve kterých je trest uvěznění nepřiměřeně široce používán a vykonáván v nehumánních a necivilizovaných podmínkách.

Pokud jde o bývalé tzv. socialistické země nebo postkomunistické země, je i na mezinárodním fóru již všeobecně uznáváno, že tyto země vážně usilují o reformu svého sankčního systému a přijímají a respektují standardy a normy OSN, Rady Evropy apod., že však jejich úsilí a reálný pokrok je na různém stupni, přičemž limitujícím faktorem jsou zejména ekonomické možnosti těchto zemí a v některých případech i politické, ideologické a jiné překážky při prosazování potřebných změn.

Jako příklad lze uvést země bývalého Sovětského svazu, kdy např. stav zacházení s pachateli v Rusku byl jedním z překážek přijetí Ruska do Rady Evropy. Počet vězněných osob a nedostatek přiměřených ubytovacích kapacit vedl k tomu, že např. v hlavní věznici v Petrohradě s kapacitou 3 000 míst bylo běžně drženo 10 tisíc vězňů a v mnohých celách se dvěma či třemi postelemi bylo umístěno 15 osob. Alarmující je i v současné době zdravotní stav vězeňské populace, zejména výskyt TBC a dalších přenosných chorob.

Obecně se konstatuje, např. v orgánech Rady Evropy, že řešení těchto problémů při zacházení s pachateli v postkomunistických zemích nespočívá jen v získání dostatečných finančních zdrojů pro vězeňství, ale že musí jít především o celou novou koncepci trestní a sankční politiky, např. o širší využívání odklonů v trestním řízení, alternativních trestů, omezení ukládání vazeb apod.

Česká republika je v tomto kontextu považována na odborných a politických fórech (srv. např. 10. kongres Mezinárodní společnosti pro trestní právo – AIDP, Budapešť, září 1999, X. Kongres OSN o prevenci kriminality a zacházení s pachateli, Vídeň, duben 2000) za zemi, která důvěryhodným způsobem zreformovala svůj vězeňský systém, při zacházení s pachateli reflektuje požadavky a hodnoty uznávané mezinárodním společen-

stvím a která usiluje i o vytvoření moderního systému trestní justice a efektivní koncepce trestní a sankční politiky.

Významnou kategorií tvoří rozvinuté země se stabilním demokratickým, politickým i společenským uspořádáním, které svým přístupem k zacházení s pachateli ovlivňují teoretické úvahy i praktickou trestní politiku na celém světě. V těchto zemích nacházíme hlavní myšlenkové i institucionální zdroje reformního úsilí v penitenciární oblasti ve 20. století. Vedle, možno říci „klasického“ reformního směru, usilujícího o humánní a převýchovný přístup k pachatelům trestných činů, se v posledních letech postupně prosazuje i tvrdší represivní linie, akcentující ochranu společnosti před vzrůstající kriminalitou.

Na čele této represivní vlny jsou USA, kde politikové i většina médií se snažila zejména v posledním desetiletí nalézt přímou spojitost mezi úrovní kriminality a počtem uvězněných osob v tom smyslu, že velký počet pachatelů izolovaných ve vězeňských zařízeních je tím nejúčinnějším prostředkem v boji proti zločinnosti. Vytvořila se tak zjednodušená představa, že ty osoby, které se dopouštějí trestné činnosti, představují specifickou skupinu populace, kterou je třeba identifikovat prostředky trestní justice (tj. odhalit, usvědčit a odsoudit) a eliminovat ze společnosti řádných občanů, kteří se tak budou moci věnovat svým aktivitám bez obav o svůj život, zdraví a majetek. Došlo tak k určité renesanci retributivního (odplatného) pojetí trestní justice, i když samozřejmě v USA, resp. v některých státech Unie, stále existují a rozvíjejí se konkrétní programy pro prevenci kriminality, pro resocializaci pachatelů (zejména pro reedukaci mladistvých delikventů), pro postpenitenciární pomoc osobám propuštěným z výkonu trestu apod.

V 90. letech se tato represivní trestní politika vyjadřovala sloganem „na 200 milionů (obyvatel) 2 miliony (vězňů)“. Tato předpověď pro první léta nadcházejícího století byla naplněna již v únoru 2000, kdy podle oficiálních statistik se na území pod americkou jurisdikcí nacházejí 2 miliony občanů ve vězeňských zařízeních. S méně než 5 % obyvatelstva ve světovém srovnání vykazují USA nyní 25 % z celkové vězeňské populace na světě [Annual... 2000: 4].

Tyto radikální přístupy vedly k přijetí některých kontroverzních legislativních opatření, známých např. pod označením „3x a dost“ (tj. uložení doživotního trestu odnětí svobody při třetím odsouzení za úmyslný trestný čin), k obecnému zvyšování trestních sazeb, a tím prodlužování doby strávené ve výkonu trestu odnětí svobody apod.

V USA se vytvořilo významné hospodářské odvětví tzv. „prison industry“ zabezpečující finanční, projektové, stavební, zásobovací (logistické) aj. potřeby vězeňství a toto odvětví se stalo významnou součástí ekonomiky jednotlivých států USA. Architektura nových i tradičních amerických věznic je založena na principu „jedna cela, jeden muž“, takže k přeplněnosti kapacity věznic v našem pojetí prakticky nedochází. Jinou otázkou je ovšem dostatek prostoru pro pracovní, reedukační, volnočasové a další aktivity vězňů. Lze však konstatovat, že současná vězeňská architektura dimenzuje věznice v USA podstatně velkoryseji než na evropském kontinentu.

Tato současná trestní a sankční politika USA má své přesvědčené zastánce i odpůrce. Diskuse na toto téma jsou mnohdy značně autoritativní, a to zejména proto, že již několik desetiletí je boj proti zločinnosti tradičním tématem volebního boje a z této otázky, i z jejích odborných aspektů, se stalo především politikum, citlivě vnímané americkou veřejností. Zastánci represivní trestně politické linie mají silný argument: USA je jednou

z mála zemí na světě (např. vedle Japonska), kde zločinnost v posledních letech prokazatelně klesá.

Tento vývoj má svou pochopitelnou logiku; čím více pachatelů je izolováno ve věznicích, tím méně potenciálních zločinců má příležitost páchat trestné činy. Nelze nevidět ani pozitivní, generálně preventivní účinky této trestní politiky [Inciardi 1994]. Rubem této koncepce je její ohromná ekonomická náročnost. Strmě stoupají „náklady na zločin“ (tzv. *cost of crime*, do kterých se zahrnují nejen výdaje na policii, trestní justici, vězeňství apod., ale i společenské náklady vzniklé tím, že část produktivních lidských zdrojů je při výkonu trestu odnětí svobody vyloučena z možnosti přispívat ke tvorbě hrubého domácího produktu). Poukazuje se i na okolnost, že neustálé prodlužování doby, po kterou je část populace držena ve vězeňských zařízeních, povede časem k tomu, že z věznic se stanou, alespoň částečně ústavy sociálního typu s neúměrnými finančními a personálními náklady na zdravotní a další péči o přestarlé vězně.

Kritici této trestně politické linie v USA [Cole 1995] poukazují zejména na obtížnou slučitelnost tohoto represivního přístupu k pachatelům s tradičními hodnotami demokratické společnosti, s nezadatelnými lidskými a občanskými právy každého jednotlivce a upozorňují i na perspektivní bezvýchodnost této koncepce. Nelze totiž víceméně trvale vylučovat nemalou část populace z občanské společnosti a vytvářet tak „kriminální ghetta“ s vlastní subkulturou, přesahující z vězeňského prostředí do normálního života. Kromě absolutních a doživotních trestů každé odnětí svobody dříve nebo později skončí a odsouzení se vracejí do společnosti, která nemůže být vůči nim trvale netolerantní. *Retributivní pojetí trestu a hypertrofie vězeňství je ve svých konečných důsledcích kontraproduktivní.*

Ještě pádnější argumenty spočívají v pochybnostech, zda lze skutečně nalézt (a prokázat) přímou spojitost mezi vyšším počtem uvězněných pachatelů a poklesem kriminality. Již zmíněné rozsáhlé a obsahově diferencované preventivní programy v USA, mnohdy dostatečně finčně zabezpečené z vládních prostředků i z podnikových a soukromých nadačních zdrojů, se zdají být velmi účinným doplňkem represivních prostředků při kontrole a omezování zločinnosti. K tomu přispívá např. i současná orientace policie ve velkých městech USA na důsledné reagování na drobnější trestnou činnost, zejména u mladistvých delikventů i na tzv. praekriminalitu, takže v americké společnosti se postupně prosazuje přístup, který se označuje jako „*zero tolerance*“, tedy nesmiřovat se s žádným antisociálním chováním. Statistický (a zřejmě reálný) pokles zločinnosti v USA je tedy patrně výslednicí preventivních i represivních opatření, přičemž jen obtížně je možné validně stanovit váhu a účinnost jednotlivých prvků trestní a sankční politiky [Schmallegger 1991].

Růst vězeňské populace je zaznamenáván i v dalších zemích, a to i v těch, kde má své pevné místo sankční politika založená na opatřeních resocializačního charakteru a na širokém používání trestů a opatření nespojených s odnětím svobody. V Holandsku se např. počet vězňů v letech 1975-1995 zvýšil čtyřnásobně. Ve stejném období se ve Velké Británii zvýšil počet osob ve vazbě a ve výkonu trestu odnětí svobody celkem o 50 %.

Problematika přeplněnosti vězeňských zařízení se tak stává aktuální pro většinu zemí. Často je pak nazírána jako spíše ekonomický než penologický problém a řešení se soustřeďuje na výstavbu nových vězeňských kapacit a na financování vězeňství i z nevládních a z mimorozpočtových zdrojů (viz např. tzv. soukromá vězení v Anglii, Francii, Švýcarsku aj.).

2. Kritika vězeňství

Umístění odsouzených pachatelů trestných činů do uzavřeného vězeňského zařízení s omezenými kontakty s vnějším světem je stále v právní teorii i v soudní praxi považováno za nejpřísnější druh trestu. To vyplývá z obecného předpokladu, že lidská svoboda je nejcennějším statkem a její odnětí nebo omezení je pro pachatele trestného činu nejcitelnější újmou. Od nepodmíněného trestu odnětí svobody se rovněž očekává, že nejlépe naplňuje účel trestu a trestání. Výkon trestu odnětí svobody však přináší řadu známých nežádoucích efektů, jako je např. devastující vliv vězeňského prostředí na osobnost odsouzeného, přerušení pozitivních sociálních vazeb s původním prostředím, přerušení pracovních aktivit a vztahů, ztížené uplatnění v životě po propuštění apod.

Delší pobyt ve věznici nutně vede k adaptaci na vězeňské prostředí a k pasivnímu přizpůsobení daným podmínkám (projevy nekonformního chování končí ve věznicích konfliktem s vězeňským personálem nebo se spoluvězni). Toto nezbytné potlačení individuality odsouzených osob vede u nich ke ztrátě pocitu odpovědnosti za vlastní rozhodování (ostatně v etiologii kriminálního chování se nedostatek odpovědnosti objevuje velice často), což může po propuštění z dlouhého trestu vést až ke ztrátě sociální a psychologické způsobilosti k životu na svobodě.

Je zřejmé, že při ukládání konkrétního trestu odnětí svobody musí převažovat ty prvky tohoto trestu, které naplňují jeho účel, nad vedlejšími negativními účinky, které jsou s tímto trestem obvykle spojeny. Problematické je zejména ukládání tzv. krátkodobých trestů odnětí svobody, protože lze právem pochybovat, zda odnětí svobody na velmi omezenou dobu (do jednoho roku) je jedinou možnou reakcí společnosti na spáchaný trestný čin.

V České republice stále vážou značnou část vězeňské kapacity osoby odsouzené k nepodmíněnému trestu odnětí svobody do jednoho roku. V roce 1998 bylo z celkového počtu nepodmíněných trestů odnětí svobody uloženo 8 987 trestů na dobu jednoho roku, tj. 61,3 %. V roce 1990 např. činil tento podíl jen 46,6 %. (K růstu krátkodobých trestů přispěla i skutečnost, že novelou trestního zákona v roce 1990 byl zrušen trest nápravněho opatření a místo něho začaly být ukládány tresty odnětí svobody.)

Problematickou krátkodobých trestů odnětí svobody se zabývá mj. rezoluce Rady Evropy č. (73) 17 ze 13. 4. 1973, ve které se konstatuje, že ve věznicích je velké množství osob vykonávajících trest odnětí svobody do 6 měsíců, přičemž tento trest má omezené výchovné účinky na pachatele, vede k přeplnění kapacity vězeňských zařízení, vyvolává nežádoucí sociální segregaci a stigmatizaci odsouzených. Členským státům RE se tedy doporučuje rozšířit škálu prostředků omezení svobody, příp. nahrazení těchto trestů jinými postupy.

Obecně se uvádí, že krátkodobé tresty odnětí svobody (obvykle jsou míněny tresty do 3 měsíců, někdy však tresty až do 18 měsíců) mají tyto hlavní nedostatky:

- neposkytují dostatek času k převýchově pachatele, ale na druhé straně je to dost dlouhá doba k tomu, aby na odsouzeného škodlivě působily vlivy vězeňského prostředí;
- z hlediska individuální a generální prevence jsou kontraproduktivní, protože jejich odstrašující účinky jsou minimální a pro potenciální pachatele mohou znamenat přijatelné riziko;
- tyto tresty jsou projevem určité diskriminace, neboť jsou ukládány nejčastěji osobám, kterým nemohl být uložen trest peněžitý pro jeho zřejmou nedobytnost;

– ekonomické náklady na vězeňský systém jsou značné a výkon krátkodobých trestů tento systém neúměrně zatěžuje, protože váže většinu kapacity vězeňských zařízení.

Institut pro kriminologii a sociální prevenci provedl v roce 1998 dotazníkové šetření mezi soudci, státními zástupci a řediteli věznic ohledně jejich názoru na vhodnost a účelnost krátkodobých nepodmíněných trestů odnětí svobody a na možnost jejich nahrazování alternativními tresty (na dotazníky odpovědělo 61 soudců, 62 státních zástupců a 25 ředitelů věznic) [*Krátkodobé...* 2000].

Ukládání krátkodobých nepodmíněných trestů v ČR mělo v uplynulém období 1993-98 stoupající tendenci, absolutní počty těchto trestů se více než zdvojnásobily, vzrostl jejich podíl na celkovém počtu trestů. Tato skutečnost nasvědčuje tomu, že sankční politika uplatňovaná trestními senáty českých soudů dosud výrazněji nereflektovala převládající trendy v trestní justici, které se prosazují v demokratických evropských zemích se stabilizovaným právním řádem. Tyto nové přístupy k ukládání trestů spočívající v širokém uplatňování alternativních sankcí vycházejí z potřeb ekonomických (neúnosný růst společenských nákladů na vězeňství) a z odborných požadavků penologických (obecná kritika neefektivnosti a „škodlivosti“ krátkodobých trestů).

Mezi soudci a státními zástupci převládá názor, že odnětí svobody je tím nejvhodnějším způsobem naplnění účelu trestu tak, jak je vymezen v § 23 trestního zákona. Lze patrně konstatovat, že tyto názory jsou ovlivněny zejména dvěma skutečnostmi. Jednak jde zřejmě o určitou setrvačnost a „přirozený konzervatismus“ justičního organismu, projevující se ve spoléhání na zaběhnuté právní instituty. Dlouhodobé odtržení ČR od demokratické Evropy a nemalá izolace od vývoje právního myšlení způsobily, že naše justiční orgány a veřejnost dosud dostatečně neakceptují myšlenku, že krátkodobé tresty odnětí svobody ve své klasické podobě je třeba široce nahrazovat jinými právními instituty, nebo dokonce eliminovat ze systému sankcí. Na druhé straně zde má patrně významnou roli fakt, že provedení právní úpravy alternativ k trestu odnětí svobody novelizacemi trestně právních předpisů ČR a organizační a věcné zajištění výkonu těchto alternativ (jde zejména o úpravu trestu obecně prospěšných prací dle § 245, § 245a tr. zák.) a podmínek pro jejich ukládání, vyvolává u soudů a dalších justičních orgánů pochybnosti, či přímo nedůvěru, že tyto alternativy mohou účelně nahradit krátkodobé tresty odnětí svobody [*Výzkum...* 1998].

Je ovšem třeba zdůraznit, že dotázaní soudci i státní zástupci si většinou uvědomují nevýhody a nedostatky krátkodobých trestů. V praktické aplikaci těchto trestů se projevují značné územní rozdíly, což zřejmě svědčí o úloze subjektivních faktorů v rozhodovací činnosti soudů.

Relativně samostatným problémem je stále vysoký počet osob ve vazebních věznicích v České republice. V roce 1997 bylo např. z celkového počtu vězňů 36 % ve vazbě, v roce 1998 32 % a v roce 1999 30 %. Průměrná délka vazby činila 195 dnů v roce 1997, 177 v roce 1998 a 164 dnů v roce 1999. I když problematika vazebního řízení a výkonu vazby přímo nesouvisí se sankční politikou, četnost a délka vazeb v ČR podstatně zvyšuje přeplněnost vězeňských kapacit, a tím zhoršuje i podmínky pro výkon trestu odnětí svobody.

3. Trestní represe

Trestní represe je v každém právním státě velmi podrobně upravena zákony a dalšími trestněprávními předpisy, protože tato represe (z lat. potlačování, činnost zabrahující ně-

čemu, též odvěta) obvykle závažným způsobem zasahuje do života občana. Již samo zahájení trestního stíhání ve smyslu § 160 trestního řádu nově definuje jeho práva a povinnosti, nese s sebou určitá omezení a obvykle má i širší důsledky pro osobní a sociální vztahy dotčeného jednotlivce i pro jeho existenční postavení.

Na trestní reprezi se podílejí v rozsahu svých kompetencí všechny složky systému trestní justice v širokém pojetí. Spadá sem činnost policie zaměřená na odhalování trestných činů a pachatelů, činnost orgánů vyšetřování a státního zastupitelství v rámci přípravného řízení, projednávání trestní věci před soudem a rozhodování o trestu nebo jiném opatření. Významnou složkou trestní repreze je výkon různých druhů uložených trestů a opatření a činnost orgánů vězeňství při výkonu nepodmíněných trestů odnětí svobody.

Nutno ovšem konstatovat, že činnost uvedených orgánů zajišťujících výkon trestní spravedlnosti nemá výlučně charakter represivní ve smyslu přímého potlačování kriminálního chování, neboť celý průběh trestního řízení (i jeho jednotlivé fáze) má imanentně i účinky preventivní. Již samotné projednání věci v hlavním líčení by mělo na obviněného působit tak, aby si uvědomil škodlivost a společenskou nepřijatelnost svého jednání, aby si v plné šíři uvědomil, jaké následky svým činem způsobil oběti-poškozenému apod. Uložený trest představuje nejen újmu pro pachatele, ale předpokládá se, že přispěje i k jeho nápravě, a že ukládání trestů odradí od trestné činnosti i další potenciální pachatele.

Lze tedy hovořit o *prolínání repreze a prevence*. Adekvátní uplatňování trestní repreze má pozitivní vliv na pachatele a jeho okolí a je nezastupitelným prostředkem pro kontrolu a omezování kriminality.

Sociální kontrola kriminality se ovšem realizuje i dalšími prostředky a formami, existujícími mimo trestně právní oblast, jako jsou např. opatření k omezení nebo potlačení různých sociálně patologických jevů obvykle spojených se zločinností (např. jde o alkoholismus a jiné drogové závislosti, prostituci apod.), kdy omezování těchto jevů není prováděno pouze represivními prostředky, ale i za použití ekonomických, organizačních, výchovných aj. opatření.

Například pro omezení trestné činnosti páchané pod vlivem alkoholu má jistě větší význam snížení konzumace alkoholických nápojů, čehož lze dosáhnout mj. úpravou jejich ceny, snížením dostupnosti alkoholických nápojů vázáním jejich prodeje na udělení licence, omezením prodejní doby atd., než pouhé ukládání přísnějších trestů.

Trestní repreze představuje nejintenzivnější formy reakce společnosti na sociálně nežádoucí jednání a je významným, nikoliv však rozhodujícím nástrojem sociální kontroly kriminality.

Pokud trestní repreze není spojena se společenským (morálním) odsudkem protiprávního jednání, má tato okolnost vždy velmi negativní vliv na účinnost trestního postihu, a tedy i na potlačování kriminality [srv. Novotný 1967: 79 an.].

V současných podmínkách probíhající transformace ekonomiky v České republice a při přechodu na tržní hospodářství jsou některé formy majetkové a hospodářské trestné činnosti jen velmi málo vystaveny společenskému odsudku. Je dosud málo zvýrazněna nemorální povaha takového kriminálního chování, či dokonce je tento rys do značné míry setřen. Příkladem mohou být četné případy bankovních a jiných finančních podvodů a zpronevěr, klamavých jednání při privatizaci společenského majetku, při restituci vlastnických vztahů apod. Není zdaleka dosaženo stavu, kdy v oblasti podnikání platí, že ztráta důvěry vede ke ztrátě hospodářského postavení a k ekonomickému propadu.

Názory na trestnost způsobů chování lidí jsou velmi proměnlivé v čase i prostoru. V různých historických dobách a v různých společenských systémech se utvářely rozmanité představy o tom, co je pro danou pospolitost nepřijatelné, škodlivé, a co proto musí být trestáno. Tyto představy zahrnují širokou škálu jednání (např. nejen usmrcení lidské bytosti, ale i kultovního zvířete, nejen pomluvu a různé verbální útoky, ale i rouhání proti božstvu, jde i o porušování náboženských předpisů, některé sexuální praktiky atp.), které mají jedno společné: v dané pospolitosti vymezují hranici, po kterou jsou individuální způsoby chování členů společnosti tolerovány. Jde tedy o reflexi především morálních hodnot a obecných zájmů.

Dříve než je možno prohlásit určité druhy a formy jednání za trestné, formulovat znění příslušné skutkové podstaty a provést legislativní úpravy trestněprávních předpisů, je třeba hluboce analyzovat fenomén, který má být kriminalizován.

Nejde jen o definování právního statku (společenského a individuálního zájmu), který má být chráněn prostředky trestního práva, o stanovení významu tohoto zájmu a intenzity ochrany (vyjádřené např. výší trestní sazby) a o vyčerpávající stanovení všech objektivních a subjektivních znaků příslušné skutkové podstaty. Kriminologické úvahy zde musí *přesahovat normativní přístup* a zabývat se zejména *etiologickými otázkami* (jaké jsou příčiny chování, které má být kriminalizováno) a problémy *účinnosti trestní represe* (zda a s jakými předpokládanými výsledky lze regulovat chování, které má být vystaveno trestnímu postihu).

Nemalý význam mají ideologické a politické zájmy, které mohou, zejména v totalitních režimech, deformovat tradiční chápání toho, co je třeba prohlásit za protiprávní. V bývalých tzv. socialistických státech byly trestně stíhány různé verbální projevy nesouhlasu s politickým režimem, byly kriminalizovány některé formy výkonu vlastnických práv k majetku a nakládání s ním apod.

Některé druhy a formy jednání jsou považovány za trestné ve většině civilizovaných států (např. vražda, loupež), a kriminalizace tedy může mít *univerzální a nadčasový charakter*.

To je však spíše výjimkou, zejména pokud jde o historické proměny v chápání trestnosti určitého chování. Příkladem mohou být aktuální názory na potřebu kriminalizovat některé formy poškozování životního prostředí; k prosazování nových názorů na rozsah a intenzitu trestního postihu se přitom mohou vytvářet vlivné politické síly (srv. různá hnutí ochránců přírody, organizaci Greenpeace, politické strany „zelených“ aj.). Tlakem společenských skupin (feministické organizace) jsou např. zejména v USA prosazovány požadavky na kriminalizaci i takových forem sexuálního chování, které jsou v jiných zemích považovány za běžné projevy přitažlivosti pohlaví a erotických zvyklostí.

V této souvislosti je třeba poukázat na význam mezinárodních konvencí i na úlohu orgánů OSN, Rady Evropy aj. při organizování mezinárodních konferencí (jde např. o pravidelné kongresy OSN o prevenci kriminality a zacházení s pachateli), na kterých se formulují představy o kriminalizaci některých jevů (např. v souvislosti s podnikatelskou činností korporací, v oblasti tzv. domácího násilí apod.).

Stěžejním problémem kriminologie stále zůstává vymezení obecného pojmu „zločinu“, vzhledem k relativnosti a proměnlivosti kritérií. Snahy o *nadčasové pojetí* na základě teoretického konceptu o „přirozeném zločinu“ (*delitto naturale*), vycházející z přirozenoprávních teorií, stejně jako přístupy akcentující morální kritéria, společenské

zájmy či jiná měřítka, neodstraňují neurčitost a subjektivismus při stanovení rozsahu a intenzity kriminalizace.

Sociologicky orientované kriminologické teorie [Kaiser 1994: 123 an.] hledají obecnější kritérium pro označení chování, která se mohou stát předmětem kriminalizace. Obecným pojmem je *deviantní chování*, pod kterým tyto teorie rozumí nejen tradiční kriminalitu, ale i další sociálně patologické jevy, jako je alkoholismus a drogové závislosti, prostituce, sebevražednost, tuláctví, a dokonce i různé psychické poruchy chování a poruchy sociálních vazeb (např. rozpad manželství aj.); sem by bylo možno zařadit i nevhodné sexuální chování.

Jako praktické kritérium pro trestní politiku se tyto teorie jeví jako málo vhodné, neboť postrádají jasnější hodnotovou orientaci, která by umožňovala určit *míru společenské škodlivosti deviantního chování*. Teprve dosažení vysokého stupně sociální škodlivosti by mělo být předpokladem pro kriminalizaci. Nezastupitelné místo zde má proto *empirický kriminologický výzkum*, který mapuje výskyt a formy společensky nežádoucích jednání (např. rasovou nesnášenlivost, projevy extremismu, zneužívání občanských práv), a analyzuje poznatky o osobnostních rysech jejich nositelů (psychologické, sociální, generační aj. charakteristiky).

4. Účel trestání

Ukládání sankcí implikuje řadu otázek: je trest cílem „sám o sobě“ nebo prostředkem k dosažení jiných či dalších výsledků (převýchovy pachatele, odstranění dalších potenciálních pachatelů aj.), jak určit přiměřenost trestu (vzhledem k závažnosti spáchaného činu, vzhledem k nebezpečnosti pachatele, k možnostem jeho převýchovy apod.), znamená „spravedlivý trest“ totéž jako trest uložený v rámci zákonné sazby uvedené v trestním zákoně aj.

Naznačenými problémy se zabývá i trestněprávní nauka, která vychází z *normativního pojetí trestného činu*, v duchu známé zásady „*nulla poena sine lege*“, tzn. že není přípustné uložit trest, který není uvedený v zákoně. Toto formální stanovisko napovídá, že trestněprávní nauka je do značné míry odkázána na výsledky jiných vědních disciplín, které se hlouběji zabývají etiologií kriminálního chování, osobou pachatele (jeho psychickými i sociálními rysy) a společenskými souvislostmi trestání.

Z *kriminologického hlediska je trestání (trest) sociální kategorií*, i když jeho vymezení, funkci a podmínky pro vykonávání stanoví trestněprávní předpisy.

Existuje několik vyhraněných koncepcí zabývajících se funkcí trestání [srv. Adler, Mueller a Leufer 1991: 460 an.]:

A. *Retributivní (odplatná) teorie* považuje trest za přirozený důsledek kriminálního jednání, uložení trestu je „zrcadlovým odrazem“ spáchaného trestného činu. Trest musí znamenat pro pachatele určitou újmu, jejíž citelnost, vyjádřená výší a druhem trestu, má odpovídat závažnosti spáchaného činu.

Retributivní teorie má dlouhou historii, odráží se i v názorech Kanta a Hegela. V trestněprávní nauce se retributivní pojetí trestu projevilo v klasické škole trestního práva, vycházející z filozofie indeterminismu (pachatel se vědomě, tj. ze své svobodné vůle, rozhoduje spáchat trestný čin a je si vědom, že může být potrestán). Trestný čin a trest jsou neoddělitelně spojeny; je proto třeba vyřešit jen „praktické“ problémy, např. jak stanovit přiměřenost újmy pro pachatele vzhledem ke spáchanému činu a jak přesně zhodnotit závažnost kriminálního jednání.

V posledních desetiletích retributivní teorie prožívá určitou renesanci, vyvolanou zejména převládající skepsí nad výsledky rozmanitých rehabilitačních a resocializačních metod při zacházení s pachateli. Růst zločinnosti ve většině zemí podlamuje důvěru občanů i politiků v možnost nápravy pachatelů, a trest proto má být pro pachatele „cenou za zločin“.

Retributivní pojetí trestu *neznamená libovůli pro zákonodárce při stanovení přísnosti trestů* za jednotlivé trestné činy. Mezinárodní konvence o lidských právech se vztahují i na pachatele a zaručují jim, že jejich čin bude spravedlivě posouzen, což mj. znamená, že trest musí být přiměřený škodlivosti spáchaného trestného činu.¹

B. *Teorie odstrašení* spatřuje význam trestu především v tom, že odrazuje pachatele od dalšího kriminálního chování (individuální prevence), a stejný účinek má i na ostatní jedince, kteří se mohou stát potenciálními pachateli (generální prevence).

Újma, která pachateli vzniká uloženým trestem, jistě může sama o sobě vést k tomu, že ho odradí (odstraší) od dalšího kriminálního chování, aniž se vůči pachateli uplatňují nějaké další převýchovné prostředky. Proces odstrašení je však velmi individuální záležitostí. Každý jedinec jinak vnímá a pociťuje újmu, která mu uloženým trestem vzniká.

Pro prvopachatele, odsouzeného např. za nedbalostní trestný čin k jednomu roku odnětí svobody, může být doba strávená ve vězení k nepřekání a traumatizujícím zážitkem na celý život. Naproti tomu recidivista, opětovně odsouzený za majetkovou trestnou činnost, stráví stejnou dobu ve vězení jako v důvěrně známém prostředí, na které se již adaptoval.

Tato subjektivně pociťovaná „tíže trestu“ (a na ni navazující předpokládaný odstrašující účinek) je důvodem k úvahám, jak účinně trestat osoby, které se opakovaně dopouštějí trestné činnosti, zejména vícenásobné recidivisty (podle statistiky Ministerstva spravedlnosti bylo např. v České republice v roce 1998 odsouzeno 9 582 osob označených soudy za recidivisty, tj. 17,7 % z celkového počtu 54 083 odsouzených osob).

Teorie odstrašení více než na individuální účinky spoléhá na generálně preventivní význam trestání. Základním předpokladem je dosažení stavu, kdy „zločin se nevyplácí“. Trest proto musí být spojen s odejmutím veškerých výhod, které pachateli z trestné činnosti mohly vyplynout (nejde jen o odejmutí majetkového prospěchu, ale i o dehonestaci pachatele aj.).

Odstrašení je spojeno s myšlenkou *exemplárního potrestání*. Je koneckonců v zájmu všech členů společnosti, aby se nestali pachateli, a to opravňuje stát, aby potrestal jednotlivce dostatečně přísně pro výstrahu ostatním. Úskalí tohoto přístupu je zřejmé; totalitní režimy takto často posvěcují svou brutální trestní politiku vůči vlastním občanům v zájmu ideologických (třídních, mocenských aj.) cílů.

Odstrašující efekt se očekává i od vedlejších účinků trestání. Sem patří zejména známý „*labelling effect*“, tj. společenské ocejchování osoby jako pachatele trestného činu a různé formy pranýřování pachatelů (z kriminologického hlediska mohou být sporné postupy vedoucí k přílišné publicitě trestního stíhání a jeho výsledků).

Krajní případy takového veřejného ocejchování (prováděného např. ve středověku, ale i v pozdější době vypalováním značek pachatelům do kůže) představují v současné

¹) Srv. čl. 6 a 7 Evropské úmluvy o lidských právech.

době fyzické tresty podle islámského práva, které umožňuje useknout zloději ruku a takto ho nejen potrestat, ale i veřejně označit. Odstrašující efekt se předpokládá zejména při veřejném vykonání rozsudku, což však může vést až k brutálním formám, za které je třeba považovat veřejné popravy a veřejně prováděné fyzické tresty.

Toto spoléhání se na odstrašující účinek trestání je podkladem i pro některé současné penologické postupy. V některých státech USA bylo obnoveno (v roce 1995) používání vězňů do okovů a jejich vyvádění na práce poblíž silnic (tzv. „chain gangs“) s odůvodněním, že pohled z projíždějících aut na tyto trestance může odradit potenciální pachatele.

Patří sem i tzv. „šokující tresty“, které spočívají v tom, že mladistvým delikventům odsouzenými za méně závažný čin je uloženo strávit několik dnů ve věznici s přísným režimem a poté zbytek trestu vykonávají na svobodě pod dohledem probačního pracovníka. Má se za to, že tato krátká zkušenost s vězeňskými podmínkami odradí mladistvého delikventa od další trestné činnosti, aniž bude vystaven negativním vlivům spojeným s výkonem nepodmíněného trestu odnětí svobody.

Od ukládání a výkonu trestu lze jistě očekávat i generálně preventivní účinek. Kritici teorie odstrašení však oprávněně poukazují na nebezpečí přeceňování jeho významu. Odstrašující účinek na potenciální pachatele nelze blíže specifikovat, protože rozhodnutí spáchat trestný čin je výsledkem vzájemného působení (interakce) velkého množství sociálních, psychologických, etických aj. faktorů, jejichž váhu lze u širšího kontingentu lidí odhadnout jen velmi nepřesně.

C. *Rehabilitační (nápravná) teorie* spatřuje jediný (a ospravedlnitelný) cíl trestání v tom, aby pachatel byl poskytnuto v rámci trestního řízení, a zejména při výkonu uloženého trestu takové odborné zacházení, které potlačí (či odstraní) příčiny, proč trestný čin spáchal. Rehabilitační teorie je tedy zaměřena na osobu pachatele a přihlíží k etiologii individuálního kriminálního chování.

Tato teorie vyrůstá z pozitivistického směru trestněprávní nauky a názorů o determinismu (omezení) svobody vůle každého jednotlivce. Kriminální chování konkrétního pachatele je důsledkem určitých poznatelných vlivů, např. nedostatků ve výchově, rodinného prostředí, existenční nouze, biologických a psychologických předpokladů aj. Pachatel se vlastně nerozhoduje „svobodně“, zda spáchá trestný čin, ale jedná pod tlakem různých osobnostních a sociálních faktorů.

Rehabilitační teorie dosáhla svého největšího rozmachu v 60. letech v USA a v následujícím desetiletí její rozkvět kulminoval v Evropě ve skandinávských zemích. Byly vypracovány četné strategie a programy pro převýchovu určitých skupin pachatelů, např. agresivních jedinců, pachatelů závislých na alkoholu a drogách, pachatelů s psychickými poruchami chování atd. Rehabilitační teorie měla vliv i na budování vězeňských zařízení přizpůsobených novým formám terapeutického zacházení s pachateli a na realizaci různých převýchovných programů (jde např. o různá polootevřená nebo otevřená vězení, o různé modely uspořádání vězeňských komunit a organizaci života v nich s cílem potlačit negativní vlivy vězeňského prostředí).

Rehabilitační postupy při zacházení s pachateli jsou náročné na odbornou úroveň personálu, tvorba a realizace jednotlivých nápravných programů je i finančně nákladná a vyžaduje účast řady expertů (psychologů, pedagogů, sociálních pracovníků). Přesto má rehabilitační teorie stále určující vliv na politiku trestání v USA i ve většině evropských zemí.

Rehabilitační teorie může mít své paradoxy. V 50. letech se u nás prosazovala přísná politika trestání, projevující se v ukládání dlouhých trestů odnětí svobody s odůvodněním, že uvěznění na dobu kratší než jeden rok nestačí „k převýchově“ pachatele. Pod záminkou nápravy (převýchovy) osob nepohodlných totalitnímu režimu docházelo z třídních a ideologických důvodů ke křiklavému porušování elementární spravedlnosti.

Trestní řízení by mělo umožnit individualizaci a diferenciaci při vyvození trestní odpovědnosti za spáchaný trestný čin v tom smyslu, aby soud při rozhodování o trestu měl k dispozici na jedné straně dostatek informací o osobě pachatele a o příčinách jeho jednání a na druhé straně širokou škálu procesních možností pro uložení adekvátního trestu nebo jiného opatření (upuštění od potrestání, alternativní tresty místo odnětí svobody aj.). Rehabilitační teorie je základem i pro probační instrumenty trestního práva a pro postpenitenciární činnost.

D. *Eliminační (vylučovací) teorie* spatřuje účel trestního postihu v dočasné nebo trvalé izolaci pachatele od ostatní společnosti; tato izolace má být nejen nejcitelnější újmou pro pachatele, ale i nejlepší ochranou pro společnost.

I u eliminační teorie, jakkoliv se zdá být požadavek na izolaci pachatele jednoznačný, nalezneme určitou *gradaci* přístupu. Na pomezí sociální kontroly a trestní represe můžeme umístit přístup označovaný za *sociální exkomunikaci*. Tohoto vyhoštění ze společnosti může být dosaženo společenským (morálním) odsudkem kriminálního chování, který však často nebývá přiměřený závažnosti spáchaného činu.

Jde zejména o sociální exkomunikaci v souvislosti s nepřiměřenou (bulvární) medializací projednávaného případu. Touto sociální exkomunikací mohou být zasaženy i další osoby zúčastněné na trestní věci, např. oběť znásilnění, která podle mínění veřejnosti vyprovokovala pachatele svým vyzývavým chováním, aby mohla těžit z následné popularity.

Dalším stupněm izolace pachatele od společnosti jsou různé formy *vyhnanství nebo vyhoštění ze země*. Vyhnanství jako forma izolace nepohodlných občanů má historicky dlouhou tradici, sahající až do starověku; převážně šlo o opatření vůči příslušníkům privilegovaných společenských skupin, kterým bylo umožněno odejít ze země, a vyhnout se tak jinému trestu. I vyhnanství však mohlo být pocíťováno jako trest maximálně přísný a citelný. Kořeny vyhnanství lze nalézt již v kmenovém zřízení, kdy pachatelé byli za svůj čin vypuzeni z kmenového společenství, což se mohlo rovnat, vzhledem k existenčním podmínkám, faktickému odsouzení k smrti.

Vyhnanství není obvykle spojeno s odnětím svobody. V některých zemích je formou vyhnanství trest spočívající v pobytu na příkazaném místě, které může být v odlehlé lokalitě s drsnými klimatickými podmínkami (Sibiř), kdy život v komunitě vyhnanců lze považovat za otevřené vězení. Prvky vyhnanství lze spatřovat i ve výkonu trestu odnětí svobody mimo území mateřské země (srv. např. v 17.-18. stol. vyvážení vězňů z Anglie a Francie do kolonií).

Hlavní prostředek k izolaci pachatele spatřuje eliminační teorie samozřejmě v trestu odnětí svobody. Není pochyb, že umístění nebezpečných pachatelů do přísně střežených věznic je spolehlivým prostředkem, jak chránit ostatní občany. Není však možno nevidět související problémy. Vyržování vězeňského systému je velmi nákladné. Kdyby jedinou reakcí společnosti na spáchaný trestný čin bylo uvěznění pachatele, nebylo by pro žádnou zemi *ekonomicky únosné* takto eliminovat stále rostoucí kontingent osob, které porušily pravidla chování, sankcionované trestním právem. Přitom tlak veřej-

nosti na provádění trestní politiky vedoucí k izolaci pachatelů od ostatních občanů může být pod vlivem rostoucí zločinnosti velmi silný.

Uvěznění pachatele je účinnou ochranou společnosti, dlouhý trest odnětí svobody zabráni pachateli, aby po tuto dobu ohrožoval ostatní občany. Ale každý trest jednou skončí a pachatel je propuštěn na svobodu, a problém ochrany společnosti se stává znovu aktuálním. Jestliže by trest odnětí svobody spočíval v pouhé izolaci pachatele, mohou známé vedlejší účinky uvěznění ještě zvýšit jeho nebezpečnost.

Krajními prostředky pro eliminaci pachatele je doživotní trest odnětí svobody a trest smrti.

S eliminační teorií jsou spojeny i různé formy *odsouzení na neurčitou dobu*, kdy délka trestu není stanovena rozsudkem soudu, ale záleží na posouzení exekutivních (vězeňských, lékařských apod.) komisí, zda pachatel bude propuštěn, protože již není pro společnost nebezpečný. I v těchto případech ovšem výrazné omezení délky trestu představuje zákonná trestní sazba.

Prodlužování trestu bylo prováděno u nás v 50. letech formou umisťování osob propuštěných z výkonu trestu odnětí svobody do tzv. táborů nucených prací (TNP) „k dovršení převýchovy“. Tohoto opatření bylo používáno nejen proti kriminálním živlům, ale zejména proti „třídním nepřítelům“.

E. *Teorie restituční (kompenzační)* zdůrazňuje význam odstranění následků trestného jednání a význam náhrady škody, kterou utrpěla oběť trestného činu. Trest podle této teorie má především směřovat k tomu, aby byla obnovena rovnováha v sociálních vztazích, porušená trestným činem, a aby byly uspokojeny nároky poškozených osob.

Restituční teorie úzce navazuje na *viktimologické přístupy*. S touto teorií jsou také spojeny různé *alternativní tresty*, ukládané místo trestu odnětí svobody a různé formy zprostředkování (mediace) jednání mezi pachatelem a poškozeným o způsobu a rozsahu kompenzace způsobené škody [Karabec 1989]. Teorie restituční nemá ovšem vyhraněný charakter v tom smyslu, že by jednostranně preferovala zaměření trestního postihu pouze na nároky oběti na úkor potrestání pachatele (má na zřeteli i rehabilitační a další funkce trestu), její nesporný význam spočívá v současné době i v ovlivňování trestní politiky a soudní praxe ve prospěch postavení poškozeného v trestním řízení [Doporučení... 1992].

V posledních letech kriminologie akcentuje řadu důvodů pro vytváření tzv. *restorativní justice* (z angl. restore = obnovit, navrátit do původního stavu), která by měla vycházet zejména z těchto principů:

- zločin nemá být považován za porušení společenského pořádku ani za překročení abstraktních právně-morálních pravidel, ale má být chápán především jako škoda (újma), která byla způsobena oběti, a jako hrozba pro bezpečnost společnosti;
- reakce na zločin má přispět ke snížení (odstranění) této škody a hrozby;
- hlavním účelem společenské reakce na spáchaný čin nemá být potrestání pachatele, ani jeho převýchova nebo odstrašení, ale vytvoření podmínek, aby mohly být odstraněny následky trestné činnosti;
- tendence ke zpříšňování trestní represe (ukládání přísnějších trestů) je kontraproduktivní, zejména u mladistvých pachatelů;

- pachatel se má aktivně účastnit náhrady způsobené škody (na odstranění škodlivých následků trestného činu) a mají mu přitom být zachována všechna práva jako ostatním občanům;
- jestliže pachatel nehodlá participovat na tomto odstranění následků (na náhradě škody), je k tomu donucen soudem;
- škodu způsobenou oběti je třeba chápat široce, jde o újmu materiální, fyzickou, psychickou, ztrátu společenského postavení, narušení sociálních vazeb, osobního a rodinného života;
- státní orgány (orgány činné v trestním řízení) se mají v systému restorativní justice angažovat pouze tehdy, jestliže čistě vyjednávací postup mezi pachatelem a obětí nevede k cíli nebo jestliže spáchaný trestný čin je takového druhu (závažnosti), že klasický trestní proces je nezbytný;
- oběť trestného činu nemůže být nucena k vyjednávání s pachatelem o způsobu a rozsahu kompenzace za způsobenou škodu.²

Snahy o vytvoření restorativní justice jsou výrazem názoru, že tradiční kriminální (trestní) politika vyčerpala své možnosti [Výzkum... 1999] a není schopna zabránit růstu kriminality ani řešit chronické problémy trestní justice, jako jsou enormní zatížení soudů, přeplněnost věznic, nízká účinnost trestů, nedostatečná ochrana obětí aj. Zastánci restorativní justice jsou zejména sociologicky orientovaní kriminologové. Naproti tomu juristicky zaměřeni kriminologové upozorňují na nebezpečí, které může přinést přílišné uvolnění nebo opuštění klasických zásad trestního procesu pro ochranu základních lidských práv a svobod.

Nutno konstatovat, že zřejmě ještě nenastala doba pro zrušení tradičního trestního práva či pro podstatné omezení jeho funkcí.

Uvedené teoretické přístupy k trestání a naznačené názory na funkci trestu se obvykle neprosazují v krystalické podobě, ale *navzájem se prolínají* a výsledkem bývá trestní politika určitého státu v určité době. Lze proto hovořit spíše o *smíšených teoriích*, které akcentují ta či ona naznačená východiska a cíle trestání, jež jsou obvykle definovány v závislosti na společenském a politickém klimatu dané země.

Ve vymezení účelu trestu v České republice podle § 23 tr. zák. můžeme rozpoznat prvky teorie eliminační (chránit společnost a zabránit pachateli v trestné činnosti), teorie rehabilitační (výchova pachatele, aby vedl žádný život), i teorie odstrašení (byť je tato generálně preventivní funkce vyjádřena slovy „působit výchovně i na ostatní členy společnosti“). Prvky teorie restituční (kompenzační) zde nejsou obsaženy, což odráží v minulosti podceňovaný ohled na postavení a nároky obětí trestného činu.

ZDENĚK KARABEC je vedoucím výzkumné skupiny v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Zabývá se studiem trestní a sankční politiky, výzkumem účinnosti právních prostředků zaměřených proti organizovanému zločinu, přednáší kriminologickou problematiku na Právnické fakultě UK a na Policejní akademii. V letech 1990-1995 působil jako generální ředitel Vězeňské služby ČR; položil základy reformy českého vězeňství. Je členem komise pro rekodifikaci trestního zákona

²) Srv. závěry z 1. Mezinárodní konference o restorativní justici pro mladistvé, Belgie, Leuven, květen 1997.

a trestního řádu při Ministerstvu spravedlnosti ČR. Publikoval řadu studií a článků v odborných právnických časopisech, je spoluautorem učebních textů pro vysokoškolskou výuku kriminologie.

Literatura

- Adler, F., G. O. W. Mueller, W. S. Leufer 1991. *Criminology*. New York: Mc Graw-Hill.
- Annual Report* 1999. 2000. International Centre for Prison Studies. London: King's College.
- Cole, G. F. 1995. *The American System of Criminal Justice*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Doporučení* 1992. Doporučení č. R(92) 16 Výboru ministrů členským státům k Evropským pravidlům o trestech a opatřeních realizovaných ve společenství ze dne 19. října 1992.
- Doporučení* 1999. Doporučení Rady Evropy č. R(99) 22, týkající se přeplněnosti vězeňských zařízení a zvyšování počtu vězněných osob ze dne 30. září 1999.
- Inciardi, J. A. 1994. *Trestní spravedlnost*. Praha: Victoria Publishing.
- Kaiser, G. 1994. *Kriminologie*. Praha: C. H. Beck.
- Karabec, Z. 1989. „Veřejně prospěšná práce jako alternativa k trestu odnětí svobody.“ *Prokuratura*, č. 2: 14-24.
- Krátkodobé tresty odnětí svobody*. 2000. Závěrečná studie z výzkumu. Praha: IKSP.
- Novotný, O. 1967. *O trestu a vězeňství*. Praha: Academia.
- Schmallegger, F. 1991. *Criminal Justice Today*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Výzkum institutu narovnání*. 1999. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha: IKSP.
- Výzkum institutu obecně prospěšných prací*. 1998. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha: IKSP.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 1/2001

ČLÁNKY

Alena Šubrtová: Z českého populačního myšlení k biologickým a rasovým teoriím

Anna Gerylovová, Jan Holčík, Ilona Koupilová: Nadúmrtnost mužů v okresech České republiky z pohledu střední délky života

Emil Ginter: Rozdielny vývoj zdravotného stavu obyvateľov Slovenskej a Českej republiky koncom 20. storočia

Vladimír Srb, Alois Andrlé: Hlavní tendence bytové výstavby v České republice

L'uba Králová: Manželská rodina v tradičnej Európe

Ladislav Růžička: Pokles porodnosti v Austrálii

DISKUSE

Vladimír Srb: „Sex“ a „gender“ v demografii

SČÍTÁNÍ LIDU

Jiřina Růžková: Sčítáme se v novém tisíciletí (Přehled o organizaci a obsahu sčítání lidu, domů a bytů v České republice)

RECENZE

Mladí o manželství a rodičovství (Terezie Kretschmerová)

Súčasný stav demografie na Slovensku (Vladimír Srb)

Chorvatská učebnice demografie (Zdeněk Pavlík)

Transformace v Estonsku z hlediska rodiny (Pavel Endrlé)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Demografické a ekonomické důsledky epidemie AIDS ve venkovských populacích rozvojových zemí

Pohyb obyvatelstva ve světle nového územního členění České republiky (Přepočet za rok 1999)

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Kriminologické charakteristiky dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou

KAZIMÍR VEČERKA*
JAKUB HOLAS*
MARKÉTA ŠTĚCHOVÁ*
SIMONA DIBLÍKOVÁ*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

Criminological Characteristics of Children with Court-Ordered Institutional and Protective Care

Abstract: The article summarises the most important findings of a survey conducted by a team of researches from the Institute of Criminology and Social Prevention. The survey was focused on finding some characteristics common to a sample of 464 children up to 15 years of age, who have been court-ordered a period of one year in remand centre correction as a result of their behavioural disorders.

Questionnaires concerning these children ('clients') were completed by child welfare officers, who had suggested this measure, and by experts working at remand centres. The survey focused on collecting the following characteristics: the anamnesis of the client's family, the psychological and social characteristics of a particular client, his relationship to the school and his problems with school attendance, the occurrence of socially-deviant behaviour and its progression.

It was found that the clients came from socially weak families which were often disintegrated, and in which inappropriate methods were used to raise the clients. The clients suffered from an intellect deficit, they tended toward higher readiness for aggression. They also had problems at school which they solved by massive truancy. The clients committed in particular property offences, and they experimented with addictive substances at a higher rate than other children their age did.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 89-102)

Poslední dekáda dvacátého století byla v České republice ve znamení převratných změn, jejichž převážně pozitivní význam nejsme schopni – pro malý historický odstup a rozsah transformace – dosud v plnosti docenit. Nový sociální systém se ve své celistvosti tvoří takřkajíc za pochodu, mnohé věci proto nefungují, jak bychom si v ideálním případě představovali. Zvláště v oblasti kriminologie zjišťujeme, že mnohé postupně aplikované sociální změny vyvolávají vedle svých pozitivních důsledků i – často nečekané či neuvažované – poruchy. Není to nic v zásadě překvapivého. Společnost, která se transformuje, prochází svými anomickými stadii, které ostatně ve svých pracích popsali již takoví kriminologové, jakými byl E. Durkheim či R. K. Merton [Neumann 1998].

Jedním z alarmujících jevů polistopadového vývoje je nesporně obecný nárůst kriminality a zvláště kriminality mladých lidí [Marešová et al. 1999; Gjuričová a Žárský

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Kazimír Večerka, CSc., resp. Mgr. Jakub Holas, PhDr. Markéta Štěchová, JUDr. Simona Diblíková, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, nám. 14. října 12, 150 21 Praha 5, e-mail kvecerka@iksp.justice.cz, resp. jholas@iksp.justice.cz

1999]. Celkově se od roku 1989 do roku 1998 absolutní počet stíhaných dětí zvýšil přibližně dvaapůlkrát a počet mladistvých přibližně dvakrát a tento nárůst nelze přičíst nárůstu populace v příslušných věkových kategoriích (spíše totiž v závěru století dochází v ČR k postupnému demografickému úbytku počtu jedinců nižších věkových kategorií). Jak uvádí M. Žárský [Gjuričová a Žárský 1999], počet dětí,¹ které spáchaly v roce 1998 policií evidovaný kriminální delikt představuje 0,75 % z celkové populace vrstevníků. Počet mladistvých,² kteří spáchali v stejném roce policií objasněný trestný čin, představuje 1,8 % z celkové populace vrstevníků. Tyto údaje z jiného pohledu znamenají, že v roce 1998 osoby mladší 18 let představovaly z celkového počtu vyšetřovaných osob 15 %. V absolutních číslech se jedná o 19 373 jedinců, z čehož bylo 8 824 dětí a 10 549 mladistvých.

Výše uvedené skutečnosti nesporně navozují otázku, co je možno učinit, aby negativní trendy v oblasti kriminality či prekriminality byly zastaveny, či alespoň zmírněny. Vždyť kriminogenní vývoj jedince je podmíněn konglomerátem nejrůznějších fenoménů rázu biologického, psychologického i sociálního. Je zjevné, že dobré antikriminogenní zásahy musí být postaveny jednak na dobrém poznání vnějších i vnitřních problémů populace mladých lidí na šikmé ploše, a dále i na inventuře faktických možností společnosti vznikajícím problémům čelit.

V této stati chceme informovat o výsledcích rozsáhlého výzkumu Institutu pro kriminologii a sociální prevenci na téma „Kriminologické aspekty sociálně patologických jevů u dětí“. V centru výzkumného zájmu se ocitly děti, kterým byla za období jednoho roku soudem uložena ústavní či ochranná výchova³ z důvodu poruch chování. Cílem

¹) Za pachatele jinak trestného činu je považováno ve statistickém vykazování dítě starší 6 let a mladší 15 let.

²) Osoba, která v době spáchání trestného činu dovršila patnáctý rok a nepřekročila osmnáctý rok svého věku.

³) Jestliže je výchova dítěte vážně ohrožena nebo vážně narušena a jiná výchovná opatření (např. napomenutí, dohled, omezení) nevedla k nápravě nebo jestliže z jiných závažných důvodů nemožno rodiče výchovu dítěte zabezpečit, může soud nařídít *ústavní výchovu* i v případě, že jiná výchovná opatření nepředcházela (§ 46 zákona o rodině č. 94/1963 Sb. v platném znění). Z důležitých důvodů může soud prodloužit ústavní výchovu až na jeden rok po dosažení zletilosti. Před nařízením ústavní výchovy je soud povinen zkoumat, zda výchovu dítěte nelze zajistit náhradní rodinnou péčí, která má přednost před výchovou ústavní.

Ochranná výchova je druhem ochranného opatření (§ 71 tr. zák.), které lze uložit pouze mladistvému, respektive osobě, která dovršila dvanáctý rok věku a je mladší než patnáct let (§§ 84-86 tr. zák.) Podmínky pro uložení *ochranné výchovy* stanoví § 84 odst. 1 písm. a) trestního zákona č. 140/1961 Sb. v platném znění:

- o výchovu mladistvého není náležitě postaráno,
- dosavadní výchova mladistvého byla zanedbána nebo
- vyžaduje to prostředí, v němž mladistvý žije.

Základní podmínkou pro uložení ochranné výchovy v trestním řízení je odsouzení, tj. uznání vinným pro tr. čin.

Ochrannou výchovu je možno uložit i osobě, která dovršila 12. rok věku a je mladší než 15 let; tedy osobě trestně neodpovědné pro nedostatek věku. Podle § 86 tr. zák. je uložení ochranné výchovy jednak obligatorní a jednak fakultativní. Obligatorní uložení nastupuje v případě, že osoba, která dovršila 12. rok věku a je mladší než 15 let, spáchá některý čin, který by u dospělého pachatele zakládal skutkovou podstatu trestného činu, na který trestní zákon ve zvláštní části stanoví

výzkumu bylo poznat životní peripetie dětí, které předcházely jejich umístění do školských výchovných zařízení. K tomuto účelu byly konfrontovány nejen různé listinné materiály, které vznikly v souvislosti se soudním řízením o ochranné či ústavní výchově dítěte, ale byla vytvořena baterie výzkumných postupů, která vedla k hlubšímu poznání důvodů sociálního selhání klientů.

Výzkum byl koncipován do dvou výzkumných fází, které ovšem spolu blízce souvisely, a to do fáze extenzivní a intenzivní.

V extenzivním výzkumném záměru jsme usilovali o to, abychom soustředili informace – pokud možno – o všech dětech z celé ČR, nad kterými soud v průběhu jednoho roku vyslovil ochrannou nebo ústavní výchovu, a to z důvodu (či též pro) problémy spojené s poruchami chování.⁴ Spolupracovali jsme se všemi OPD⁵ všech okresů. Požadovali jsme po nich vyplnění anamnestického dotazníku o dítěti, kterému byla ve vymezené době uložena ochranná či ústavní výchova.⁶

Dále jsme spolupracovali s dětskými diagnostickými ústavy (DDÚ) v celé ČR, ve kterých probíhala povinná diagnostika námi sledovaných klientů. Zde jsme získávali další – často kontrolní – údaje o našich klientech, a to nejen o jejich rodinné situaci, ale též informace o úrovni školních znalostí a o osobnostních charakteristikách. Navíc psychologové diagnostických ústavů v rámci vyšetření sejmuli námi dodané speciální psychologické testy a spolu s dalšími odbornými pracovníky DDÚ (etoped, učitel a sociální pracovník) vyplňovali námi zaslany záznamový arch dítěte.

Údaje z této první fáze byly statisticky zpracovány, proběhlo třídění prvního a druhého stupně a byla použita klastrová analýza pro výběr typických klientů.

Druhá fáze výzkumu pak spočívala v intenzivním anamnesticko-psychologickém vyšetření vybraných typických klientů. Usilovali jsme o to, abychom blíže poznali osobnostní zvláštnosti dítěte, jeho zájmovou sféru, vrstevnické kontakty, školní úspěšnost, pochopili jeho životní dráhu a situační faktory, které vedly k současné situaci. Snažili jsme se ozřejmit některé rodinné vztahy, především vztahy k vlastním rodičům a sourozencům, pozornost jsme však zaměřili i na otázky vlivu náhradních vychovatelů a nevlastních sourozenců. Opomenuty nezůstaly ani charakteristiky ekonomické povahy.

možnost uložení výjimečného trestu odnětí svobody. Fakultativně může soud uložit ochrannou výchovu osobě mladší 15 let, která spáchala čin jinak trestný, jestliže je to nutné k zajištění její řádné výchovy.

Ochrannou výchovu osobě mladší 15 let lze uložit jedině v občanskoprávním řízení (§§ 176-180 OSŘ) za podmínek § 86 tr. zák.

4) Celkově se podařilo získat informace o 464 klientech, což byl vzorek, vstupující do statistického zpracování.

5) Tam, kde v následujících pasážích mluvíme o OPD, máme na mysli všechny orgány sociálně-právní ochrany dítěte, které se na okrese ze zákona zabývají rodinnými a osobnostními problémy dítěte.

6) Zde je nutno podotknout, že jsme učinili vše pro to, aby byl soubor takto definovaných dětí co nejúplnější. Asistentka týmu zasílala opakované prosby o spolupráci na jednotlivé okresy a kontrolovala úplnost došlého materiálu. Nicméně je třeba upozornit, že v silách výzkumného týmu nebylo zjistit „pečlivost“ a „odpovědnost“ při spolupráci.

Některá vybraná zjištění

Ze vzorku 464 klientů bylo 320 chlapců (69 %), 144 dívek (31 %). Lze říci, že téměř třetinové zastoupení dívek je překvapením a nasvědčuje zmenšování rozdílu mezi výchovně problémovými dětmi z hlediska jejich pohlaví. Zastoupení mužů a žen přitom nesouvisí s věkem klientů ani s jejich etnicitou. Průměrný věk klienta ve vzorku je 13,2 roku, nejčastějším věkovým údajem je 14 let (33 % klientů). Poměr Romů a ne-Romů ve vzorku byl zhruba 1:2.

Podle vyjádření kurátorů pro mládež byly u každého pátého klienta konstatovány zjevné *psychické problémy*. Nejčastěji se jednalo o abnormní afektivitu či agresivitu a o projevy lehké mozkové dysfunkce (LMD), (dle novější terminologie klienti trpěli syndromem hyperaktivity či snížené pozornosti). Ještě vyšší byl podíl dětí, které prodělaly psychiatrické léčení (čtvrtina vzorku). Tyto děti patřily ve školním prostředí k těm, které měly závažnější problémy s chováním. Je zjevné, že u dětí zařazených do náhradní výchovné péče v ústavech hrají psychické dimenze jejich osobnosti významnou roli.

Pokusili jsme se zmapovat *rodinné prostředí* našich klientů vzhledem k určitým životním cyklům v jejich životě. Sledovali jsme situaci před vstupem dítěte do školy, v období prvního a druhého stupně základní či zvláštní školy. Již v předškolním věku žilo v úplné rodině pouze 61 % klientů. To z jiného pohledu znamená, že dvě z pěti námi sledovaných dětí již v okamžiku porodu přicházely do neúplné rodiny nebo v časném dětství o vlastní úplnou rodinu přišly. Absence alespoň jednoho vlastního rodiče se radikálně prohlubuje v dalších etapách života klienta. V mladším školním věku je již více jak každý druhý klient bez jednoho či obou vlastních rodičů a v současnosti už pouze každý třetí má vlastní úplnou rodinu. Charakteristické je, že – v závislosti na věku klienta – zhruba čtvrtina až pětina z nich žije pouze s vlastní matkou. Obecně je možno uzavřít, že velká část klientů buď nežije ve formálně úplné rodině svých rodičů (tj. rodiče jsou svobodní, rozvedení, ovdovělí nebo je rodina doplněna novým partnerem apod.), nebo je za trvání úplné vlastní rodiny vychováván někým jiným než rodičem (prarodiče, adopte, výchovné zařízení apod.). O většinu sledovaných jedinců se starala sama matka. Otec bývá mnohdy pouze formálním vychovatelem, fakticky se však o dítě stará někdo jiný.

Samotná neúplnost rodiny však nemusí být z výchovného hlediska fatální, pokud osamocený rodič volí vhodnou *výchovnou strategii*. Tuto schopnost však postrádáme u většiny rodičů sledovaných dětí, přičemž bezradnost a neschopnost rodičů se prohlubuje s věkem sledovaného dítěte. Bylo konstatováno, že za zcela nevyhovující lze v době výzkumu považovat „výchovné snažení“ vychovatele každého třetího dítěte vzorku (38,2 %). Zvláště přelomové je v tomto ohledu období přechodu klienta z mladšího do staršího školního věku.

Přitom, jestliže porovnáme kvalitu výchovného prostředí v jednotlivých formativních obdobích podle formálního složení rodiny, zjišťujeme, že všechny typy rodin jsou víceméně nefunkční. Relativně nejlepších výchovných úspěchů se dosahuje v adoptivních či pěstounských rodinách a – podle očekávání – v úplných rodinách klienta (ovšem především v předškolním a mladším školním věku).

Sledované romské děti našeho souboru mají tendenci o něco lépe vnímat své rodinné zázemí než klienti neromští. To se projevuje především tím, že Romové hodnotí téměř v polovině případů (45,6 %) rodinné klima jako „spíše uspokojivé“, zatímco zbytek vzorku tak učinil pouze v necelé třetině případů (31,9 %).

Jací jsou tedy *rodiče predeliktivních dětí*? Především se potvrdila hypotéza, že otcové i matky sledovaných dětí mají extrémně nízké vzdělání (v porovnání s běžnou populací občanů ČR) a tomu odpovídající profesní – nejčastěji nekvalifikované dělnické – zařazení. Výši dosaženého vzdělání u rodičů je možno jednoznačně považovat za výrazně kriminogenně působící faktor. V romských rodinách vedle extrémně nízkého vzdělání a vysoké míry nezaměstnanosti spolupůsobí i další aspekty sociokulturního handicapu, zejména špatná znalost českého jazyka, odlišný životní styl atp.

Faktický způsob obživy rodičů však zdaleka ne vždy odpovídá původní profesi: zaměstnána je pouze třetina matek a necelá polovina otců, v evidenci úřadu práce je zhruba 15 % rodičů, zbytek buď oficiálně nepracuje, nebo je v invalidním důchodu (řada matek je na mateřské dovolené). Navíc u vlastních rodičů zjišťujeme často negativní, v lepším případě průměrný vztah k práci. Negativní vzory chování rodičů ve vztahu k práci lze považovat za významný kriminogenní faktor, který bude mít s velkou pravděpodobností v budoucnu dopad na chování jejich dětí. Na okraj lze poznamenat, že struktura vzdělání náhradních vychovatelů i jejich vztah k práci je odlišný od těchto parametrů u vlastních rodičů. Odrazila se zde patrně snaha sociálních pracovníků hledat pro děti náhradní vychovatele s vyšším vzděláním, než mají vlastní rodiče.

Obraťme nyní pozornost k výchovným stylům rodičů, především matky. Ta – jak jsme ukázali výše – zůstává často na výchovu sama, a to i v případech, kdy se jedná o formálně úplné rodiny.

Zjistili jsme, že pro matky problémových dětí je příznačnější:⁷

být nedůsledná ve výchově	(87,2 %)	než být důsledná	(3,6 %)
nechávat dítě bez dozoru	(74,6 %)	než je přehnaně kontrolovat	(6,6 %)
zanedbávat péči o ně	(57,9 %)	než o ně přehnaně pečovat	(8,9 %)
mít k němu			
kladný emoční vztah	(57,5 %)	než záporný vztah	(11,6 %)
omlouvat jeho prohřešky	(54,0 %)	než je obviňovat	(17,1 %)
spíše je netrestat	(49,9 %)	než je přehnaně trestat	(15,9 %)

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že pedagogické působení (někdy spíše „nepůsobení“) matek na problémové děti je dle očekávání velmi často nevhodné. Uvědomíme-li si kombinaci výchovné nedůslednosti, zanedbávání a často i nelásky nebo lhostejnosti vůči dítěti, nemůžeme reálně očekávat jiný než problematický vývoj takového jedince. Zvláště přičteme-li k tomu neadekvátní reakce na chování dítěte a často špatný osobní příklad.

Údaje o výchovném působení otců jsou obdobné jako u matek, za povšimnutí stojí některé odlišnosti. Otcové našich klientů poněkud častěji děti trestají a méně často omlouvají prohřešky svých dětí. Jinak stejně jako matky jsou nedůslední a zanedbávající péči.

Romští vlastní rodiče mají obecně tendenci své problémové děti spíše omlouvat, než obviňovat a jsou ve výchově ještě nedůslednější než ne-Romové.

Zajímavé je srovnání výchovných stylů náhradních vychovatelů ve srovnání s vlastními rodiči. Zjišťujeme, že náhradní vychovatelé jsou poněkud důslednější ve výchově a častěji mívají tendenci dítě přehnaně kontrolovat, než je nechávat bez dozoru.

⁷) Poznámka ke zpracování: uvedená procenta jsou součtem krajních hodnot pětibodové škály, dopočet do 100% tvoří střední polohu na škále.

Náhradní vychovatelé ne tak často děti zanedbávají, spíše mají určitou tendenci o ně přehnaně pečovat.

Zaměřili jsme též pozornost na otázku výskytu *týrání v rodinách klientů* s cílem prozkoumat možné souvislosti týrání a poruch ve vývoji dítěte. Dotaz směřoval nejenom na eventuální týrání klienta, ale i jiných členů jeho nukleární rodiny – vycházeli jsme totiž z předpokladu, že týrání v rodině působí na klienta negativně, i když se netýká přímo jeho osoby. Zjišťujeme, že v téměř každé páté rodině dětí našeho vzorku došlo podle informací, kterými disponuje OPD, k takovému jednání, jež lze považovat za týrání. Porovnáme-li projevy asociality klientů s faktem, zda byli či nebyli obětí týrání (resp. jeho svědkem v rodině), docházíme k následujícím poznatkům:

- týrané děti jsou v porovnání s celkem spíše méně závadové, především je u nich méně záškoláctví, jeví menší nezáměr o výuku a mají menší frekvenci experimentů s drogami. Jsou to pravděpodobně z velké části děti, umístěné v ústavní výchově kvůli patologickému rodinnému prostředí, u nichž jsou poruchy chování spíše produktem tohoto prostředí,
- tyto děti mají častěji zjevné psychické problémy (trpí jimi 31 % obětí fyzického týrání proti 20 % v celém vzorku). Tomu odpovídá i zvýšený počet psychiatrických pacientů mezi oběťmi (třetina obětí fyzického útlu se léčila na psychiatrii).

Nejčastějším původcem týrání byla matka klienta (35 případů), vlastní otec (32 případů) nebo nevlastní otec či druh matky (celkem 24 případů) – je zřejmé, že u mužů je tato patologická forma chování častější. V ojedinělých případech se objevují i pěstouni, bratr nebo další osoby. Obětí týrání byl v 71 případech sám klient, dalších 25 událostí se týkalo jeho sourozenců; v 11 případech se objektem domácího násilí stala matka klienta.

Lze se důvodně domnívat, že zdravý psychosociální vývoj dítěte úzce souvisí se *stabilitou sociálního prostředí*, v němž se pohybuje, tedy především rodiny. Proto jsme vytvořili výčet nejčastěji se vyskytujících destabilizujících momentů v životě dítěte a sledovali jsme frekvenci jejich výskytu u klientů (tab. 1).

Tabulka 1. Výskyt destabilizujících jevů

	absolutně	v %
rozvod nebo rozchod vlastních rodičů	224	48,3
změna školy	207	44,6
stěhování do jiné obce	135	29,1
doplnění rodiny o dalšího vychovatele	129	27,8
doplnění rodiny o nevlastní sourozence	113	24,4
odloučení od rodiny před umístěním v DDÚ	113	24,4
dlouhodobá neúčast vychovatele v rodině	83	17,9
rozvod nebo rozchod rodiče s dalším partnerem	55	11,9
úmrtí vychovatele	52	11,2

N = 464

Je zjevné, že zkušeností rozbití rodiny prošlo nejvíce klientů. Po připočtení rozchodů rodičů, kteří buď neabsolvovali formální rozvod, nebo nebyli nikdy sezdáni, postihla tato událost téměř polovinu sledovaných klientů. S tím koreluje i stěhování a změna školy, neboť rozvod (rozchod) s sebou někdy nese i změnu bydliště toho z rodičů, jemuž je dítě svěřeno do péče. Změna prostředí je vedle faktické ztráty jednoho z rodičů citelným zá-

sahem do pocitu jistoty a zakotvenosti dítěte, což bývá příčinou útěků, záškoláctví a dalších výchovných selhání. Nejméně ve čtvrtině případů si vychovatel dítěte (téměř vždy to je matka) našel nového partnera, se kterým přišli i noví vrstevníci klienta – jeho nevlastní sourozenci.

Příchod nového vychovatele, ke kterému navíc často dochází ve velmi citlivém období puberty, bývá dalším momentem vedoucím k odcizení dítěte rodině a následnému nerespektování jejích výchovných snah (jsou-li vůbec jaké). Celý problém je samozřejmě umocněn v těch případech, kdy selhává i nový matčin partnerský svazek a dítě je podrobováno dalším změnám v rodinném prostředí. Je ale třeba uvést, že někdy je výměna vychovatele (otce) vnímána pozitivně a dítě ho má rádo a respektuje stejně jako matku; je to většinou v případech, kdy k rozvodu a novému svazku došlo v útlém věku dítěte.

Vysoký je počet dětí, kterým zemřel jeden z vychovatelů. Tato maximálně traumatizující zkušenost zasáhla každé deváté dítě a nasnadě je hypotéza, že právě to může být zdrojem jejich poruch socializace.

Za důležitý moment v životě dítěte je třeba též považovat *změnu školy*, zvláště uvědomíme-li si, kolik času zde stráví a jak široké spektrum funkcí škola má (kromě vzdělávací a výchovné složky se zde také dítě učí respektování mimorodinné autority, komunikaci s vrstevníky včetně komunikace s dětmi opačného pohlaví, dodržování pevného časového rozvrhu atd.).

Ke změně školy docházelo ze tří základních důvodů:

- přechod ze základní na zvláštní školu z důvodů prospěchových – především v mladším školním věku; díky nižším nárokům se poté prospěch vesměs ustálil;
- stěhování rodiny klienta, často po rozvodu (rozchodu) rodičů;
- přeřazování na jinou školu z důvodu poruch chování – k němu dochází především ve starším školním věku, kdy je snaha řešit eskalaci výchovných problémů přesazením dítěte do cizího prostředí. Tomu odpovídá i fakt, že změna školy statisticky souvisí především s verbální agresivitou klienta (ta je zaznamenána u 60 % dětí změnivších školu), s neúctou k učitelům (54 % přeřazených), s agresí fyzickou a šikanou.

Čtvrtina dětí, která již před svým umístěním do ústavní péče zažila delší odloučení od rodiny, má za sebou nejčastěji zkušenost dětské psychiatrické léčebny, protože poruchy chování bývají v některých případech přičítány psychickým problémům – jde především o lehké mozkové dysfunkce, afektivní poruchy atd.

Rodinné klima považují respondenti u drtivé většiny dětských delikventů za nevyhovující – ve více než 60 % případů jej označují za špatné nebo velmi špatné. Samotný fakt, že problémy vyústily až do odebrání dítěte z rodiny, svědčí o tom, že rodinné vztahy byly vážně narušené. Takové prostředí pak není schopno zabránit sklouznutí dítěte za hranici sociální patologie.

Je známou skutečností, že pravděpodobnost výskytu závadového chování u dětí též stoupá, pokud se v jejich nejbližším sociálním okolí vyskytuje tzv. *kriminální infekce*. Tato skutečnost se projevila i v rodinném zázemí našich klientů. Nejčastějšími závadami byl alkoholismus a majetková trestná činnost vychovatelů.

Sledovali jsme též množství vlastních a nevlastních sourozenců, kteří se v rodině klienta v průběhu jeho života vyskytovali. V souboru bylo přes jednu čtvrtinu jedináčků, nejčastěji zastoupeni jsou však klienti s jedním vlastním sourozencem. Maximálně do dvou vlastních sourozenců má více jak tři čtvrtiny klientů, více jak deset sourozenců pou-

ze jeden klient. Průměrný počet na jednoho klienta souboru je pak 1,6 vlastního sourozence. Z hlediska etnicity mají romští klienti více vlastních sourozenců než klienti neromští. Tři a více sourozenců má více jak dvě pětiny romských klientů (40,7 %), ale pouze 14,1 % neromských klientů.

Z celkového výzkumného vzorku má nevlastního sourozence téměř polovina zkoumaných dětí (218 = 47 %). Z těchto klientů má téměř polovina (46,3 %) jednoho nevlastního sourozence a necelá čtvrtina dva nevlastní sourozence.

Z výše naznačených údajů vyplývá, že faktické množství dětí v rodinách našich klientů je výrazně vyšší. Klient jako jediné dítě v rodině se vyskytuje pouze v 5,4 % případů, naopak rodin se čtyřmi a více dětmi je 74,4 %. Extrémně velké množství dětí (tj. pro naše účely 6 a více) má přitom 10,3 % rodin.

V životě dítěte hrají svou významnou roli i faktory hmotné povahy, tedy *ekonomický status rodiny* a s ním související úroveň zabezpečení potřeb dítěte. Naše zjištění v tomto směru ukazují, že pouze necelá desetina sledovaných klientů vyrůstala v ekonomicky nadprůměrně situované rodině, naopak v ekonomicky podprůměrné 34 % klientů a výrazně podprůměrné téměř 20 %. V posledních letech se objevovaly v médiích zprávy o stoupajícím počtu delikventních výchovně zanedbávaných dětí z finančně dobře zajištěných rodin, kde jsou rodiče časově zaneprázdněni. Nic však nenásvědčuje tomu, že by se takovéto děti ve významnějším počtu nacházely v ústavní či ochranné výchově. Údaje z obou zdrojů (OPD a DDÚ) potvrzují, že ekonomická situace rodin našich klientů je spíše špatná. Souvisí to samozřejmě se všemi výše uvedenými handicapy rodičů zkoumaných dětí: zvláště s nízkým vzděláním, finančně málo ohodnocenou profesí a vztahem k práci.

Obraťme nyní pozornost na *kontakt rodin klienta se sociálními službami*. Pro většinu z námi zkoumaných rodin nebyla asociální činnost dítěte zdaleka první zkušeností se státní sítí sociálních služeb. První kontakt se sociálními službami mělo nejvíce rodin klientů v souvislosti s rozvodem (37,3 %) – zde se nejčastěji řešily problémy související s výživným dítěte, dále v souvislosti se „špatnou péčí o děti“ (19,2 %) a s žádostmi o sociální dávky (13,6 %). Problémové chování klienta nebo jeho (nejčastěji staršího) sourozence je příčinou pouze čtvrtiny prvních setkání rodin se sociálními službami – to vypovídá o jisté celkové „nestandardnosti“ těchto rodin.

Velká část rodin se ocitla v síti sociálních služeb ve velmi raném věku klienta, často také již před jeho narozením. Téměř polovina kontaktů vznikla v předškolním věku dítěte, polovina tohoto počtu dokonce ve věku kolem 1 roku (24 % z celku). V souvislosti s těmito zjištěními naléhavě vyvstává potřeba komplexní rané preventivní intervence v problémových rodinách, jak je prosazována v řadě vyspělých zemí. Pro efektivní péči je však třeba shromáždit vstupní údaje (varovné signály) o tom, že rodina začíná být dysfunkční – tím se však rázem ocitáme na nejisté půdě zachování lidských práv a ochrany soukromí.

Nyní několik postřehů k vybraným *psychologicko-sociálním charakteristikám* klientů. Zde jsme velmi úzce spolupracovali s odbornými pracovníky diagnostických ústavů, kteří mají možnost dítě sledovat v běžných i zátěžových situacích, při komunikaci s okolím, adaptaci na nové podmínky apod. Dále je v DDÚ užívána řada diagnostických nástrojů, schopných zachytit a do jisté míry kvantifikovat psychologický profil klienta.

Navazování kontaktu a komunikační schopnosti klienta mají značný význam na jedné straně pro „nabalení se“ klienta na sociálně patologické aktivity, jako jsou např.

party, na druhé straně představuje kontakt a komunikace zásadní otázku pro terapeutické působení a socializaci vůbec. Z tohoto hlediska pak představuje problém pětina klientů, s nimiž je navázání kontaktu obtížné. Lze to jen potvrdit na základě zkušeností z interview, prováděných s dětmi vybranými pro kasuistické šetření.

Podprůměrné komunikační schopnosti jsou ovšem signalizovány u třetiny klientů. Ta zpravidla pochází – z hlediska průměru majoritní populace – z výrazně nepodnětného prostředí nebo vykazuje sníženou inteligenci.

V pozadí neschopnosti přizpůsobit se požadavkům společenských norem je třeba hledat i tzv. *lehkou mozkovou dysfunkci*, vrozenou nebo v raném dětství získanou psychickou anomálii.⁸ Tato porucha je přítomna nebo alespoň naznačena u více jak poloviny sledovaných dětí. Zvýšený výskyt této poruchy nalézáme v nejchudších rodinách – třetina dětí z těchto rodin trpí LMD a u další třetiny je naznačena; stejnou frekvenci lze odhalit u dětí zvýšeně agresivních. LMD souvisí i se sníženou sebekritičností a psychickou labilitou – polovina nejlabilnějších klientů má v diagnóze právě tuto poruchu.

Do běžně zjišťovaných osobnostních charakteristik patří i *stupeň inteligence*. Psychologové DDÚ hodnotili inteligenci našich klientů různými inteligenčními testy v rámci běžné diagnostiky a nám pak sdělovali svůj nález na pětistupňové škále. Sumarizace takto získaných údajů ukazuje, že 56 % klientů vykazuje podprůměrný, nebo dokonce výrazně podprůměrný intelektový výkon a pouze desetina je nad hladinou průměru populace. Není pochyb, že právě snížená úroveň analytických a hodnotících schopností je u zrodu mnoha poruch chování, neboť děti neschopné plnohodnotného úsudku často nejsou schopny pochopit na ně kladené nároky. Z druhého pohledu je také třeba připustit, že právě jistý intelektový deficit klientů může být příčinou jejich „dopadení“ a předání do ústavní výchovy, zatímco duševně kapacitnější predelikventi se dokáží tohoto osudu lépe vyvarovat.

Z dalších osobnostních charakteristik nacházíme v zásadě symetrické rozložení u charakteristik „submise versus dominance“ a „introverse versus extroverse“. Jisté zajímavé zjištění můžeme konstatovat u charakteristiky „emoční labilita versus emoční stabilita“ – téměř dvě třetiny klientů jsou označeny jako více či méně emočně labilní. Toto zjištění je dalším rizikovým faktorem socializace, protože labilita bývá doprovázena sníženou sebekontrolou. Ve vzorku je 40 % klientů, kteří vykazují zvýšenou pohotovost k agresivnímu chování (agresivní projevy vůči osobám či věcem jsou mimo jiné součástí značné části školních anamnéz našich klientů).

Jako doplnění předchozích psychologických charakteristik jsme se zeptali též na vztah klientů ke vzdělání. Bylo možno předpokládat, že námi sledovaní jedinci nebudou mít ke vzdělání (či vzdělávání) příliš pozitivní vztah, avšak to, že více než dvě třetiny dětí mají k němu jednoznačně záporný vztah je důvodem k vážnému zamyšlení. Zamyšlení mimo jiné nad tím, jak se současnému základnímu školství daří motivovat žáky a oslovovat i ty méně nadané, výkonné a pracovitě. Vztah ke vzdělání je totiž u sledovaných jedinců přímo úměrný inteligenční úrovni – pocit méněcennosti, který ve škole asi zakusilo každé z podprůměrně inteligentních dětí, je dokonale „vyléčil“ z lásky k vědění. Je známo, že vzdělání má velmi nízké postavení především v hodnotovém žebříčku Romů –

⁸) Jakkoli je v odborné diskusi poslední doby tento pojem zpochybňován a užívají se spíše termíny syndrom snížené pozornosti a syndrom hyperaktivity, pro značnou zažitost jsme užili termínu LMD i v záznamovém archu.

není proto asi překvapením, že 85 % z dětí tohoto etnika má dle pracovníků DDÚ špatný vztah ke vzdělání.

Postoj klientů k práci je o poznání pozitivnější, řada z nich se především fyzické práci nevyhýbá. Její kvalitní provádění totiž může fungovat jako kompenzace např. menší intelektuální kapacity, kdy má jedinec možnost projevit jiné své schopnosti. Nicméně zhruba čtvrtina však dává najevo nechuť k práci jako takové, což ústí v postoj „práce jako poslední zoufalý pokus získat peníze“. Že je tento názor přímou cestou ke kriminální kariéře, je nasnadě.

Jaké jsou však *základní charakteristiky vzdělávacího procesu* našich klientů? Materskou školu navštěvovalo 43,8 % dětí souboru (Romové pouze v 28 % případech). To tedy znamená, že nadpoloviční většina předelikventních dětí nebyla dotčena předškolními zařízeními. Vzhledem k charakteristikám rodin a „výchovným stylům“, které v nich byly uplatňovány, je tato skutečnost negativním zjištěním.

56 % klientů navštěvovalo po celou dobu své školní docházky (údaje se vztahují na období před umístěním do dětských výchovných zařízení) základní školu, 12 % školu zvláštní. Zbytek (tj. 32 %) začal navštěvovat nejdříve základní školu, ale v průběhu školní docházky byl *přeřazen na zvláštní školu*. To tedy znamená, že 44 % klientů (!) někdy v průběhu školní docházky navštěvovalo zvláštní školu. Důvodem zařazení na ZvŠ – dle šetření OPD na školách – byl nejčastěji špatný prospěch (80 %), ale též problémy s chováním – 10,3 %. K tomuto údaji můžeme ještě dodat, že zbývajících 9,7 % klientů bylo přeřazeno na ZvŠ „z blíže nespecifikovaných důvodů“. Existuje proto vážné podezření, že i narušování výuky a nekázeň žáka na ZŠ mnohdy vede učitele k návrhu přeřazení dítěte na ZvŠ.

Z našich zjištění dále vyplývá, že romští klienti jsou jednak častěji zařazováni přímo do zvláštní školy (23,9 %), jednak jsou výrazně častěji na tuto školu přeřazováni v průběhu školní docházky (48,6 %). Výsledkem tohoto postupu je, že základní vzdělání získává na ZŠ trvale více jak dvě třetiny neromských klientů (69,2 %), ale pouze o něco více jak čtvrtina Romů (27,5 %). Dále lze konstatovat, že Romové mají s prospěchem setrvalé problémy po celou školní docházku, ostatní začínají výrazně selhávat ve starším školním věku.

V souvislosti s přeřazováním ovšem vyplynul ještě další závažný poznatek. Ukazuje totiž, že Romové bývají nejen častěji přeřazováni ze ZŠ na ZvŠ, ale že jsou přeřazováni podstatně dříve než klienti z řad majoritní společnosti. Vždyť již v první třídě je zaměněna ZŠ za ZvŠ téměř u dvou pětín z celku přeřazených Romů (38,2 %) a na konci druhého ročníku jsou to již téměř dvě třetiny (63,2 %). Ne-Romové jsou naproti tomu přeřazováni v prvním ročníku pouze v 14,3 % případů, tedy s tímto závažným opatřením se u těchto klientů spíše vyčkává do vyššího ročníku. Nicméně do konce třetího ročníku je většina klientů romského i neromského souboru přeřazena.

Již výše jsme se zmínili o obecném negativním vztahu našich klientů ke vzdělávání. Pomocí modifikované metody barevného sémantického diferencálu – BATERKO (Ščepichinová a kol.), jež byla použita k orientačnímu psychologickému vyšetření, jsme se pokusili upřesnit vztah klientů ke škole a učitelům. Ukázalo se, že pouze malá část klientů výrazněji asociuje (tj. vykazuje více jak dvě shody) své „já“ s pojmy „škola“ (17,5 %) či „učitelé“ (16,5 %). Je zajímavé, že se naši klienti sice neasociují se školou a učiteli, nicméně samotnou obecnou hodnotu (nikoliv hodnotu pro sebe) těchto pojmů

často chápou. Velmi kladnou či spíše kladnou hodnotu školy a učitelům přidělují téměř dvě třetiny klientů („škola“ – 64,1 %, „učitelé“ – 65,1 %).

Jestliže bychom měli shrnout většinový názor klientů na školu, museli bychom konstatovat, že ji považují za instituci pro sebe zbytečnou a čas v ní prožitý za ztracený. Škola není pro klienty ani místem strachu (anxiosní tendence v tomto směru vykazuje pouze necelá čtvrtina klientů), ani místem radosti. Obdobně strach z učitelů nemá téměř žádný klient, většinou však k nim nemají též žádný vyhraněný emotivní vztah. Učitelé ani škola tak ve většině případů nejsou asociováni ani s pojmem „nejlepší člověk“, ani s pojmem „nejhorší člověk“.

Z hlediska *prospěchu* našich klientů zjišťujeme, že mezi našimi klienty se výborní žáci – dle očekávání – vyskytují pouze sporadicky. Krize prospěchu se s vyššími ročníky prohlubuje, zvyšuje se též množství propadajících dětí. Lze uzavřít, že polovina klientů v mladším školním věku a tři čtvrtiny klientů ve starším školním věku má závažné problémy s prospěchem.

Problémy s chováním měly již v mladším školním věku téměř tři čtvrtiny dětí, závažnější problémy či predeliktivní chování však v té době vykazovala necelá třetina vzorku. Ve starším školním věku se tyto skutečnosti výrazně změnily k horšímu: bez problému či s ojedinělými problémy byla pouze jedna desetina souboru, zbytek (87,8 %) vykazuje závažnější problémy či delikvenci (viz tabulku 2). Nástup puberty se tak stává zároveň nástupem problémů s chováním.

Tabulka 2. Chování v mladším školním věku a starším školním věku

	mladší školní věk		starší školní věk	
	abs.	%	abs.	%
bez problémů	105	23,9	14	3,6
ojedinělé problémy	194	44,1	34	8,6
závažnější problémy	116	26,4	201	51,0
delikvence	25	5,6	145	36,8
celkem	440	100,0	394	100,0

Jestliže bychom chování ve škole posuzovali vzhledem ke skupinám klientů dle školní docházky (tj. skupina 1 = klienti stále v ZŠ, skupina 2 = klienti stále v ZvŠ a skupina 3 = přeražení klienti ze ZŠ na ZvŠ), zjišťujeme, že nejlepší výchozí situace byla u klientů, kteří po celou dobu navštěvovali základní školu. U tohoto souboru v mladším školním věku byla pouze necelá čtvrtina jedinců, kteří již vykazovali závažnější problémy s chováním. Naopak největší závažné problémy s chováním byly u klientů, kteří byli v průběhu školní docházky přeraženi na zvláštní školu (téměř 40 % z nich mělo tyto problémy). To tedy jinými slovy znamená, že tito žáci byli patrně formálně přerazováni z důvodu neprospěchu, ale závažnou motivaci přeražení je možno spatřovat i v jejich chování. Nelze ovšem vyloučit souběh obou okolností, avšak z pedagogické praxe je známo, že neukázněný žák bývá velmi často vnímán jako „neprospívající“.

V mladším školním věku⁹ převažovaly – obecně definované – výchovné problémy. Více jak každý třetí klient na sebe upozornil své učitele určitou soustavnější výchovnou problematičností, a to například zapomínáním pomůcek na vyučování, nepořádností, neukázněností, nepozorností, nerespektováním autority, odmlouváním či lhaním. Již v tomto období zaznamenáváme u každého pátého klienta záškoláctví, únikové tendence, jež se nedařilo uspokojivě zvládnout. Další informace o závažnějších kázeňských problémech ukazují, že se v tomto věku vyskytují u přibližně 15 % klientů agresivní projev a krádeže.

Ve starším školním věku pak dochází k mnohočetným kázeňským problémům. Dominuje zde především masivnější záškoláctví, kterého se dopouštějí čtyři klienti z pěti, a krádeže (60 %), jež jsou často takové intenzity, že vyvolávaly potřebu nejen pedagogického zásahu. Učitelé dále sdělovali, že značná část našich klientů (40 %) se dopouštěla ve škole otevřené fyzické agrese především proti spolužákům, ale občas i proti učitelům. Ti však bývají klienty napadáni spíše verbálně či manifestováním naprostého nezájmu o výuku. Klienti mají ve starším školním věku již masivnější zkušenosti s požíváním alkoholu a s kouřením, konzumace drog byla školou signalizována přibližně u 20 % klientů a mravnostní problémy u 15 %.

V rámci objektivitu jsme se snažili zjistit ze školních zdrojů též informace o pozitivních stránkách sledovaných dětí. U tří pětín klientů (59,7 %) jsme se nedozvěděli vůbec žádné pozitivní informace o klientovi ze školního prostředí.

Vrstevní prostředí, ve kterém se klienti pohybovali, vykazuje podle názoru sociálních pracovníků, kteří se o této otázce vyjadřovali, výrazné rysy asociality. Již v dětském věku se naši klienti začínají zapojovat do subkultur a asociálních part, ve kterých platí odlišné sociální normy a hodnoty. To pak vede ke snadnému spuštění delikventního vývoje. Problémové děti a adolescenti se sdružují do neformálních skupin, v nichž pak nalézají jisté zázemí a pochopení, které doma postrádají. Tyto skupiny ale nezřídka postrádají program, smysluplnou náplň volného času. Nebezpečím je pak příklon party k sociálně patologickým nebo přímo kriminálním aktivitám, které přinášejí jak vzrušení a napětí, tak i zdroj příjmů pro jiné druhy zábavy (hrací automaty, diskotéky apod.). V krajním případě pak lze přímo hovořit o kriminálním gangu nezletilých. Dle názoru pracovníků OPD bylo členem nějaké asociálně zaměřené party 122 zkoumaných dětí (26 %).

Členství v podobné partě také souvisí s vyšší mírou záškoláctví a útěků z domova. Kromě toho také existuje přímá souvislost s konzumací alkoholu, stimulačních („společenských“) drog a s gamblingem.

Prvním deliktem, kterým na sebe nezletilec upoutal pozornost tak výrazně, že se jeho osobou začaly vedle rodiny a školy zabývat i sociální služby, jsou dle očekávání zejména záškoláctví (které je „startovacím“ deliktem zvláště u dívek) a krádeže, kterými svoji delikventní kariéru začínali spíše chlapci. Na dalších místech se objevuje agresivita, útoky z domova nebo obecná výchovná nezvladatelnost spojená s nerespektováním autorit.

⁹) Informace následujících odstavců byly získány na základě třídění a sumarizace volných odpovědí dotazníku OPD, jež specifikovaly naznačené kázeňské problémy klientů v mladším a starším školním věku.

Strukturu poruch chování u zkoumaného vzorku nejlépe odráží přehled důvodů, které hovořily pro umístění dětí v diagnostickém ústavu (viz tab. 3).

Výzkumem sledované děti přišly do kontaktu se sociálními službami z důvodu spáchání přestupku v poměrně útlém věku. Dle očekávání bylo nejvíce prvních přestupků projednáváno ve věku puberty mezi 12. a 15. rokem (60 %), ovšem počet dětí mladších 12 let rovněž není zanedbatelný (40 %).

Tabulka 3. Důvody pro umístění v diagnostickém ústavu (N = 221)

	abs.	%
záškoláctví	157	71,0
krádeže	111	50,2
kouření	88	39,8
výchovná nezvladatelnost	86	38,9
fyzická agrese	66	29,9
verbální agrese	59	26,7
sociální důvody	56	25,3
nezájem o výuku	55	24,9
neúcta k autoritám	50	22,6
zanedbávání klienta	39	17,6
problémy s alkoholem	30	13,6
problémy s drogami	29	13,1
šikana	25	11,3
mravnostní problémy	20	9,0
sklon k hazardu	10	4,5
týrání klienta	5	2,3
zneužívání klienta	4	1,8

Na závěr našeho sdělení je třeba konstatovat, že naprosto převážnou většinu námi zkoumaných případů tvořily děti s navrhovanou ústavní výchovou (ochranná výchova byla navrhována jen v několika případech); důvodem návrhu byla nejčastěji trestná činnost klienta, záškoláctví a nezvládání výchovy rodiči. V některých případech měly značný vliv i důvody sociální.

Je zjevné, že umístění do kolektivního zařízení pro výkon ústavní výchovy by mělo být posledním krokem v posloupnosti intervencí ve prospěch dítěte, opatřením ve chvíli, kdy všechny ostatní výchovné zásahy selžou. Znepokojující však je, že podle dosažitelných údajů celá třetina dětí neprošla (kromě působení OPD) před umístěním v diagnostickém ústavu žádnou *předchozí intervencí*, tedy ani vyšetřením v pedagogicko-psychologické poradně. Ve zvýšené míře to platí o dívkách a romských klientech. Jde o výrazný nedostatek systému preventivní a terapeutické péče.

Závěrem je tedy možno prohlásit, že do ústavní výchovy se z výchovných důvodů dostávají především děti pocházející z neúplných či doplněných rodin, sociálně spíše slabších. Rodiče mají velmi nízkou kvalifikaci a často jsou bez pevného zaměstnání. Zanedbatelný podíl tvoří dívky, třetina je Romů. Tyto děti mají ve škole problémy s učením i chováním, které se prudce vyostřují při přechodu na druhý stupeň. Téměř polovina dětí navštěvuje zvláštní školu, což plyne i z jejich podstatně nižší intelektové kapacity v porovnání s populací. Zvýšeně se mezi nimi vyskytují děti trpící lehkou mozkovou dysfunkcí a psychickými problémy. Většina z nich se dopouští záškoláctví, vztah ke škole

a vzdělávání je silně negativní. Páchají především majetkové delikty, k čemuž mají často vzory ve vlastní rodině; ta používá nevhodných pedagogických postupů, výchova je nedůsledná, často chybí zájem ze strany rodičů. Děti jsou zvýšeně agresivní, špatně ovlivnitelné, mnohé kouří a řada z nich experimentuje s návykovými látkami. Resocializační prognóza je u velké části z těchto dětí, vzhledem k sociálnímu prostředí, v němž vyrůstaly, spíše pesimistická.

KAZIMÍR VEČERKA je sociolog, působí v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jeho zájmu je problematika kriminality dětí a mladistvých, prevence kriminality a otázky integrace romské minority. Je předsedou sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti, přednáší na katedře sociální práce Filozofické fakulty UK.

JAKUB HOLAS pracuje jako sociolog v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jeho zájmu je problematika asociálního jednání dětí a mladistvých, prevence kriminality, náboženských sekt a subkulturních hnutí mládeže.

MARKÉTA ŠTĚCHOVÁ pracuje jako sociolog v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jejího zájmu jsou otázky integrace romské minority, problematika prevence kriminality a kriminality dětí a mladistvých.

SIMONA DIBLÍKOVÁ je právnička, působí v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jejího zájmu jsou otázky alternativních trestů, kriminality dětí a mladistvých a ekonomické kriminality.

Literatura

Drtílová, J., F. Koukolík 1994. *Odlišné dítě*. Praha: Vyšehrad.

Gjuričová, J., M. Žárský 1999. „Vývoj kriminality v České republice se zvláštním zřetelem na kriminalitu dětí a mládeže.“ *Kriminalistika*, č. 1: 3-26.

Marešová, A., D. Kadeřábková, M. Martinková 1999. *Kriminalita v roce 1998*. Praha: IKSP.

Neumann, J. 1998. *Základní kriminologické školy a směry*. Praha: IKSP.

Domácí násilí: přirozený jev?

K postojům české společnosti k problematice domácího násilí

SIMONA VYMĚTALOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Domestic Violence: A Natural Phenomenon?

Abstract: The paper introduces the phenomenon of domestic violence, which is quite a new topic in Czech sociology. The author uses data collected from the sociological research '1999 Safety Risks' which was accomplished in May 1999. One part of this research was devoted to the subject of violence in the family. The theoretical part of the article deals with some specific phenomena of the general problem in question, including certain myths closely associated with it. The family with its original structure and character as a specific 'place of conflict' is also discussed. An analysis of the attitudes and tolerance of Czech society towards violent forms of behaviour between partners as well as towards the physical punishment of children represents the key part of the article. In both cases (violent behaviour between partners and the physical punishment of children) the author uses factor analysis to define three main lines of violent behaviour. The factor scores then form a basis for the multivariate analysis to make the best possible picture of attitude differences within several social groups, particularly between men and women, and contrasts due to different levels of education. Significant variances from both of these viewpoints have been discovered and are discussed. The last part of the paper is devoted to analysing and specifying the main external distress factors that play a very important role within the developments of violent forms of behaviour in the family.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 103-121)

O domácím násilí¹ se v české společnosti (zatím) příliš nemluví. Jde přitom o problém, který vždy existoval a neoficiální statistiky napovídají, že frekvence projevů domácího násilí se pravděpodobně zvyšuje [Gelles a Straus 1988: 107];² dá se tak předpokládat, že toto téma ze soudobé společnosti jen tak nezmizí. Zatímco zejména v americké sociologii je násilí v rodině věnována poměrně velká pozornost [srv. např. Ardovini-Brooker a Caringella-MacDonald 2000, Baba 2000, Kingsnorth a MacIntosh 2000, Onyeozili 2000, Worden a Carlson 2000], u nás se vědci – nemluvě o laické veřejnosti – danému problému stále spíše vyhýbají. Není těžké odhadnout příčiny tohoto „nezájmu“ či nechuti, v lepším případě zkresleného vnímání celé problematiky ve smyslu buď popírajícím („něco takového není možné...“), nebo odsuzujícím („to se mi nemůže stát...“). Jde totiž o velmi specifickou oblast života společnosti. Specifickou rozhodně ve smyslu vysoké

*) Stat' prezentuje část výsledků výzkumu „Bezpečnostní rizika 1999“ (grant MV ČR 1998/2000/001).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Simona Vymětalová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 1663, fax (02) 2222 0143, e-mail vymetalo@uiv.cz

¹) Tímto pojmem označujeme všechny projevy fyzického, psychického a sexuálního násilí páchaného mezi jednotlivými členy rodiny, v naprosté většině páchaného muži vůči ženám (manželkám, družkám, partnerkám) a částečně i vůči dětem, rodičům a prarodičům.

²) Viz též Bílý kruh bezpečí.

míry intimity zkoumaných jevů, „citlivostí“ tématu, ale možná ještě více ve smyslu existence silných předsudků velké části společnosti vedoucích až k mytologizaci celé oblasti. K tomu určitě přispívá i nejasná terminologie, existence různých definic, což logicky vede k zamlžování celého problému a k projekcím, které každý jednotlivec do problému různým způsobem vnáší.

V první části stati se pokusíme objasnit, jak se tyto mýty (často nevědomě) vyznačované nejen širokou veřejností, ale mnohdy i některými odborníky v sociálních vědách, zhruba projevují a jak zasahují do společenského vědomí v této specifické oblasti. Ve druhé části se zaměříme na analýzu postojů české veřejnosti k některým projevům domácího násilí.

Referenční rámec výzkumu domácího násilí

V květnu roku 1999 provedla agentura UNIVERSITAS v rámci grantu Ministerstva vnitra ČR průzkum „Bezpečnostní rizika 1999“, který se v hlavní části týkal bezpečnostní situace v České republice, problematiky trestných činů, kriminality a násilí. Část tohoto průzkumu a dále přiložená samostatná anketa přitom byly speciálně věnovány zjištění hlavních trendů a souvislostí v problematice domácího násilí. Cílem anketního šetření a dílčí části průzkumu „Bezpečnostní rizika 1999“ bylo postižení základních souvislostí na poli domácího násilí.

Samostatná anketa týkající se specifického tématu domácího násilí byla přiložena ke standardizovanému dotazníku a probíhala tak paralelně s průzkumem „Bezpečnostní rizika 1999“ („Rizika 1999“), který byl realizován metodou standardizovaných rozhovorů v květnu 1999 na celém území České republiky. Dotázáno bylo celkem 1 361 respondentů starších 14 let (od 15 let včetně), přičemž použité kvóty (věk, pohlaví, vzdělání, ekonomická aktivita) zajistily reprezentativitu výběrového souboru.

V případě ankety respondenti sami vyplňovali zhruba 25 otázek na odděleném listu, výsledky anketního šetření jsou zpracovávány samostatně. Z celkového počtu původně oslovených respondentů (1 361) se ankety zúčastnilo 900, tzn. celková návratnost činí 66 %.

Ačkoli anketní soubor respondentů nezajišťuje plnou reprezentativitu výsledků, představuje bázi pro velmi solidní odhady některých trendů. Následující tabulky ukazují odhad četnosti výskytu některých forem násilného chování mezi partnery, jak ze strany oběti, tak ze strany agresora.

Na základě výsledků šetření tak lze odhadnout, že s alespoň některou ze zmiňovaných forem fyzických útoků má v České republice zkušenost přibližně třetina obyvatel, přičemž ženy se stávaly obětí násilných útoků častěji než muži.³ Vedle toho celkem 13,4 % žen a necelých 5 % mužů přímo odpovědělo, že byli v průběhu svého života fyzicky napadeni svým (současným či bývalým) partnerem či partnerkou.

³) I když přesnou míru viktimizace manželským partnerem či druhem nelze nikdy přesně zjistit, tyto odhady jsou srovnatelné, i když zpravidla vyšší, i s výsledky průzkumů v některých dalších státech. Např. ve výzkumu „Statistics Canada's 1999 General Social Survey on Victimization“, který proběhl v roce 1999 v Kanadě, 28,5 % žen a 21,9 % mužů uvedlo, že mají zkušenost s fyzickým násilím ze strany manžela či partnera [Johnson a Bunge 2000]. Ve Velké Británii v roce 1999 („The British Crime Survey“) to bylo 26 % žen a 17,3 % mužů [Mirrlees-Black 1999] a v USA ve stejném roce („The 1996 National Violence Against Women Survey“) 21 % žen a 7,3 % mužů [Tjaden a Thoennes 2000].

Do výzkumu byly zahrnuty rovněž položky týkající se psychických forem vydírání: asi 18 % žen uvedlo zkušenost se „záměrným a systematickým odepíráním finančních prostředků na domácnost“, vydírání ve formě „hrozeb rozvodem či rozchodem“ se týkalo 20 % dotázaných žen. Se „soustavným srážením sebedůvěry nebo slovním ponižováním“ se ze strany otce setkala 43 % mužů a 34 % žen, ze strany manžela či partnera (resp. manželky či partnerky) 22 % mužů a 25 % žen.

Zajímavé výsledky přináší i část šetření věnovaná zkušenostem s fyzickými tresty a s fyzickými útoky ze strany blízkých rodinných příslušníků. Ukázalo se, že tělesné tresty patří v české společnosti mezi běžné prostředky výchovy. Např. celých 75 % mužů a 68 % žen se běžně setkávalo s „lehčími formami“ fyzických trestů, jakou je facka či pohlavěk. I „těžší“ trest, jako je „výprask předmětem“, však zažilo celých 72 % mužů a 56 % žen. Zajímavým výsledkem je rovněž skutečnost, že celkem 17,2 % mužů a 13,4 % žen uvedlo, že byli alespoň jednou fyzicky napadeni vlastním otcem.

Podrobná analýza výsledků ve formě „Závěrečné zprávy“ byla předána na MV ČR spolu s dalšími výstupy grantu a je též k dispozici u autorky článku.

Tabulka 1. Podíl dotázaných, kteří se stali obětí, resp. pachateli daného druhu násilí

	oběti				pachatelé			
	muži		ženy		muži		ženy	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
facka	69	16,7	101	20,8	70	16,9	79	16,3
házání předmětů	61	14,7	39	8,0	27	6,5	71	14,6
tahání za oděv	30	7,2	42	8,6	24	5,8	22	4,5
tahání za vlasy	11	2,7	18	3,7	7	1,7	9	1,9
prudké strčení, smýkání, sražení	25	6,0	59	12,1	28	6,8	16	3,3
škracení	10	2,4	13	2,7	5	1,2	6	1,2
škrábání, kroucení rukou	20	4,8	18	3,7	3	0,7	18	3,7
udeření rukou	28	6,8	48	9,9	25	6,0	23	4,7
udeření nějakým předmětem	16	3,9	12	2,5	7	1,7	14	2,9
sexuální obtěžování, osahávání	12	2,9	29	6,0	14	3,4	3	0,6
vynucený sexuální styk	14	3,4	33	6,8	9	2,2	3	0,6
jiná forma násilí	9	2,2	13	2,7	8	1,9	8	1,6
celkem napadení	120	29,0	170	35,0	119	28,7	147	30,2
celkem mužů/žen	414		486		414		486	

Mýty

Jak společnost vnímá jevy charakterizované jako domácí násilí? Budeme-li uvažovat v obecné rovině, můžeme definovat několik charakteristických mýtů v oblasti postojů k domácímu násilí, tak jak je popsal R. Gelles [Gelles a Straus 1988]. Na tomto místě shráme pouze to podstatné:

– Lidé často přeceňují nebo naopak podceňují rozsah domácího násilí. V USA v 60. letech, kdy se těmto problémům začala věnovat značná pozornost,⁴ došlo k téměř epide-

⁴) V roce 1962 vyšel v *Journal of the American Medical Association* článek „Battered Child Syndrome“, jehož autorem byl Dr. C. Henry Kempe a který podle většiny odborníků představuje roz-

mickému nárůstu jak odborných, tak zejména populárních článků a komentářů na toto téma, což zapříčinilo obecný pocit velké části populace, že násilí je „všudypřítomné“ a že existuje v každé druhé rodině.⁵ K tomu přispěly (jak již bylo řečeno) kromě jiného nejasné definice, takže veřejnost byla – a stále je – zahlcena množstvím naprosto různorodých „odhadů“ rozsahu násilných činů lišících se v řádech tisíců – ovšem vycházejících z různých definic jevů a užívajících různou metodiku. Na druhé straně mnozí vidí v domácím násilí silný aspekt výlučnosti: týká se pouze marginální části populace (viz dále).

- Násilí v rodině se děje podle modelu „útočník je psychotická osobnost“, je nemocný, popř. „není normální“, oběť je naproti tomu „bezbranná a nevinná“. Tento stereotyp velmi podporují média, zaměřující se na největší „senzace“, na nejtěžší případy domácího násilí. Lidé pak snadno dojdou k pocitu „tohle mohl udělat pouze nemocný člověk“. Následně pak vnímají problém jako něco, co se jich netýká, co se nemůže stát „běžnému občanu“, ale pouze lidem „divným, nemocným“.
- Velmi rozšířeným mýtem je představa, že násilí se děje pouze v rodinách sociálně exkludovaných, žijících „na okraji společnosti“. Znovu se zde projevuje snaha o popření v zájmu vlastní bezpečnosti: „chtění“ vidět tyto jevy jako něco, co se v běžné rodině stát nemůže. S tím velmi úzce souvisí i další mýtus spočívající v přesvědčení, že reálnými původci domácích násilných činů jsou drogy nebo alkohol. Ti, kdo věří v tento druh vysvětlení, často argumentují tím, že alkohol odbourává zábrany, nutí jedince chovat se asociálně a činí ho nezodpovědným za své jednání.
- S mýtem sociální izolovanosti rodin, ve kterých se odehrává domácí násilí, se pojí představa, že cyklus násilí je fatální: kdo byl v dětství či mládí zneužíván či týrán, bude se nevyhnutelně chovat stejně vzhledem ke svému dětem.
- Konečně, velmi nebezpečným mýtem je přesvědčení, že ženám jakožto obětem domácích útoků se násilné chování v podstatě líbí (jinak by násilníka opustily), nebo že si ho zaslouží (svým chováním partnera provokují, jinak by se nemohl chovat tak hrubě).

Není naším úkolem zde demonstrovat, proč a v čem zejména jsou tyto mýty mylné: to udělal již zmíněný R. Gelles na základě rozsáhlých výzkumů [Gelles a Straus 1988]. Pokusme se na tomto místě spíše o určení skutečností, které ke vzniku těchto postojů mohly vést, pomáhaly jim rozvíjet se a přetrvávat do dnešních dnů.

Rodina: dějiště konfliktů

Rodina představuje pro dnešního člověka jednu z mála jistot. Její narušení či narušování v podobě násilných incidentů mezi jednotlivými členy vyvolává pocity ohrožení a strachu ze sociálního chaosu. Společnost toužící po určitém sociálním řádu vidí v násilných činech spáchaných v rámci tak intimního a „základního“ společenství, jakým je rodina, porušení identity a hlavně předvídatelnosti sociálního světa [podrobněji Gelles a Harrop 1989]. Tento fakt také stojí za příčinou častých snah toto násilí skrýt či potlačit je, a to jak objektivně (před „zraky veřejnosti“), tak subjektivně (před sebou samým). Případná intervence ze strany jak neformálních struktur (sousedé, známí, přátelé, ale i členové širší

hodující zlom ve vnímání problematiky zneužívání dětí a násilí na dětech odbornou i laickou veřejností.

⁵) Zneužívání dětí bylo označeno jako pátá nejčastější příčina úmrtí malých dětí, podrobněji viz [Straus a Gelles 1986].

rodiny), tak oficiální (policie, sociální pracovníci) je těmito faktory velmi ztěžována, což je také příčinou všeobecné neochoty se do jevů tohoto typu vměšovat – východiskem z vlastních pochybností pak bývá stanovisko v podobě „to je soukromá rodinná záležitost“.

Na druhé straně rodina jakožto specifické společenství již svým charakterem vznik násilí – a následně i jeho „praktikování“ – snadno umožňuje. Značný stupeň intimity vztahů, vysoce soukromý charakter rodinného prostředí, nerovnoměrné rozložení moci a statusu mezi jednotlivými členy – to vše napomáhá vzniku, rozvoji a často i dlouhodobému přetrvávání (bez vědomí i zásahů „veřejnosti“) násilného chování v rámci rodinných vztahů. Pomyslné „náklady“ ve smyslu toho, co svým chováním útočník riskuje ztratit, jsou přitom – alespoň zdánlivě – ve srovnání s okamžitým „ziskem“ velmi nízké: rychlé uvolnění napětí či stresu, získání respektu, moci, posílení sebedůvěry a sebeuznání – to vše představuje relativně snadno získané atributy vlastního sebehodnocení.⁶

Je nutné zmínit v této souvislosti ještě jednu věc týkající se přijímání násilí obecně. Dá se totiž říci, že v souladu s historickými „tradicemi“ i naše soudobá euro-americká civilizace prvky násilí ve svých kulturních vzorcích i v socializaci jedince toleruje, často přímo podporuje. Násilí, či „užití fyzické síly“ je i v současnosti součástí norem, je chápáno jako způsob řešení interpersonálních problémů [Gelles 1998: 197]. Fyzický střet mezi dvěma muži v podobě protokolárního souboje (dříve) nebo rvačky (dnes) je i v posledních letech společensky uznávaným způsobem řešení sporů [Gelles a Straus 1988: 114]. Na konci 60. let byl v USA proveden celonárodní výzkum týkající se postojů ke kriminalitě jako takové, včetně domácího násilí („Commission on the Causes and Prevention of Violence“). Mezi zjištěnými výsledky byly i následující:

- čtvrtina dospělých mužů a šest z deseti dospělých žen si dokázalo představit okolnosti, ve kterých by považovali, že je „v pořádku“ uhodit svého manžela či manželku,
- 86 % dotázaných odpovědělo, že mladí lidé potřebují „tvrdou disciplínu“,
- sedm z deseti respondentů bylo toho názoru, že pro dobrý vývoj mladých chlapců jsou přestní rvačky v „přiměřeném množství“ důležité.

K vysoké toleranci společenského vědomí vůči násilnému chování (včetně domácího násilí) bezesporu přispívají i média (zejména TV, film, video) – stačí se podívat na oblíbené filmové hrdiny dětí a mládeže (většinou hojně užívající svých pěsti – v tom mírnějším případě – v boji za práva slabších).

Při analýze postojů k domácímu násilí je třeba si uvědomit všechny výše zmíněné souvislosti. Přítomný společensko-kulturní kontext totiž v rozhodující míře tyto názorové orientace utváří, modifikuje či přímo determinuje.

Postoje k násilí mezi partnery

I když se domácí násilí mezi partnery do zájmu veřejnosti dostalo o poznání později než násilí vůči dětem, v současnosti představuje jedno z velkých témat moderní společnosti a je řešeno jak z pozice sociologické, psychologické, tak z hlediska legislativního. Postoje společnosti však v mnohém zůstávají zakořeněny v tradičním vnímání rodiny, partnerských vztahů a zejména manželských či partnerských rolí. Je na místě zde zmínit, že ve

⁶) Tzv. „Exchange Theory“: násilí je aplikováno, pokud „zisk“ či „odměna“ přesahuje „náklady“. Nejvýznamnější „odměnou“ je zde získání moci či sociální kontroly [Gelles 1998: 197].

výrazné většině případů se jedná o násilí směřované ze strany manžela/partnera ke své manželce/partnerce.⁷

Tabulka 2. „Považovali byste následující formy chování manželů nebo partnerů vůči sobě navzájem za opravdové a nepřijatelné násilí?“ (v %)

	ano, vždy		záleží na situaci		asi ne		neodpověděl	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
facka	39,8	48,9	49,1	42,6	10,9	8,2	0,1	0,3
škrcení	90,0	93,9	5,7	3,1	4,2	2,8	0,1	0,1
strkání, smýkání	64,2	72,3	29,0	22,8	6,6	4,8	0,1	0,1
bolestivé sevření paže, ruky	56,0	63,6	35,9	31,3	7,9	4,9	0,1	0,1
udeření rukou	71,4	79,7	23,1	17,0	5,4	3,1	0,1	0,1
udeření nějakým předmětem	85,5	90,6	10,2	6,6	1,0	2,7	0,3	0,1
tahání za oděv	38,5	45,3	44,3	41,0	16,9	13,6	0,3	0,1
tahání za vlasy	76,2	81,8	17,2	13,9	6,4	4,2	0,1	0,1
házet předmětů	64,1	67,8	26,2	24,9	9,6	7,0	0,1	0,3
bití	91,9	95,8	3,7	1,5	4,2	2,5	0,1	0,1
sexuální obtěžování	71,6	79,4	19,9	15,8	7,9	4,5	0,6	0,3
vynucení sexuálního styku	86,1	92,8	8,2	3,6	5,2	3,1	0,4	0,4
odepírání sexuálního styku	35,5	34,1	37,6	39,2	26,3	26,4	0,6	0,3
psychický nátlak, ponižování	68,6	80,6	23,5	15,4	7,6	3,9	0,3	0,1

Zdroj: „Rizika 1999“.

Obecně lze konstatovat, že česká společnost je ve svých postojích k různým podobám domácího násilí mezi partnery dosti tolerantní. Ačkoli většina vnímá analyzované projevy chování (viz tabulku 2) jako „násilné“, u každé položky existuje větší nebo menší, ovšem nezanedbatelná skupina těch, kteří je za násilí nepovažují nebo jen v určitých situacích. Je přitom zajímavé, že ačkoli ženy obecně považují uvedené formy chování za méně „přirozené“ (přisuzovaly jim častěji násilný charakter) než muži, i u nich vždy existuje jistý podíl těch, které uvedenou formu chování jako násilí nevnímají – a to s vědomím, že je převážně namířeno právě proti ženské části populace.

Jako nejtěžší formy násilných projevů jsou obecně vnímány „bití“, „škrcení“, „vynucení sexuálního styku“, jako nejmírnější „tahání za oděv“ a „facka“. Při analýze postojů podle pohlaví přitom narazíme na určité zajímavé tendence: postoje mužů se ukázaly být velmi výrazně směřovány ke „zlehčování“ zmíněných druhů násilného chování (relativně častěji odpovídali variantou „záleží na situaci“ a „asi ne“). Zatímco např. „facku“ považuje cca 49 % žen vždy za „násilné chování“, u mužů je to pouze necelých 40 %, „strkání, smýkání“ vnímá 72 % žen vždy jako násilí oproti 64 % mužů. I „vynucení sexuálního styku“ – které násilný charakter evokuje již svým pojmenováním – nepovažuje cca 5 % mužů za násilí a 8 % mužů odpovědělo, že „záleží na situaci“. U žen byly tyto podíly nižší, ale za zmínku přesto stojí fakt, že z celkového počtu 671 žen jich 21

7) V 95 % případů; ženy mají cca 10krát vyšší pravděpodobnost stát se obětí domácího násilí ze strany partnera než muži [Gelles 1998: 185]. Ženy také bývají několikanásobně častěji než muži vystaveny riziku těžkých forem fyzických a sexuálních napadení a zranění (bití, škrcení, vyhrožování zbraní, znásilnění). Rovněž psychické důsledky domácího násilí jsou u žen vážnější (vyšší sklon k depresím, nízkému sebehodnocení, pocitům úzkosti, sebeobviňování apod.) [Johnson a Bunge 2000, Cascardi a O'Leary 1992].

nevnímá „vynucení sexuálního styku“ jako násilí a podle 24 jen „podle situace“. Tyto výsledky poukazují na poměrně vysokou toleranci českých občanů vůči projevům domácímu násilí mezi partnery – s tím, že tato názorová tolerance zasahuje – a to ne nezanedbatelnou měrou – i nejčastější (potenciální) oběti – totiž ženy: manželky a partnerky.

Zajímavou pozici mezi analyzovanými druhy násilného chování má násilí psychické, které jakožto specifický druh nátlaku,⁸ zpravidla doprovázejícího fyzické útoky [Gelles a Harrop 1989: 406], výrazně odděluje názory mužské a ženské části populace. „Psychický nátlak, ponižování“ se totiž stal nejvíce diferencující položkou mezi postoji mužů a žen: za „násilí“ je považuje více než 80 % žen oproti pouze 69 % mužů.

Výrazně diferencujícím faktorem v postojích české veřejnosti k formám (potenciálního) násilí mezi partnery je *stupeň dosaženého vzdělání*. Ukázalo se, že spolu s klesajícím vzděláním roste tolerance k jednotlivým podobám napadení. Tato tendence se objevila u obou pohlaví, u mužů však daleko výrazněji.

Kombinovaný efekt vlivu dvou proměnných, v našem případě pohlaví a vzdělání, na utváření postojových orientací umožňuje dobře vizualizovat multivariační analýza na základě průměrů faktorových skóre.

Pomocí faktorové analýzy lze jednotlivé položky ve formě podob násilného chování mezi partnery (na základě присouzení „míry násilnosti“ – tři úrovně, viz tabulku 2) seskupit do tří faktorů, viz tabulku 3.

Tabulka 3. Faktorové zátěže pro jednotlivé podoby napadení mezi partnery, rotované řešení

	faktor 1	faktor 2	faktor 3
bití	0,879511		
škrcení	0,823743	0,320199	
sexuální zneužití	0,788376		0,414494
úder předmětem	0,760618	0,388076	
tahání za oděv		0,749109	0,337093
facka		0,701453	
sevření paže	0,285292	0,683068	
strkání	0,352223	0,641166	
házání předmětů	0,296638	0,617346	
tahání za vlasy	0,524554	0,614191	
úder rukou	0,518091	0,597032	
odpírání sexu		0,37467	0,752294
sexuální obtěžování	0,524695		0,64923
psychický nátlak	0,428332		0,615063

Poznámka: Analýza hlavních komponent, rotace Varimax s Kaiserovou normalizací. Uvedeny jsou jen faktorové zátěže větší než 0,25.

Jednotlivé položky sytí tři faktory podle následujícího schématu:

1. faktor: „těžší formy napadení“ (bití, škrcení, sexuální zneužití, úder předmětem);
2. faktor: „lehčí formy napadení“ (tahání za oděv, facka, sevření paže, strkání, házení předmětů);

⁸) Velkým otazníkem stále zůstávají zejména metodologické nástroje sloužící k zachycení rozsahu psychického násilí a rovněž nejasná operacionalizace pojmu [Gelles 1998: 187].

3. faktor: „psychické násilí“ (odepírání sexu, psychický nátlak).

Poznámka: Tyto tři faktory rozhodně nepředstavují tři na sebe navazující „úrovně míry násilnosti“ z hlediska vážnosti napadení. Každý faktor je svým obsahem specifický.

Položky „tahání za vlasy“ a „úder rukou“ sytí první i druhý faktor, „sexuální obtěžování“ první i třetí faktor – tyto indikátory se tak pohybují na rozhraní vždy dvou linií představujících různé podoby násilného chování mezi partnery.

Tabulka 4. Napadení mezi partnery: průměrné faktorové skóre podle pohlaví a vzdělání respondenta

	faktor 1	faktor 2	faktor 3
<i>Muži</i>			
základní vzdělání	0,828799	0,389484	0,19901
vyučení	0,037762	0,105392	0,114771
maturita	-0,0594	0,026299	0,028018
vysokoškolské	0,138953	-0,20725	-0,10965
Muži celkem	0,075368	0,055851	0,055519
<i>Ženy</i>			
základní vzdělání	0,084497	0,040312	0,012714
vyučení	0,019649	-0,04458	-0,15439
maturita	-0,13516	-0,06372	-0,04292
vysokoškolské	-0,20703	-0,23213	0,087617
Ženy celkem	-0,08032	-0,06327	-0,05051
Celkem	-0,00277	-0,00393	0,002303

Multivariační analýza ANOVA (viz obrázek 1) pak na základě průměrů faktorových skóre umožňuje opticky zachytit postojové difference české veřejnosti podle vybraných socio-demografických charakteristik. Zde jsme se zaměřili na vzdělání jednotlivce.

Multivariační analýza potvrdila odlišné vnímání mužů a žen v problematice násilí mezi partnery. V postojové struktuře je pozice žen (až na výjimky, jak se zmíníme dále) obecně blíže k nižší toleranci všech tří druhů napadení. Jasně se vydělují muži se základním vzděláním: jako poměrně svébytná kategorie vyjadřují výrazně nejvíce „liberální“ postoje ke všem třem druhům násilí, a také se svými postoji nejzřetelněji oddělují od ostatních vzdělanostních skupin.⁹

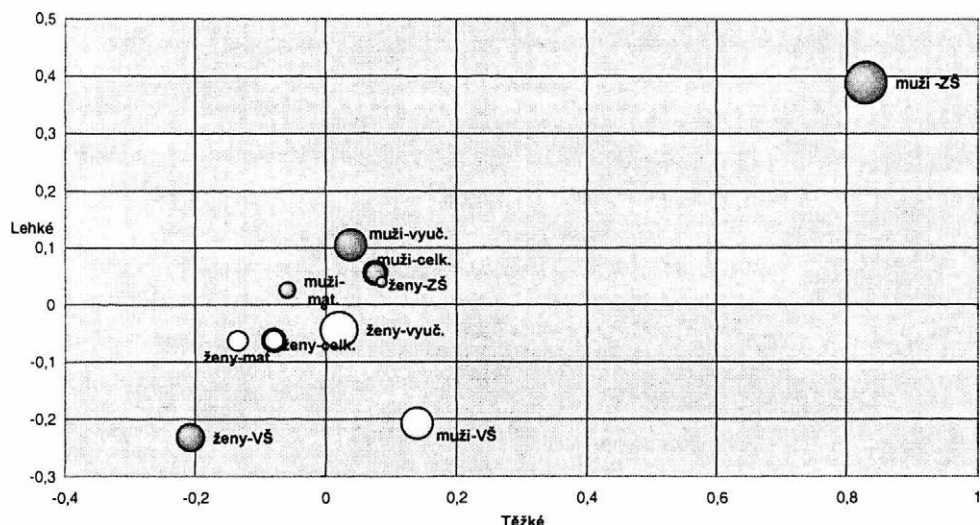
Rozčlenění indikátorů do tří základních skupin umožnilo odhalit některé skryté aspekty celé problematiky: je zajímavé, že zmíněnou linii ve směru „čím vyšší vzdělání jednotlivce, tím nižší jeho tolerance k násilným útokům“ znatelně narušuje postavení zejména vysokoškolsky vzdělaných osob:

– Muži s vysokoškolským vzděláním jsou sice v rámci mužské části nejméně tolerantní k psychickým a lehčím formám napadení, ale co se týče těžších forem, pohybují se okolo průměru.

⁹ Např. „udeření partnera předmětem“ považuje vždy za násilí 88 % mužů vysokoškoláků, ale jen 65,5 % mužů se základním vzděláním, u „facky“ je to 54,2 % oproti 20,7 %, u „sexuálního obtěžování“ 73,5 % oproti 50 %.

– Ženy s vysokoškolským vzděláním jsou relativně nejméně tolerantní k těžším i lehčím formám útoků, u psychických forem násilí je však jejich pozice srovnatelná s „mužským průměrem“.

Obrázek 1. Postoje k násilí mezi partnery – vzdělání

Poznámky: Osy představují faktory tolerance k těžším (osa x, první faktor), lehčím (osa y, druhý faktor) a psychickým (velikost „bubliny“, třetí faktor) formám napadení. „Bubliny“ představují jednotlivé skupiny dotazovaných a jejich umístění v postojové struktuře: znázorňují průměrné faktorové skóre pro jednotlivé faktory za konkrétní skupinu jedinců. Čím vyšší jsou hodnoty faktorových skóre, tím více jsou zobrazené skupiny respondentů tolerantní k daným druhům napadení.

Bílá barva „bublin“ představuje záporné hodnoty průměrného faktorového skóre.

Tučně ohraničené „bubliny“ prezentují postoje mužů a žen celkem, tzn. za všechny vzdělanostní skupiny.

Zjištěné výsledky naznačují odlišné vnímání „modelových situací“ spojených s domácím násilím mezi partnery u osob s různým stupněm dosaženého vzdělání. Osoby s nižším vzděláním deklarují ve větší míře „přirozenost“ daných forem chování a ve srovnání s těmi, kdo mají vyšší vzdělání, v nich nevidí tak často násilný prvek. Rozčlenění forem násilného chování do tří základních linií poskytuje hlubší vhled do celé problematiky a naznačuje nejen zajímavé, na první pohled nepostižitelné aspekty, ale i bázi pro navázání dalšího zkoumání postojových orientací.

Velmi zajímavé výsledky ukazují zmiňované postoje k domácímu násilí mezi partnery v porovnání s názory na to, zda by dotazovaní byli někdy schopni fyzického napadení svého partnera/ky.

Tabulka 5. „Myslíte si, že byste byl/a někdy schopen/-na fyzického napadení svého manžela/ky, popř. partnera/ky?“ (v %)

	muži	ženy
ne, nikdy	47,8	43,2
možná, ve výjimečných případech	19,3	22,8
někdy asi ano	1,9	2,5
už se mi to stalo	29,0	30,2
neodpověděl	1,9	1,2
N	414	486

Zdroj: Anketa 1999.

Zdá se, jakoby společnost byla rozdělena na dvě části – jedna tuto možnost kategoricky či „téměř kategoricky“ odmítá, druhá říká, že „už se to stalo“. Dotázaných, kteří uvedli, že fyzicky napadli svého manžela/ku, popř. partnera/ku, přitom byla téměř třetina a je zajímavé, že struktura odpovědí u mužů a žen je zde téměř shodná.

Vezmeme-li v úvahu na jedné straně podstatné rozdíly mezi postoji mužů a žen v přisuzované míře „násilnosti“ domácích útoků a na straně druhé téměř shodné rozložení odpovědí u obou pohlaví v tabulce 6, mohou nás v této souvislosti napadnout dvě skutečnosti. Muži – v porovnání s ženami – mají subjektivní hranici fyzického napadení „posunutou“ a „běžné“ potyčky do projevů fyzického násilí nezahrnují – což by také úzce souviselo s jejich obecně vyšší tolerancí k násilným formám chování mezi partnery. Nebo je možné, že ačkoli v obecném smyslu nepovažovali muži dané druhy napadení za násilné tak často jako ženy, bráno „adresně“ („...schopen napadení svého partnera/ky...“), jejich postoje se „zmírnily“. V každém případě je zajímavé, že odlišné vnímání různých forem násilného chování u mužů a žen ve smyslu větší tolerance násilí ze strany mužů se projevovalo pouze v jejich obecných postojích (obecně: chování „mezi partnery“) – pokud byla vzata do úvahy konkrétní nebo i potenciální osoba (manželka nebo partnerka), postoje mužů od postojů žen nijak výrazně neodlišovaly.

Struktura připouštěných důvodů vedoucích k fyzickému násilí směřovanému k partnerovi/partnerce tvoří další z přístupů k analýze postojů k domácímu násilí. Nejčastějším důvodem vedoucím k fyzickému útoku na partnera/ku, které dotazovaní připouštěli, jsou důvody spojené se „sebeobranou“ („partner začne s agresí jako první“). Dalšími poměrně frekventovanými důvody byly „dlouhodobá krize páru“ a „nevěra partnera/ky“. Ženy ještě poměrně často uváděly i „slovní útoky ze strany partnera“ a „nevhodné chování partnera“. Všechny tyto důvody připouštějí ženy častěji než muži, největší rozdíl v odpovědích mezi oběma pohlavími však je v případě obranných důvodů („partner začne s agresí jako první“). Tato skutečnost stojí za podrobnější zmínku: ženy se domnívají, a to daleko častěji než muži, že jejich potenciální fyzický útok na svého partnera by byl s největší pravděpodobností zapříčiněn jeho agresí. Je přitom zajímavé, že tyto představy do značné míry korespondují s realitou: jak již bylo řečeno, výrazná většina fyzických napadení ze strany manželek/partnerek je skutečně její obrannou reakcí. I – ve srovnání s muži – vysoký podíl žen, které považují „slovní útoky ze strany partnera“ za možnou příčinu agrese, je zajímavě propojen s „realitou“: psychologický nátlak je totiž daleko častější ze strany mužů-partnerů a právě toto „slovní ponižování“ je velmi často důvodem k agresí obranného typu.

Nemalý podíl žen i mužů připouští jako důvod fyzického napadení partnera/ky rovněž „podráždění, stres“ a „vliv alkoholu, drog“. O stresových faktorech jakožto čas-
tých katalyzátorech napětí a domácích útoků mezi partnery se ještě zmíníme. Již zde je
však vidět, jak významnou úlohu tyto jevy hrají v postojích a představách lidí, v soudobé
společnosti a jejich kulturních vzorcích.

Tabulka 6. *„Pokud alespoň trochu připouštíte, že byste byl/a schopen/-na fyzického napadení
manžela/ky, partnera/ky, dovedete si představit důvod, který by k tomu mohl vést?“
(v %)*

	připouští		nepřipouští		netýká se		neodpověděl	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
„nevhodné chování“ partnera/ky	16,4	21,8	48,8	47,1	12,3	11,1	22,5	20,0
nevěra partnera/ky	26,8	27,4	37,9	41,2	12,1	11,3	23,2	20,2
slovní útoky ze strany partnera/ky	18,4	27,4	48,1	40,9	11,1	11,1	22,5	20,6
dlouhodobá krize páru	23,4	30,5	42,0	37,2	11,6	11,9	22,9	20,4
„nesplněné úkoly“	1,9	1,4	63,5	66,9	11,4	10,7	23,2	21,0
podráždění, stres (např. ze zaměstnání)	11,6	10,7	53,9	58,4	11,6	10,3	22,9	20,6
vliv alkoholu, drog	14,3	14,0	49,8	50,8	12,6	14,6	23,4	20,6
partner začne s agresí jako první	29,0	41,6	37,7	27,8	11,1	10,9	22,2	19,8
nemusí být žádný důvod	1,0	1,2	64,3	66,3	11,1	11,3	23,7	21,2

Zdroj: Anketa 1999.

Výchova dětí: postoje k fyzickým trestům

Analýza postojů k tělesným trestům dětí přináší do zkoumané problematiky další úhel
pohledu. Tělesné tresty jsou v našich podmínkách natolik běžnou součástí výchovy, že
nad jejich existencí a potenciálním včleněním do výchovných praktik se obecně názorové
vědomí nepozastavuje, ani tyto otázky nijak neřeší. Je na místě zde uvést, že v roce 1975
85 % Američanů odpovědělo, že fyzické tresty jsou „správnou a přirozenou součástí vý-
chovy dětí a dospívajících“ [Gelles a Strauss 1988: 163]. Právě z toho důvodu je však
zajímavé podívat se na tyto postoje důkladněji. V naší analýze jsme vyčlenili různé podo-
by fyzického trestání dětí a zkoumali jsme, jak je česká společnost ve svém základu vní-
má a jaký jí přisuzuje charakter.

Můžeme předpokládat, že konkrétní postoje k jednotlivým formám trestů vyjádřené
jedním ze tří výroků („je to násilí“, „jen když je to častěji“, „není to násilí“) u dané osoby
do značné míry korelují s vnímáním typu trestu jako takového – jeho pozitivního (jedinec
ho spíše neodmítá) či naopak negativního (jedinec ho spíše odmítá) účinku, míry „při-
rozenosti“ či „normálnosti“. Je jasné, že distribuce postojů k daným formám trestů odráží
zejména stupeň jejich obecné závažnosti či „tvrdosti“. Je však zajímavé, že i u těch trestů,
které jsou svou povahou poměrně „tvrdé“ („odpírání jídla“, „tahání za vlasy“, „výprask“,
„bolestivé sevření“), určitá poměrně velká skupina respondentů volila variantu „není to
násilí“, přičemž častěji to byli muži než ženy. Lze usoudit, že postoje patrně části českých
občanů i k těžším formám tělesných trestů jsou spíše příznivé – společnost jim ve svém
základu nepřisuzuje násilný charakter a s velkou pravděpodobností jsou vnímány jako
více méně přirozená součást výchovy.

Tabulka 7. „Uved'te, prosím, které z následujících podob trestání dětí považujete za „násilí“?“ (v %)

	jen když je to							
	je to násilí		častěji		není to násilí		neodpověděl	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
naplácání rukou „přes zadek“	4,0	4,9	27,2	30,3	68,3	64,5	0,4	0,3
pohlavek	7,5	7,9	37,0	39,9	55,1	52,0	0,4	0,1
facka	40,0	42,0	44,9	49,2	14,5	8,6	0,6	0,1
bití rukou (kromě hlavy)	47,0	49,5	44,2	44,7	8,2	5,2	0,6	0,6
výprask nějakým předmětem (rákoska, řemen...)	41,8	50,2	46,1	42,3	11,4	7,3	0,7	0,1
klečení v koutě	27,5	34,1	33,4	35,8	38,5	29,5	0,6	0,6
bolestivé sevření paže, krku, jiné části těla	62,0	70,6	28,4	24,6	8,7	4,6	0,9	0,1
tahání za vlasy	66,2	68,3	25,3	26,2	7,9	5,2	0,6	0,3
zamykání v místnosti	51,8	64,1	29,8	23,5	17,8	12,1	0,6	0,3
zákaz vycházení-domácí vězení	14,1	14,0	38,5	43,2	47,0	42,5	0,4	0,3
„zakazování televize“	8,1	6,9	23,8	24,1	67,5	68,9	0,6	0,1
odpírání zájmů, zálib či volného času „za trest“	17,7	20,6	36,2	37,4	45,6	41,9	0,6	0,1
odpírání jídla „za trest“	65,1	67,2	23,7	24,7	10,3	7,9	0,9	0,1

Zdroj: „Rizika 1999“.

Prisouzení „násilného“ charakteru jednotlivým trestům se dosti výrazně liší u mužů a u žen. Obecně se dá říci, že muži se častěji než ženy ve svých postojích projevují jako ti, kdo zmíněné podoby trestání dětí vnímají jako více „přirozené“. U většiny ze všech zmíněných forem trestů vnímaly ženy daný trest jako „násilí“ ve srovnání s muži relativně častěji.¹⁰ Největší rozdíly v názorech mezi muži a ženami jsme zjistili v případech „klečení v koutě“, „zamykání v místnosti“, „výprask předmětem“, „facka“, „bolestivé sevření“ – zejména tyto formy trestů vnímají muži jako viditelně méně násilné než ženy.

Stejně jako v případě násilí mezi partnery se postoje k fyzickým trestům a vnímání jejich charakteru významně diferencují rovněž *podle stupně dosaženého vzdělání*: u většiny podob trestů, vyjma „nejlehčích“ forem, *spolu se stoupajícím vzděláním klesá tolerance k jejich užívání*. Tyto tendence jsou zřetelné u obou pohlaví a nejvíce u vážnějších či méně obvyklých forem trestů: „zamykání v místnosti“, „odepírání jídla za trest“, „odepírání zájmů“, „bolestivé sevření“.¹¹

Divergenci postojů podle stupně dosaženého vzdělání lze stejně jako v případě napadení v rámci partnerských dvojic demonstrovat pomocí analýzy variance. Zmiňované formy trestů lze podle jím prisouzené „míry násilnosti“ (tři úrovně viz tabulku 8) na základě faktorové analýzy seskupit do tří hlavních skupin.

¹⁰ Zatímco 14,5 % mužů nepovažuje „facku“ za násilí, ten samý názor má jen 8,6 % žen.

¹¹ Např. „zamykání v místnosti“ považuje za násilí 46,6 % mužů se základním vzděláním, ale již 65,1 % mužů vysokoškoláků, u „odepírání jídla“ je trend ještě výraznější – za násilí jej každý druhý muž se základním vzděláním oproti cca 73 % vysokoškoláků.

Tabulka 8. Faktorové zátěže pro jednotlivé podoby napadení, rotované řešení

	faktor 1	faktor 2	faktor 3
zákaz televize	0,833031		
zákaz vycházení	0,812709		
odepírání zájmů	0,779863		
klečení	0,545625	0,269802	0,350799
pohlavek		0,804087	
naplácání		0,76983	
facka		0,666223	0,364668
výprask		0,625577	0,257419
úderý jinam		0,572383	0,447963
tahání za vlasy			0,755065
sevření části těla			0,74174
zamykání v místnosti	0,463148		0,637885
odepírání jídla	0,431689		0,553248

Poznámka: Analýza hlavních komponent, rotace Varimax s Kaiserovou normalizací. Uvedeny jsou jen faktorové zátěže větší než 0,25.

Jednotlivé položky sytí tři faktory podle následujícího schématu:

1. faktor: „psychické tresty“ (zákaz TV, zákaz vycházení, odepírání zájmu, klečení);
2. faktor: „tělesné tresty“ (pohlavek, naplácání, facka, výprask);
3. faktor: „těžší tresty“ (tahání za vlasy, sevření části těla).

Poznámka: Stejně jako v případě napadení mezi partnery, ani zde nepředstavují tyto tři faktory „stupnici vážnosti trestů“, avšak jsou každý o sobě specifickým vyjádřením charakteristik určitého typu.

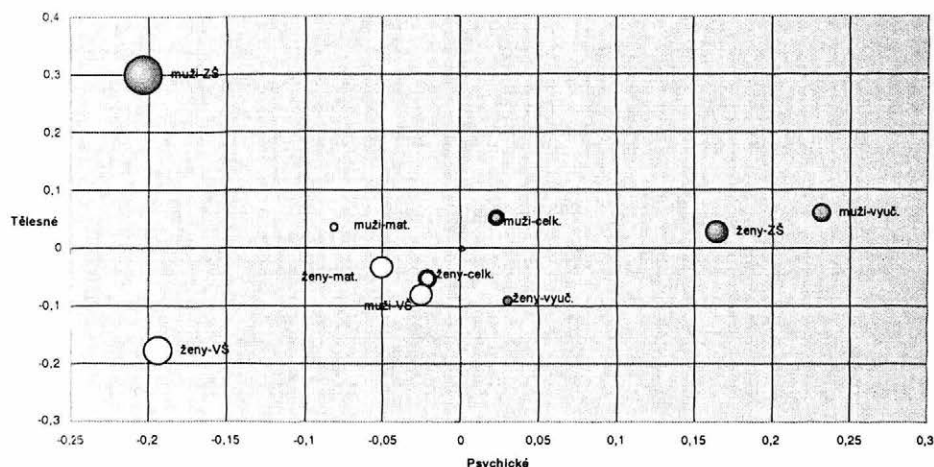
Položky „zamykání v místnosti“ a „odepírání jídla“ sytí první i třetí faktor, „úderý jinam než do hlavy“ druhý i třetí faktor. Tyto formy trestů tak jednoznačně nespádají ani do jedné ze skupin – tato skutečnost a jejich orientace vzhledem ke třem základním liniím jsou však neméně zajímavé.

Multivariační analýza umožňuje opticky znázornit postojové difference podle vzdělání a pohlaví jednotlivce (obrázek 2).

Tabulka 9. Postoje k trestání dětí
průměrné faktorové skóry podle pohlaví a vzdělání respondenta

	faktor 1		faktor 2		faktor 3	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
základní vzdělání	-0,20397	0,299738	0,724727	0,163555	0,026932	0,232985
vyučení	0,231744	0,060279	0,166752	0,030562	-0,09097	0,045255
maturita	-0,08135	0,035568	-0,01318	-0,05081	-0,0334	-0,1844
vysokoškolské	-0,02516	-0,08092	-0,17636	-0,19336	-0,17679	-0,34828
celkem muži	0,023132		0,052616		0,09226	
celkem ženy		-0,0213		-0,05392		-0,09924
Celkem	0,000866		-0,00078		-0,00371	

Obrázek 2. Postoje k trestání dětí – vzdělání

Poznámky: Osy představují faktory tolerance k psychickým (osa x, první faktor), tělesným (osa y, druhý faktor) a těžším (velikost „bubliny“, třetí faktor) formám trestů. „Bubliny“ představují jednotlivé skupiny dotazovaných a jejich umístění v postojové struktuře: znázorňují průměrné faktorové skóre pro jednotlivé faktory za konkrétní skupinu jedinců. Čím vyšší jsou hodnoty faktorových skóre, tím více jsou zobrazeny skupiny respondentů tolerantní k daným skupinám trestů.

Bílá barva „bublin“ představuje záporné hodnoty průměrného faktorového skóre. Tučně ohraničené „bubliny“ prezentují postoje mužů a žen celkem, tzn. za všechny vzdělanostní skupiny.

Vcelku jednoznačná souvislost mezi stupněm dosaženého vzdělání a postojovými orientacemi ke třem hlavním druhům trestů je patrná u žen: obecně nejvíce tolerantní k dané problematice jsou ženy se základním vzděláním, zatímco na druhý konec spektra se řadí ženy vysokoškolačky.

U mužů je tato základní tendence dosti narušena:

- Zejména muži se základním vzděláním představují poměrně svébytnou skupinu: ve svých postojích nejvíce ze všech skupin odmítají (považují je za nejvíce „násilné“) tresty na psychické bázi, zatímco k lehčím i těžším formám fyzických trestů jsou relativně nejvíce tolerantní. Jejich pozice se výrazně odlišuje od postavení žen se základním vzděláním.
- Výrazně nejlépe přijímají psychické tresty muži, kteří jsou vyučeni, a to jak v rámci mužské populace, tak ve srovnání s ženami všech vzdělanostních kategorií.
- Muži s vysokoškolským vzděláním jsou sice relativně málo tolerantní k „těžkým“ i „tělesným“ trestům, v případě postojů k psychickým formám jsou však tolerantnější než muži s maturitním vzděláním.

V této souvislosti je zajímavá zejména výrazně odlišná pozice mužů se základním vzděláním a vyučených, která se týká především postojů k psychickým formám trestů. V této otázce – přisouzení násilného charakteru psychickým formám trestů – se nejméně vzdělání muži velmi blíží postavení žen vysokoškolaček, dokonce je ve smyslu nižší tolerance o něco předstihují.

Divergence postojů podle vzdělání obecně signalizuje, že spolu se zvyšujícím se vzděláním zpravidla stoupá schopnost reflektovat danou problematiku a uvědomovat si její složitost. Dá se předpokládat, že vzdělanější lidé o celé oblasti více přemýšlejí a lépe si uvědomují její různé aspekty: průvodní jevy i možné důsledky, které s sebou přináší. Jak však ukázala hlubší analýza, tato na první pohled přímá souvislost má mnoho dílčích aspektů, které do obecného schématu příliš nezapadají. V tomto smyslu problematickou kategorií přitom tvoří hlavně mužská část populace, jejíž postoje se výrazně častěji než u žen odchyľují od vytyčené tendence.

Stresové faktory jakožto katalyzátory agrese

Jak již bylo řečeno, rodina je institucí s vysokým stupněm intimity. Právě tato intimita však na druhé straně přispívá k eskalaci konfliktů a agrese. Tytéž charakteristiky, které „dělají“ rodinu intimním společenstvím vzájemně nejbližších lidí, zároveň často nastolují konfliktní prostředí: dlouhý čas, který tráví členové rodiny pohromadě, značný rozsah interakcí, podrobná znalost sociální biografie ostatních členů rodiny, jejich povahových vlastností („silné“ a „slabé“ stránky) – to vše představuje potenciální „explozi“ konfliktu. V rodině se navíc neustále odehrává spousta rozhodovacích procesů (od běžných každodenních až po důležitá životní rozhodnutí), které mohou členy rodiny zatěžovat rizikem možné „prohry“ a touhou po dosažení lepšího postavení, větší autority v rámci rodinných vztahů. Vyšší či menší odpovědnost za ostatní členy rodiny a závazek je sociálně, kulturně či eticky ovlivňovat (zodpovědnost za socializaci potomků), věková nevyrovnanost jednotlivých členů rodiny (dětí vs. rodiče, popř. prarodiče) a existence partnerské dyády jakožto „řídící a rozhodovací jednotky“ v rodině (jeden muž a jedna žena dělící se společně o pravomoci, povinnosti a odpovědnost)¹² – to vše implikuje vysoce specifický charakter rodinných vztahů, nepodobný jakékoli jiné sociální instituci. Navíc, sociální role, odpovědnost a povinnosti jsou primárně odvozovány z pohlaví a věku daného jedince – a ačkoli se některé teorie kloní v této souvislosti k biologickému determinismu¹³ [Gelles a Harrop 1989], není pochyb, že věková a genderová podmíněnost rodinných rolí je do značné míry produktem sociální organizace.

Je zřejmé, že charakter rodinného uspořádání implikuje snadný vznik stresového prostředí. Někdy je tento stres přirozenou součástí vývoje a patří k jednotlivým rodinným etapám (narození dítěte, dospívání potomků, nemoc, stáří, smrt), někdy je přinášen „zvenci“ v podobě ztráty zaměstnání, potíží se školním prospěchem, šikany, rozporů na pracovišti apod. Členové rodiny přitom stále očekávají od ostatních blízkých rodinných příslušníků v zásadě podporující chování ve smyslu „lásky a porozumění“ – a pokud tyto

¹² Srv. s odlišným případem manažera řídícího firmu.

¹³ Sociobiologické teorie se pokoušejí vysvětlit domácí násilí na základě genetických podmínek: děti, které nejsou vlastními potomky svých rodičů, jsou ve větším nebezpečí, že budou týrány nebo usmrceny než děti vlastní. Násilí mezi partnery je pak vysvětlováno snahou mužů o kontrolu sexuality jejich partnerek – snahou o snížení rizika nevěry, a tím o zvýšení pravděpodobnosti narození vlastního potomka [Smuts 1992].

potřeby nejsou uspokojeny, hladina stresu, se kterou se rodina musí vypořádat, se může za koexistence vnějšího stresového faktoru rapidně zvýšit [viz Dobash a Dobash 1979, Dobash et al. 1992]. Tytéž faktory mohou nejen přispět ke zvýšení stresu v rodině, ale mohou také zapříčinit to, že stres přeroste v násilné chování vůči (některým) členům rodiny. Z toho implicitně vyplývá, že ne pouze psychické individuální atributy (např. nadměrná agresivita či naopak zvýšená submisivita) jsou příčinami vzniku domácího násilí – ale struktura moderní společnosti a její vlivy vznik tohoto násilí umožňuje a v jistém smyslu podporuje [Gelles a Straus 1988: 81].¹⁴

Jaký je profil rodiny, ve které se odehrává domácí násilí? Dřívější studie se zaměřovaly především na individuální osobnostní charakteristiky daného jedince [Gelles 1980]. Agresori byli popisováni jako sadomasochističtí jedinci s nízkým stupněm sebeovládání, egocentrici, hypersenzitivní, narcisti atd. Později vědci akcentovali spíše sociální a sociálně psychologické faktory, jako je příjem, vzdělání, věk, míra stresu a sociální izolace [Gelles 1980]. Někteří badatelé kladou značný důraz rovněž na předchozí zkušenosti s domácím násilím. Tyto rozdílné přístupy nevedou vždy ke shodným výsledkům – ale existuje fakt, na kterém se shodují všichni badatelé bez výjimky: jevy domácího násilí, jejich vznik a rozvoj, jsou svázány s množstvím rizikových faktorů, ze kterých je však žádný nevysvětluje jednoznačně a jako samostatně působící – ať již jde o psychotickou osobnost jedince, dřívější zkušenost s násilím, sociálně-ekonomickou situaci rodiny či stresové faktory. Pokusme se nyní jmenovat důležité *sociální* „rizikové faktory“ přispívající (ačkoli jej, jak již bylo řečeno, nedeterminují) ke vzniku násilných vzorců chování v rámci rodiny:

– ztráta zaměstnání nebo déletrvající nezaměstnanost jednoho nebo obou z rodičů (partnerů), nepříznivá finanční situace rodiny, obavy ze zhoršení ekonomické situace rodiny, hrozící chudoba;

¹⁴) V této souvislosti nelze nepřipomenout tzv. „Strain theory“ v kriminologii, jejímiž klasiky jsou již Merton, Cohen či Ohlin [viz Agnew 1991, srv. též Cohen 1965, Merton 1938]. Podle ní disjunkce mezi aspiracemi (resp. očekáváními) dosáhnout určitých cílů (spojených s prestiží a celkovým socio-ekonomickým statusem) a aktuálními „výsledky“ či reálnou situací, která těmto aspiracím neodpovídá, způsobuje bázi pro sklon k delikvenci. Jedinci jsou silně motivováni snížit zmíněný rozpor a frustraci (dlouhotrvající a silné emoce, jako jsou hněv, nespokojenost, zklamání, smutek), kterou způsobuje, přičemž jednou z možností, jak toho dosáhnout, je právě delikventní chování. Psychologická literatura a literatura týkající se stresu a stresových faktorů však uvádí, že zmíněný „strain“ zahrnuje více než jen snahu o dosažení aspirovaných či „očekávaných“ cílů: zahrnuje rovněž situace, kdy jedinec utrpí ztrátu tzv. „pozitivně hodnocených stimulů“, jako je např. smrt blízké osoby, vážná nemoc, rozchod s partnerem, rozvod rodičů, vyloučení ze školy apod., nebo naopak – a to je zde důležité – dostane se do kontaktu s negativními či „škodlivými stimuly“. Těmito negativními podněty mohou být např. nevhodné zacházení ze strany rodičů, zanedbání péče, různé formy viktimizace, ale i fyzické tresty, špatné vztahy s rodiči či s vrstevníky, špatný prospěch ve škole, urážky, posměch (řadí se sem rovněž ekologické faktory, jako je nadměrný hluk, horko, přelidněný prostor aj.). Jelikož tyto stimuly jsou jedním ze zdrojů „strainu“, v současné době se zkoumá především jejich vliv na kriminalitu mladistvých. Poslední studie přitom naznačují existenci kauzálního vlivu těchto negativních stimulů na vznik delikventního chování (spíše než v obráceném směru) [Agnew 1996: 155].

- inkonzistence sociálního statusu (většinou nesoulad mezi vysokým stupněm dosaženého vzdělání a zaměstnáním s nízkou prestiží či špatným finančním ohodnocením), zpravidla týká-li se muže-manžela (zvyšuje jeho frustraci);¹⁵
- dětská zkušenost s domácím násilím, ať již vlastní, nebo prostřednictvím pozorování násilného chování v rodině. Přitom výzkumy ukazují, že *pozorování* násilných útoků mezi vlastními rodiči má při vzniku a rozvoji domácího násilí v dospělosti větší váhu než vlastní přímá zkušenost s násilím [Gelles a Straus 1988: 91]. Pokud dítě má přímou či nepřímou zkušenost s násilím v rodině, je velká pravděpodobnost, že jej zařadí do přípustných a morálně „nezávadných“ vzorců chování: v dospělosti, při nutnosti vypořádat se s nějakým druhem stresové situace pak tento vzorec – pokud selžou jiné prostředky – pravděpodobně použije.¹⁶

V souvislosti s příčinami a rizikovými faktory domácího násilí jsme zkoumali, jaké jsou představy a postoje českých občanů v otázce možných důvodů, které by mohly vést k fyzickému napadení partnera – o těchto důvodech jsme se již zmiňovali. Zde však můžeme poznamenat, že ani postoje české veřejnosti se nepřiklání k existenci jednoho či dvou hlavních (objektivních) faktorů podílejících se na vzniku domácího násilí: struktura potenciálních důvodů (tabulka 6) – ačkoli není úplně vyrovnaná – zřejmě nepoukazuje na jednoznačné postoje. Výpovědi respondentů se nepřiklání k existenci několika jasně určených objektivních příčin vzniku násilných útoků mezi partnery, ale vykazují poměrně široký rozptyl odpovědí-potenciálních příčin konfliktu. Tyto potenciální důvody přitom častěji reflektují určitou širší sociální situaci rodiny (dlouhodobá krize páru, nevěra, ale i stres ze zaměstnání) než konkrétní akt (nevhodné chování partnera, nesplněné úkoly). (I když nejvíce zastoupenou, tak velmi specifickou položku tvořilo „partner začne s agresí jako první“ – tu nezařazujeme ani do jedné ze skupin.) Můžeme se tak domnívat, že společenské vědomí vnímá projevy domácího násilí spíše jako reakci na déletrvající „stav rodinného prostředí“ než na okamžitý čin.

Závěr

Pokusili jsme se načrtnout některé aspekty související s problematikou domácího násilí, a to jak teoretické, tak empirické.

Kulturně-sociální podmíněnosti problematiky domácího násilí a postojových orientací zvláště, jsou velmi významnou součástí studia celé oblasti. Vše nasvědčuje tomu, že „psychiatrický přístup“ zaměřený na analýzu osobností-aktérů je pouze jedním a nutně omezeným nástrojem studia této složité problematiky. Rodina jakožto instituce vytvářející krajně specifické „sociální prostředí“ je kontextem, ve kterém se vše odehrává, a kterému je tak nutno věnovat pečlivou pozornost v mnoha aspektech (přístup „sociálně-psychologický“). Ještě širší rámec pak představuje společnost jako celek: až tento socio-

¹⁵) Tzv. „Resource Theory“: muž-manžel aspirující na dominantní postavení v rodině, avšak disponující nedostatečnými „zdroji“ v podobě nízkého sociálního a ekonomického statusu a nedostatečných interpersonálních „kvalit“ může zvolit násilné chování jakožto strategii vedoucí k dosažení dominantní pozice [Gelles 1998: 197].

¹⁶) Tzv. teorie sociálního učení [Gelles 1998: 196]. Podobné výsledky poskytuje studium vzniku delikventního chování u adolescentů: klíčovým faktorem je zde vztah a přátelení se s delikventními vrstevníky: „vystavení“ normám a modelům delikventního chování několikanásobně zvyšuje pravděpodobnost internalizace těchto norem a osvojení příslušných modelů chování. [Agnew 1996: 162].

kulturní makro pohled zřejmě poskytuje dostatek metodologických nástrojů a hlavně dostatečný prostor pro hlubší analytické postupy. Studium „stresu“ a „Strain theory“ je jedním z příkladů širších souvislostí, které se problematiky domácího násilí týkají, a které prostupují všemi třemi zmíněnými úrovněmi – právě v té nejvyšší je však zpravidla nutné hledat jejich počátek.

Zatímco v mnoha vyspělých zemích mají výzkumy týkající se domácího násilí poměrně zavedenou tradici (především anglosaské země), u nás se stále jedná spíše o téma „specifické“. Cílem našeho šetření tudíž bylo pokusit se odhadnout některé základní trendy této problematiky a udělat tak první krok k následným komparativním analýzám; z důvodu poměrné rozsáhlosti celého projektu jsme se zde zaměřili především na *postojové orientace*.

Z výpovědí respondentů týkajících se zkušeností s domácím násilím mezi partnery vyplývá jeden obecný a zřetelný trend: toto násilí v české společnosti existuje v relativně vysoké míře ve fyzické i v psychické rovině a je uplatňováno především ze strany mužů-partnerů, popř. manželů. Podíl žen, které mají zkušenost s nějakým druhem fyzického, psychického, či sexuálního nátlaku ze strany vlastního partnera, je zřejmě vysoký. Nemusí přitom jít ani zdaleka o „těžké“ formy útlaču, které občas vyjdou najevo prostřednictvím médií, ale spíše o chování, které je mnohými muži a taktéž (a to je důležité) i mnohými ženami vnímáno jako víceméně „přirozené“. Zdá se, že tolerance k násilnému chování mezi partnery je v postojích české společnosti dost vysoká. Taktéž v otázce výchovy dětí, konkrétně tělesných trestů, jsme se setkávali se spíše tolerantními postoji.

Ačkoli většina vnímala analyzované podoby chování (jak v případě trestů, tak napadení mezi partnery) jako „násilné“ (dá se tudíž předpokládat, že je spíše odmítá?), u každé z nich existuje nezanedbatelná skupina těch, kteří je za násilí nepovažují nebo jen v určitých situacích. Je přitom zajímavé, že ačkoli ženy obecně vnímaly uvedené formy chování jako méně „přirozené“ (přisuzovaly jim častěji násilný charakter) než muži, i u nich vždy existuje jistý podíl těch, které uvedenou formu chování jako násilí nevnímají, a to přesto, že je nejčastěji namířeno právě proti ženské části populace.

Postoje k problematice domácího násilí a jejím různým dimenzím výrazně ovlivňuje vzdělání jednotlivce. Obecně se dá říci, že osoby s nižším vzděláním relativně méně často deklarují násilný charakter daného chování (jak v případě výchovy dětí, tak u násilí mezi partnery). Jak jsme však ukázali, tato tendence neplatí jednoznačně v různých rovinách zkoumaného jevu a má poněkud odlišný charakter v případě mužů a žen. Blíže linii „čím vyšší vzdělání, tím nižší tolerance k různým podobám násilného chování“ (mezi partnery i ve vztahu rodič-dítě) se zdají být spíše ženy než muži.

Analýza postojů k domácímu násilí odhalila některé skryté dimenze celé problematiky, poukázala na její složitost a poskytla výchozí bod pro další zkoumání. Kulturně-sociální a ekonomický kontext působící na utváření kulturních vzorců každé společnosti jakožto rámec postojových orientací svázaných s danou problematikou může být jedním z nich, jejich porovnání v interkulturním měřítku pak dalším.

SIMONA VYMĚTALOVÁ ukončila v roce 1997 studium demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, v roce 1998 absolvovala studium sociologie na Filozofické fakultě UK. V současné době je studentkou doktorandského programu sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde se zabývá tématem násilí v rodině. Od roku 1998 je zaměstnána v Sociologickém ústavu Akademie věd, kde se specializuje na demografické a rodinné chování

obyvatelstva. Současně je od roku 1998 zaměstnána v Ústavu pro informace ve vzdělávání, kde se věnuje sociologickým aspektům vzdělávání a trhu práce.

Literatura

- Agnew, R. 1991. „Strain and Subcultural Crime Theory.“ Pp. 47-87 in *Criminology: A Contemporary Handbook*, ed. by J. Sheley. Belmont, CA: Wadsworth.
- Agnew, R. 1996. „Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency.“ Pp. 149-170 in *Readings in Contemporary Criminological Theory*, ed. by P. Cordella and L. Siegel. Boston, MA: Northeastern University Press.
- Ardovini-Brooker, J., S. Caringella-MacDonald 2000. „Sexual Violence and Media Coverage of Rape: Patterns of Vilification in Light of the Anti-feminist Backlash.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.
- Baba, Y. 2000. „The Question of Mutual Victimization in Marriage Revisited: A Case of Vietnamese Couples.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.
- Cascardi, M., K. D. O'Leary 1992. „Depressive Symptomatology, Self-Esteem and Self-Blame in Battered Women.“ *Journal of Family Violence* 7(4): 249-259.
- Cohen, A. K. 1965. „The Sociology of the Deviant Act: Anomie Theory and Beyond.“ *American Sociological Review* 30: 5-14.
- Dobash, R. E., R. Dobash 1979. *Violence Against Wives*. New York: Free Press.
- Dobash, R. P., R. E. Dobash, M. Wilson, M. Daly 1992. „The Myth of Sexual Symmetry in Marital Violence.“ *Social Problems* 39: 71-91.
- Gelles, R. J. 1980. „Violence in the Family: A Review of Research in the Seventies.“ *Journal of Marriage and the Family* 42: 873-885.
- Gelles, R. J. 1998. „Family Violence.“ Pp. 178-206 in *The Handbook of Crime and Punishment*, ed. by M. Tonry. New York: Oxford University Press.
- Gelles, R. J., J. W. Harrop 1989. „Violence, Battering, and Psychological Distress Among Women.“ *Journal of Interpersonal Violence* 4: 400-420.
- Gelles, R. J., M. A. Straus 1988. *Intimate Violence*. New York: Simon and Schuster.
- Johnson, H., V. P. Bunge 2000. „Prevalence and Consequences of Spousal Assault in Canada.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.
- Kingsnorth, R., R. MacIntosh 2000. „Domestic Violence: The Role of Racial/Ethnic Dyads in Prosecutorial Decision-Making.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.
- Merton, R. 1938. „Social Structure and Anomie.“ *American Sociological Review* 3: 672-682.
- Mirrlees-Black, C. 1999. „Domestic Violence: Findings from a New British Crime Survey Self-completion Questionnaire.“ *Home Office Research Study* 191. London: Home Office.
- Onyeozili, E. C. 2000. „Spousal Abuse: A Cross-cultural Comparative Study.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.
- Smuts, B. 1992. „Male Aggression Against Women: An Evolutionary Perspective.“ *Human Nature* 3: 1-44.
- Straus, M. A., R. J. Gelles 1986. „Societal Change in Family Violence from 1975 to 1985 as Revealed in Two National Surveys.“ *Journal of Marriage and the Family* 48: 465-479.
- Tjaden, P., N. Thoennes 2000. „Prevalence and Consequences of Male-to-Female and Female-to-Male Partner Violence as Measured by the National Violence Against Women Survey.“ *Violence Against Women* 6(2): 142-161.
- Worden, A. P., B. E. Carlson 2000. „Public Support for Criminal Justice Interventions in Domestic Violence.“ Prezentováno na *American Society of Criminology Meeting*, San Francisco.

Ověření indikátorů užívaných ve výzkumech názorů na kriminalitu*

RADKA RADIMSKÁ**

JIŘÍ VINOPAL**

Katedra sociologie FF UK, Praha

Verification of Indicators Used in Research of Opinions on the Crime-Rate

Abstract: The target of the research 'Methods of Research of Opinions on the Crime-Rate' was to analyse and improve the questionnaire used in quantitative research in order to increase the quality of interviewing. As a basis we took the questionnaire of the Universitas agency, used in the research of victimisation and opinions on security in the Czech Republic. Out of this questionnaire we chose 16 questions that we found to be in some way problematic. These questions were, as required, complemented and modified and the new questionnaire was proposed to 294 respondents in the form of a standardised interview. In one set of questions we tried to verify how respondents understand the term 'our society', occurring very often in many questionnaires. Another set dealt with the way in which respondents answer sensitive and delicate questions on victimisation, and which form of interviewing they prefer. The target of another set was to find out whether and to what degree respondents' awareness of exposure to the danger of some crimes is identical with the real extent of fear connected with this danger.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 123-133)

*) Poznámka vedoucího projektu: Prezentovaná studie je vyústěním semestrální práce a hlavně samostatného výzkumu, který oba autoři – studenti katedry sociologie na FF UK – připravili v rámci grantového projektu UK 339/98 Kognitivní přístup – výzva pro sociologický výzkum devíace. V jeho rámci jsou analyzovány různé postupy vedoucí ke zkvalitnění procesu dotazování (dotazník „Bezpečnostních rizik“ byl například dalším ze studentů předložen k nezávislé expertní analýze psychologů). Autoři se dlouhodobě zajímali o možnost ověřit percepci jednotlivých indikátorů standardizovaným způsobem a velmi samostatně přistoupili k testování alternativních formulací. Jejich cílenou a zároveň korektní snahu o nalezení slabých míst v běžně užívaných dotaznících (viz příslušná stať v tomto čísle) tváří v tvář autoritě učitele je třeba ocenit. Jejich text je proto předkládán bez jakýchkoli úprav. Pro alespoň orientační teoretické zařazení tohoto metodologického experimentu by snad bylo vhodné doplnit, že vybraná témata souvisejí s řadou problémů:

- explorační kognitivního rámce dotazování a některých „obvyklých“ referenčních pojmů,
- explicitní analýza psychologických bariér odpovídání na citlivé otázky,
- širší kontrola kognitivního rámce percepce rizik skrze frekvenci úvah respondenta.

Zpracovatelé dále porovnávali výsledky odlišně formulovaných nebo odlišně umístěných otázek, tyto výsledky předložili v další části své semestrální práce. Pro úplnost je třeba připomenout, že ke zkoumaným tématům existuje rozsáhlá literatura, a to nejen ve směru ke kognitivnímu přístupu: aktuální přehled bibliografie k problému senzitivních otázek přináší nově K. v. Meter v *Bulletin de Méthodologie Sociologique* No.68/2000.

J. Buriánek

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Radka Radimská, Za valem 1315, 148 00 Praha 4, e-mail radimska@seznam.cz

Výzkum „Metody výzkumu kriminality 1999“ vychází z předpokladu, že ačkoli má dotazníkové šetření na bázi standardizovaných rozhovorů jako technika sociologického výzkumu mnoho nedostatků a omezení, její uplatnění je v dané oblasti takřka nezbytné. Proto je nanejvýš žádoucí co nejvíce přizpůsobit provedení konkrétního kvantitativního výzkumu zkoumané realitě a upravit dotazování do podoby maximalizace výhod a minimalizace nevýhod standardizovaného rozhovoru. Právě metodologické potíže konstrukce dotazníku a provádění standardizovaných rozhovorů byly motivem naší semestrální práce, našeho prvního pokusu o analýzu a upravení již existujícího dotazníku z hlediska jeho indikačních možností. Tímto dotazníkem se stal dotazník agentury Universitas „Bezpečnostní rizika 1999“, který byl ve stejném roce použit ve výzkumu viktimizace a názorů občanů na bezpečnost v České republice. Cílem bylo analyzovat některé vybrané otázky z hlediska jejich zjišťovacích možností, vhodnosti formulace a vlivů jejich zařazení právě do standardizovaného rozhovoru na validitu a věrohodnost odpovědí.

Do této krátké zprávy jsme vybrali podle nás nejzajímavější momenty a výsledky, které se podařilo z analýzy vytěžit. Ačkoli nejde o převratné objevy, dozajista jsou vhodným námětem k zamyšlení a možným motivem k dalšímu podobnému zkoumání.

Metodika

Z dotazníku Bezpečnostní rizika 1999 bylo vybráno 16 otázek, které se nám jevily jako problematické. Tato problematičnost byla spatřována v limitech jejich zjištění (problém zatajování či přetváření skutečnosti respondenty), v nízké validitě poznatků získaných některými otázkami, nebo ve formulaci otázek a odpovědí. Většina z nich se stala předmětem analýzy a ověřování v „alternativním“ dotazníku Metody výzkumu kriminality 1999, některé další otázky však bylo nutno zařadit pro vytvoření odpovídajícího kontextu dotazování, popřípadě pro kontrolní porovnání údajů s výsledky výzkumu Bezpečnostní rizika.

Vybrané otázky byly následně rozpracovány do samostatných okruhů, soustavy uzavřených i otevřených otázek, které ověřují vytvořené hypotézy. Takto vzniklé – různé rozsáhlé – tematické okruhy, jsme sestavili v konečný dotazník Metody výzkumu kriminality 1999. Některé okruhy byly ponechány v kompaktní podobě v jediné části dotazníku, některé byly rozčleněny a otázky z nich rozmístěny do různých částí dotazníku, vždy podle nutnosti zachovat kontext dotazování, či naopak odvést pozornost od předešlých odpovědí na stejné téma.

Jelikož šlo o nestandardní výzkum s mnoha složitými, novými či alespoň neobvyklými prvky, bylo nutno přesně instruovat tazatele. Součástí dopisu pro ně byly tedy i informace o charakteru a cílech výzkumu, o vnitřní struktuře dotazníku a důvodech nutnosti přísně dodržet sled otázek, stejně jako i instrukce zaznamenávat okolnosti dotazování a jakékoli související údaje.

Jak bylo zmíněno výše, technikou sběru dat byl standardizovaný rozhovor, který provedli školení tazatelé agentury Universitas. Jelikož se jednalo o metodologický výzkum, a to spíše orientačního charakteru, bylo do zpracování zahrnuto 294 respondentů. Sběr dat proběhl v Jihočeském kraji a v Praze a výběrovou metodou byl stanoven kvótní výběr s kvótami pohlaví, věk, vzdělání a ekonomická aktivita, resp. region a velikost obce jako kvótami skrytými. Vyhodnocení dat provedli řešitelé programem SPSS. Dvě linie vyhodnocení vedly za prvé ke srovnání výběrového souboru a údajů získaných po-

mocí opakovaných otázek s výsledky průzkumu Bezpečnostní Rizika 1999, a za druhé k vyhodnocení otázek z výzkumu Metody výzkumu kriminality 1999 samostatně.

Ohledně porovnání souborů dotázaných v obou výzkumech a jejich odpovědí na kontrolní otázky se lze v této zprávě omezit na konstatování, že ve strukturách obou souborů nejsou žádné podstatné rozdíly ani z hlediska kontrolních otázek, ani z hlediska základních identifikačních znaků, snad s výjimkou znaku velikost místa bydliště. To bylo ovšem předem známo na základě volby pouze dvou regionů, totiž jižních Čech a zejména Prahy.

Pojem „naše společnost“ jako referenční bod otázek

Dle našeho názoru velice cenné výsledky přinesly první a poslední otázka dotazníku, které se zaměřily na pojem „Naše společnost“, který se vyskytuje nejen v dotazníku Bezpečnostní rizika 1999, nýbrž i v mnoha dalších výzkumech s nejrůznější tematikou. Podle naší hypotézy si všichni lidé za všech okolností pod pojmem „naše společnost“ nepředstavují totéž, což může vést k interpretačním nejasnostem ve všech výzkumech, kde se daného termínu používá. Položením uzavřené otázky na začátku rozhovoru¹ byl sledován cíl zjistit vnímání pojmu bez ohledu na kontext výzkumu, zatímco položením otevřené otázky v závěru² jsme se pokusili odhalit případné změny v tomto vnímání po uvedení do konkrétního kontextu. Kromě toho byla v otevřené otázce respondentům ponechána volnost vyjádřit své pojetí „naší společnosti“ i jinak, než pouze označením území, ke kterému jej vztahují, k čemuž měli být podle pokynů pro tazatele také vyzýváni.

Předpoklad, že pod pojmem „naše společnost“ si různí lidé představují různé věci, se nám podařilo prokázat jak otevřenou, tak i uzavřenou otázkou. Ačkoli nejvíce odpovědi odkazovalo na Českou republiku, jak se snad dalo očekávat, téměř v polovině případů odkazovali respondenti na jiné možnosti (nejčastěji na „celý svět“).

V uzavřené otázce 62 % respondentů uvedlo, že podle nich pojem „naše společnost“ označuje Českou republiku, podle 18 % označuje celý svět. Zbýlých 20 % dotázaných rozděluje své odpovědi do ostatních možností.

Otevřenou otázku bylo nutno nejprve zakódovat. Už během tohoto kódování se objevily dvě linie, po nichž bylo možno vést následné překódování.

Jednu z těchto linií jsme nazvali „region“. V ní byly odpovědi setříděny podobně jako v otázce uzavřené, podle velikosti území, které je považováno za „naší společnost“. Jak se dalo předpokládat, výsledky tohoto setřídění téměř odpovídaly výsledkům uzavřené otázky, jen nepatrně jsou frekvence posunuty směrem k většímu území.

Druhou linii jsme pojmenovali „region – lidé“. Ta slibovala odhalení zajímavějších poznatků, což se také stalo, právě díky položení této otázky jako otevřené. Prokázalo se, že respondenti si pod zkoumaným pojmem nepředstavují pouze různě rozsáhlá území,

¹) Otázka 1. V sociologických průzkumech se často používá výraz „naše společnost“. Zamyslete se na chvíli nad ním a řekněte nám, jaká varianta z následujících možností nejvíce odpovídá Vaší představě toho, co „naše společnost“ vlastně je, co tento pojem označuje: (1) Obec nebo čtvrť, ve které žijí; (2) Okres, kde bydlím, nebo nějaký větší region, oblast; (3) Česká republika; (4) Všechny východoevropské země, které procházejí ekonomickou transformací; (5) Celá Evropa; (6) Evropská a severoamerická civilizace; (7) Celý svět.

²) Otázka 40. Do závěru rozhovoru máme připravenou ještě jednu otázku. Zkuste nyní, po zodpovězení téměř všech otázek, znovu svými slovy říci, co si nyní představujete pod pojmem „naše společnost“, který v průběhu dotazování několikrát zazněl.

nýbrž i zcela jinak charakterizované skutečnosti.³ Ačkoli takovýchto nečekaných určení se neobjevil ohromující počet, jistě nezanedbatelným se nám jeví výskyt určení „naší společnosti“ jako lidí obývajících určitý region. V otevřené otázce charakterizuje „naší společnost“ pouze územním vymezením méně než polovina dotázaných (43 %) a téměř shodný počet (42 %) jich do své představy pojímá konkrétní lidi (nejčastěji ve vyjádření „lidé...“, „obyvatelé...“). Zbylá procenta odpovědí se nedají zařadit ani do jedné z kategorií.

Výsledkem této části ověřování tedy je (jak se ukázalo i během třídění druhého stupně), že předpoklad různého chápání pojmu předkládaného v dotaznících, se potvrdil. Kromě toho, že různí lidé chápou pojem různě, je důležité i zjištění, že někteří respondenti si sami uvědomují kontextovou vázanost významu pojmu a odpověď na podobnou otázku tedy pro ně může být značně složitá, ne-li nemožná. Nehledě pak k úskalím interpretačním. Proto by podle nás bylo vhodné, nahrazovat poněkud vágní pojem „naše společnost“ termínem přesnějším, úzeji určujícím referenční rámec nebo alespoň při analýze přihlídnout k možnosti rozdílného chápání pojmu.

K jakým konkrétním nedorozuměním může docházet v souvislosti s odlišnými referenčními rámci, jsme se pokusili přesněji ukázat na jiné otázky. Otázka 21 zjišťuje, jak dalece je respondent zneklidněn různými problémy „v naší společnosti“ (např. stavem zdravotnické péče, nezaměstnaností, organizovaným zločinem atd.). Položili jsme si otázku, co vlastně pro respondenta – nesociologa „naše společnost“ znamená a zda každý dotázaný nevztahuje daný problém k jinému referenčnímu rámci, a navíc každý z předložených problémů k jinému referenčnímu rámci podle toho, jak široké společenské oblasti se jeho zneklidnění týká. Například bude pravděpodobně rozdíl v odpovědi vysokoškolačka z Prahy, který problém nezaměstnanosti vztahuje jen na svou rodinu, a proto je jeho zneklidnění relativně malé, a jiného vysokoškolačka z Prahy, který se sice osobně nezaměstnanosti také neobává, ale při odpovídání přemýšlí o tomto problému v kontextu celé České republiky, a proto ve své odpovědi udává vysoký stupeň zneklidnění.

Proto jsme respondentům nabídli osm okruhů, z nichž měli ke každému uvažovanému problému přiřadit ten, v jehož kontextu problém vztahují: situace jejich rodiny, situace lidí, se kterými se stýkají (přátelé, spolupracovníci, sousedé), situace regionu, ve kterém bydlí, situace v České republice, situace všech východoevropských zemí procházejících ekonomickou transformací, situace celé Evropy, situace evropské a severoamerické civilizace a situace celého světa.

Zjistili jsme, že nejčastěji bývají předložená rizika vztahována k situaci České republiky anebo celého světa, někdy také k situaci rodiny, lidí, se kterými se respondent stýká anebo regionu, ve kterém bydlí, jen výjimečně jsou využívány ostatní možnosti. U většiny problémů se zneklidnění dotázaných týká v největší míře České republiky, ale objevují se značné rozdíly v tom, k jak široké situaci se vztahují jednotlivá rizika. U problému nezaměstnanosti a stavu zdravotnické péče pozorujeme zvýšené procento těch, kteří se jich nejvíce obávají v souvislosti se situací své vlastní rodiny a lidí, se kterými se

³ Odpověď „naše společnost“ jsou moji „známí“ v 5 % případů. V 5 % odpovědí je také řečeno, že to, co si respondent představí pod pojmem „naše společnost“, záleží na kontextu situace, že to může být pokaždé něco jiného. 8 % odpovědí se nedalo do vytvořených kategorií vůbec zařadit nebo většinou šlo spíše o hodnocení stavu společnosti než o vyjádření představy toho, co „naše společnost“ je (kupř.: „cirkus“, „bláznec“ ap.). Zajímavé je nicméně alespoň to, že všechna tato vyjádření byla negativní.

stýkají. Taková ohrožení jako stav životního prostředí, drogy a jejich šíření, agresivita a násilí, válka a organizovaný zločin, se vztahují spíše na celý svět než jen na Českou republiku. Je zajímavé, že do této kategorie patří rizika, kterých se dotázaní obávají nejvíce. Vedle toho musíme odlišit skupinu problémů, které jsou vnímány jako zneklidňující jen a výhradně v souvislosti se situací v České republice: patří do ní důchodové zabezpečení, podvody v oblasti investic a finančních operací, byrokracie a arogance úřadů a v menší míře i individualizace života, nezáměr lidí o problémy druhých.

Z toho je patrné, že každý z předložených problémů v otázce 21 patří do jiného referenčního rámce, a tudíž respondenti na každý odpovídají trochu odlišným způsobem. Zdá se, že jsou schopni se mezi jednotlivými okruhy plynule přepínat a u každé položky uvádět stupeň zneklidnění týkající se jiné situace. Přesto spatřujeme určité riziko v tom, že každý z dotázaných v podstatě odpovídá na jinou otázku, a pokud si například někteří vztahují všechny problémy striktně jen k situaci v České republice, budou jejich odpovědi odlišné od odpovědí těch, kteří referenční rámce u jednotlivých položek volně střídají, a tento rozdíl bude způsoben jen různým pochopením stejné otázky.

Odpovídání na citlivé otázky viktimizace

Dotazník Bezpečnostní rizika 99 obsahuje řadu otázek, které zjišťují postižení trestnými činy. Ty z nich, které se přímo táží respondenta na to, zda se on sám či někdo z rodiny či známých stal obětí trestného činu a o jaký trestný čin se jednalo, jsou velmi citlivé a osobní, což může vzbuzovat pochybnosti o věrohodnosti výpovědi respondentů. Předpokládáme, že mluvit o trestných činech, které se člověku staly (zejména těch velice osobních, jako je například znásilnění nebo týrání v rodině) nebo o nichž se dozvěděl v okruhu svých známých, není snadnou záležitostí, a že je zde tedy pravděpodobná snaha vyhnout se traumatizující situaci zapřením či zkreslením skutečnosti. Toto téma proto v našem dotazníku rozpracovává několik otázek, které se zaměřují na zjištění pocitu při kladení otázek na trestné činy, zjištění ochoty na takové otázky odpovídat a míry věrohodnosti odpovědí, jakožto i na důvody zamlčení pravdivé odpovědi. Kromě toho jsme do dotazníku navíc zařadili otázku zjišťující vliv vnějších okolností dotazování na ochotu respondentů vypovídat.

Výsledky ukázaly, že v uplynulých dvou letech se stalo obětí trestného činu 30 % respondentů, 34 % členů jejich domácností a 45 % jejich blízkých přátel nebo sousedů. Avšak pouze 21 % dotázaných se odvážilo uvést, jakého konkrétního trestného činu se osobně stali obětí. Je zřejmé, že je pro nás snadnější dozvědět se, zda se respondenti stali obětí trestného činu, než zjistit, o jaké činy šlo. V následující otázce jsme se proto ptali, zda by lidé byli podle svého názoru ochotni uvést tazateli do dotazníku vše, co se jim kdy stalo, či nikoli. Mohli zvolit mezi třemi variantami: buďto by uvedli úplně vše, nebo by některé trestné činy, pokud by se jim nebo jejich blízkým přihodily, nejspíše do dotazníku neuvedli, anebo jsou si jisti tím, že by některé činy rozhodně neuvedli. Zjistili jsme, že pokud jde o vlastní osobu, více než polovina (58 %) respondentů se domnívá, že jsou věci, které by takto neuvedli, přitom 19 % z celého souboru si je tímto jista. Jen méně než polovina z dotázaných uvádí, že by byla ochotna uvést vše. Při srovnání s otázkou zjišťující, zda se dotázaný stal obětí nějakého trestného činu, je patrné, že mezi těmi, kteří se obětí nějakého trestného činu stali, je relativně více takových, kteří by uvedli vše (53 % z nich), než mezi těmi, kterým se nic takového nestalo (z nich by vše uvedlo jen 38 %). Ochota uvádět důvěrné věci o sobě osobně podle našich výsledků významně nesouvisí s žádným identifikačním znakem. Pokud jde o uvádění citlivých informací o někom

z respondentovy domácnosti, nepatrná disproporce byla vypořizována u znaku pohlaví. Muži vědí v o něco větší míře než ženy o věcech, které by o někom z domácnosti neuvedli. Odpovědi na tuto otázku kupodivu vůbec nesouvisí s tím, zda se někdo z domácnosti v uplynulých dvou letech obětí trestného činu stal nebo ne.

Další otázka se zaměřila na zjištění důvodů, které respondenty vedou *k zapření, neuvedení některých skutečností tazateli*. Jako hlavní důvod neuvedení je v 67 % uváděna varianta, že jde o soukromou věc, do které nikomu nic není. (Ostatní varianty se shodně pohybují na hranici 10 %.) Přitom ve všech variantách se relativní podíly mužů a žen neliší, kromě varianty stud, v níž mají značnou převahu ženy se 75 %. Co se týče vzdělání, odchylka se vyskytla pouze u dotázaných se základním vzděláním v kategorii „je pro mne tak nepříjemné na to myslet, že už jsem na to raději zapomněl/a“, pro niž se jako pro hlavní důvod vyslovilo 30 % ze všech se základním vzděláním, oproti průměrně 10 % v ostatních kategoriích. Výjimkou je i zanedbatelný počet vysokoškolsky vzdělaných lidí, kteří zvolili variantu stud, pro niž se jinak vyslovovalo průměrně 15 % dotázaných v ostatních vzdělanostních kategoriích. Věk ani rodinný stav důvody zatajení nijak významně nestrukturuje.

Následující otázka zaměřila pozornost na zjištění toho, zda respondenti během rozhovoru skutečně svědomitě přemýšlejí nad zadanými otázkami, nebo zda se spokojí s tím, že si kupříkladu zrovna na nic nevzpomenou. Jednoznačné výsledky analýza dat neposkytuje, nicméně jsou patrné určité trendy. To, že „přemýšleli opravdu důkladně“, uvádí 69 % dotázaných, pokud šlo o jejich osobu, 64 % jednalo-li se o někoho z jejich domácnosti, a už jen 42 % v případě někoho z blízkých přátel nebo sousedů. Nedá se přitom usuzovat na snižování pozornosti, neboť otázky nebyly kladeny v tomto sledu. Interpretace by mohla být spíše taková, že informace netýkající se jejich osoby nepovažují respondenti za tolik důležité a nepřemýšlejí o nich tedy tolik nebo by prostě přemýšlení o tolika dalších lidech bylo příliš namáhavé a zdlouhavé, než aby se jím zabývali.

Ten dotázaný, který důkladně přemýšlel nad tím, zda se stal obětí trestného činu, měl častěji osobní zkušenost s trestným činem nežli ten, který podle svých slov o věci příliš nepřemýšlel. Zatímco z postižených přemýšlelo důkladně 81 %, z ostatních pouze 68 % dotázaných. Obdobnou tendenci lze sledovat i v případě přemýšlení o členech domácnosti, i o blízkých přátelích nebo sousedech. V situaci, kdy se stal obětí trestného činu někdo z respondentovy domácnosti, důkladně přemýšlelo 77 % dotázaných (jen 63 %, pokud se nikdo z domácnosti obětí nestal) a v situaci postižení někoho známého přemýšlelo důkladně 54 % respondentů (oproti 37 % v případě, že respondent poté uvedl, že se nikdo z přátel nebo sousedů obětí trestného činu nestal). Naše výsledky tudíž vždy závisí na tom, nakolik jsou respondenti ochotni skutečně se nad položenou otázkou zamyslet.

Ukazuje se, že i když dotázaní budou ochotni přiznat, že se stali obětí některého trestného činu, je pro výzkumníka obtížné zjistit, o jaký trestný čin šlo. Více než polovina respondentů pravděpodobně činy, které se jich citlivě dotýkají, před tazatelem zamlčí, a to převážně proto, že se domnívá, že je to soukromá záležitost, o které by nikdo cizí neměl nic vědět, ale také z důvodu studu nebo psychologického vytěsnění. Navíc ti, kteří jsou ochotni o tom, co se jim stalo, hovořit, nemusí být schopni či ochotni skutečně o tom podrobně přemýšlet, a proto některé skutečnosti zatají jen proto, že si na ně momentálně nevzpomenou. Při viktimizačních výzkumech je nutno si tato omezení uvědomit a částečně s nimi počítat.

Do tohoto okruhu otázek byla zařazena i otázka, která nemá přímou souvislost s předmětem výzkumu Bezpečnostní rizika 99, tedy s kriminalitou a riziky, ale týká se metodiky provádění dotazování při podobných výzkumech. Naším cílem bylo zjistit, jakému typu tazatele, situaci a formě dotazování dávají respondenti přednost, to znamená jak ovlivňuje způsob dotazování ochotu respondenta svěřit se, zda se stal obětí trestného činu a popřípadě jakého. Respondenti volili mezi dvěma možnostmi a na škále od 1 do 7 rozhodovali, nakolik kterou variantu preferují. Pro přehlednost jsme sloučili vždy tři krajní stupně škály a získali tak pro každou dvojici tři údaje: procento těch, kterým je lhostejné, zda při dotazování platí první nebo druhá varianta, pak procento těch, kteří mírně až silně preferují první variantu a procento těch, kteří mírně až silně preferují druhou variantu.

Tabulka 1. Preference typu tazatele, dotazovací situace a formy dotazování (v %)

	je to			
	← výhodnější	lhostejné	výhodnější →	
	(1-3)	(4)	(5-7)	
<i>Bylo by pro Vás v této situaci výhodnější, kdyby tazatel byl:</i>				
žena	44,2	36,4	19,4	muž
starší než Vy	35,0	49,7	15,3	mladší než Vy
Vám sympatický	81,0	15,6	3,4	Vám nesympatický
Vám známý aspoň od vidění	44,9	35,0	20,1	zcela neznámý člověk
<i>Odpovídalo by se Vám snáze, pokud by rozhovor probíhal:</i>				
u Vás doma	59,2	26,9	13,9	na ulici
v přítomnosti další osoby	13,9	25,9	60,2	o samotě
<i>A jaké formě dotazování byste dal/a přednost:</i>				
rozdáváná a Vámi				
posílaná anketa	25,5	23,5	51,0	rozhovor s tazatelem
osobní rozhovor	70,7	19,7	9,5	telefonní rozhovor
odpověď vyplníte				
do dotazníku sám/a	29,3	28,6	42,2	odpovídáte tazateli na otázky

Respondenti dávají spíše přednost situaci, kdy je tazatelem žena (44 %), muže tazatele preferuje jen 19 % dotázaných. Více než jedné třetině respondentů na pohlaví tazatele ale nezáleží. Ještě méně významný je pro dotázané podstatný věk tazatele: polovině z nich je věk lhostejný, projevuje se jen mírná preference staršího tazatele. Naprostá většina respondentů (81 %) dává přednost sympatickému tazateli před nesympatickým a 16 % tazatelům na sympatičnosti nezáleží. Polovina respondentů by raději volila tazatele jim známého alespoň od vidění, třetině nezáleží na tom, zda tazatele znají či neznají a jen 20 % preferuje neznámého tazatele. Co se týče situace, za které dotazování probíhá, jednoznačně převažuje preference rozhovoru doma (59 %), dotazování na ulici by dalo přednost jen 14 % respondentů, zatímco 27 % považuje místo rozhovoru za nepodstatné. Stejně tak většina (60 %) dotázaných dává přednost rozhovoru o samotě a jen 14 % by uvítalo přítomnost další osoby. Co se týče formy dotazování, rozhovor s tazatelem je upřednostňován před rozesílanou anketou (51 % pro rozhovor proti 26 % pro anketu). Osobní rozhovor je (kupodivu) považován za mnohem přijatelnější než rozhovor telefonní – preferuje jej celých 70 % respondentů, zatímco telefonní rozhovor upřednostňuje jen 9,5 % dotázaných. Jedné třetině respondentů je lhostejné, zda odpověď vyplní do dotaz-

níku sami, či zda odpovídají tazatelé na otázky, u zbytku mírně převažuje ochota odpovídat tazatelé na otázky (42 % proti 29 % respondentů preferujících samovyplňování).

Ve všech kombinacích možností se objevuje konstantně okolo dvaceti procent lhostejných respondentů, nejméně lidem záleží na věku a na pohlaví tazatele. Největší zájem projevují dotázaní o to, aby jim byl tazatel sympatický, což je celkem logické, a pak o osobní rozhovor oproti telefonnímu. Jak by tedy mělo vypadat „ideální“ dotazování na téma viktimizace? Pokud to trochu přeženeme, můžeme konstatovat, že největší procento respondentů je ochotno vypovídat, pokud je tazatelem sympatická starší žena, kterou znají od vidění a která je navštíví doma a o samotě jim klade otázky, na které jí odpovídají. Zajímavé je, že po porovnání výsledků zjišťujeme, že nejlépe je hodnocen klasický řízený rozhovor v domácnostech, který je i u výzkumníků nejvíce oblíben.

Uvědomování si hrozeb

Jedna z experimentálních otázek si kladla za úkol zjistit, jak často si jednotliví respondenti uvědomují hrozby, k nimž se mají vyjádřit nejen ve výzkumech viktimizace, ale také v postojových otázkách na konkrétní obavy z postižení.

Je jasné, že ačkoli se dotazování ke všem hrozbám vyslovují obvykle bez rozlišení jejich naléhavosti, nejsou pro ně z tohoto hlediska všechny na stejné úrovni. Některé jsou jejich situací relevantnější než jiné, z čehož mohou plynout zkreslení v odpovědích. Myslíme si, že ověření vztahu mezi četností uvědomování si hrozby a mírou obav z ní odpoví na otázku, zda stačí zařadit do dotazníku pouze jeden druh otázky, či nikoli, případně jaká omezení se rýsují při následné interpretaci. Konkrétní námitka mohla kupříkladu znít, že při vyslovení položky „Zavraždění“ respondent uvede značnou míru obav, neboť přece jenom je to to nejhorší, co se mu může stát, ačkoli ve skutečnosti si toto nebezpečí uvědomuje pouze zřídka a nijak výrazněji jeho chování neovlivňuje, v protikladu kupř. ke kapesním krádežím, jejichž nebezpečí reflektuje často, nicméně se jich tolik neobává.

Metoda, jakou měla být tato hypotéza ověřena, spočívala v samostatné práci respondenta. Nejprve měl zodpovědět otázku na míru obav z pěti trestných činů, které byly vybrány z vícečlenné baterie v dotazníku Bezpečnostní rizika 1999.⁴ Výsledky této otázky posloužily jednak k ověření toho, že preference odpovědí se mezi oběma výzkumy a oběma soubory podstatně neliší, a jednak k uvedení respondenta do kontextu obav z trestných činů. Poté mu byly předloženy kartičky se všemi položkami původní baterie, které měl přiřadit na čtyři hromádky podle četnosti jejich uvědomování si.⁵ Tazatelé byli

⁴) Otázka 28. V následující otázce nás zajímá, nakolik se občané obávají toho, že se stanou obětí trestného činu. Pomocí stupnice od jedné do deseti vyjádřete, jak moc se asi obáváte následujících skutků: (A) Vloupání do domu (bytu) v době nepřítomnosti; (B) Oloupení, násilné přepadení na ulici; (C) Podvodu (v rámci investičních společností, pojišťoven, cestovních kanceláří); (D) Terroristický útok, bombový atentát; (E) Budete nucen/a někoho uplácet. (Stupnice: 1 – žádné obavy, ..., 10 – maximální obavy.)

⁵) Otázka 29. Je přirozené, že lidé nemyslí neustále na všechny hrozby, které by je mohly potkat. Některé jsou každodenní a vzpomene na ně každou chvíli, jiné jsou vzdálené a člověk si je uvědomí, až když se skutečně stanou nebo mu je někdo připomene. Pokuste se nyní předložená nebezpečí rozdělit právě do takovýchto kategorií. Kartičky představující jednotlivá nebezpečí rozdělte do čtyř hromádek, z nichž na první položte ta nebezpečí, která si uvědomujete stále, na druhou ta, která si uvědomujete často, na třetí ta, která si uvědomujete jen zřídka a na poslední ta,

v této souvislosti instruování k zaznamenání reakcí respondenta na tuto techniku, což přineslo poznání, že zařazení netradičních postupů dotazování spíše vítají a chápou to jako oživení jinak po čase nudného a monotónního odpovídání na otázky.

Variabilita odpovědí na položky této otázky byla zcela vyčerpávající, průměrné hodnoty zde korespondují s mody jednotlivých položek. Celkové rozložení je patrné z následujícího zobrazení:

Schéma 1. Celkové rozložení odpovědí na položky otázky 28.

ČASTO	ZŘÍDKA	ANI NE
A. Ukradení auta	B. Vloupání do bytu v době nepřítomnosti	C. Vloupání do bytu, když jste doma
J. Kapesní krádeže, drobné krádeže	D. Oloupení, násilné přepadení	E. Znásilnění nebo sexuální útok
Q. Dopravní nehoda	G. Obtěžování výrostky, partami mladistvých	F. Zavraždění
	K. Podvod (fondy, banky, cestovní kanceláře)	H. Sexuální obtěžování
	O. Zbití, zranění, fyzický útok	I. Vydírání, vybírání výpalného, únos
		L. Šikanování (v zaměstnání), nelegální praktiky zaměstnavatelů
		M. Zneužívání osobních dat, sledování, odposlechy
		N. Teroristický útok, bombový atentát
		P. Nutnost někoho uplácet

Jak se dále ukázalo setříděním podle identifikačních znaků, hrozby, jež si více připouštějí ženy, a naopak ty, na něž častěji myslí muži, nemají stejnou povahu. Zatímco pro ženy jsou více traumatizující situace ohrožení vlastní osoby, kdy dochází k přímému kontaktu pachatel – oběť (vražda, obtěžování výrostky a kapesní krádeže, popř. znásilnění a sexuální obtěžování, jež ale mají z pochopitelných důvodů mezi hrozbami zvláštní postavení), muži se častěji obávají o svůj majetek (krádež auta, podvod, zneužití osobních dat, dopravní nehoda).

Dle našeho mínění je velice cenným poznatkem ověření vztahu mezi mírou obav z určité hrozby a četností jejího uvědomování. Při kontrole na položkách předcházející otázky 28 se ukázala jasná souvislost, když koeficienty pořadové korelace (vysoce signifikantní) se pohybovaly mezi hodnotami -0,45 a -0,65. Znamená-li to, že čím více se lidé něčeho obávají, tím častěji na to myslí, je potom vyřešena otázka oprávněnosti použití jen jednoho druhu otázek v dotaznících.

Jak se jednotlivé položky mezi sebou liší a jak jsou si naopak vzájemně podobné, jsme zjišťovali faktorovou analýzou. Jako nejdůležitější se ukázaly být následující čtyři faktory:

kteřá si za běžného dne ani neuvědomujete. (Předložit kartičky) Stupnice: 1 = stále; 2 = často; 3 = zřídka; 4 = ani ne. Nepřipadá v úvahu = 9.

- 1. faktor – *fyzické násilí*. Zde nejvíce skórují položky „oloupení, násilné přepadení na ulici“, „zavraždění“, „obtěžování výrostky...“, „sexuální obtěžování...“ a „zbití, zranění, jiný fyzický útok“. Jak již bylo řečeno, všech těchto položek se více obávají ženy.
- 2. faktor – *ztráta majetku*. U tohoto faktoru se nejvíce projevují položky „ukradení auta“, „kapesní krádeže, ...“, „podvod...“, „nutnost někoho uplácet“, „dopravní nehoda...“. Většinu z hrozeb tohoto faktoru si tentokrát častěji uvědomují muži. Uvedené položky mají nejnížší souhrnný průměr ze všech faktorů a dá se tedy usuzovat, že tento faktor hraje celkově nejdůležitější roli co se týče častosti uvědomování si hrozeb v něm obsažených.
- 3. faktor – *ohrožení osoby bez konkrétního fyzického násilí*. Ten je nejvíce zastoupen v položkách „šikanování v zaměstnání, nelegální praktiky zaměstnavatelů“, „zneužívání osobních dat, ...“ a teroristický útok, bombový atentát“. Tento faktor má naopak souhrnný průměr nejvyšší, což znamená, že na hrozby, jež jej tvoří, myslí lidé nejméně často.
- 4. faktor – *okradení v privátní sféře (s násilným prvkem)*. Položky „vloupání do bytu, ...“ a „oloupení, násilné přepadení na ulici“ tvoří tento faktor.

Závěr

Svou prací jsme se pokusili ukázat, jaké nástrahy může skrývat formulace otázek v dotazníkovém šetření, a to nejen po stránce výzkumné, tedy z hlediska jejich zjišťovacích možností, nýbrž, a to především, po stránce interpretační, z hlediska jejich víceznačnosti pro výzkumníka i pro respondenty.

Vybrali jsme za tímto účelem otázky, které se nám z různých důvodů jevily jako problematické, a zjišťovali jsme, jaký vliv na odpovědi respondentů budou mít takové změny jako jiná formulace otázky, odlišný způsob odpovídání, jiné pořadí otázek v dotazníku atd. Pro podrobnější analýzu jsme přidali doplňující otázky, které měly jemněji ozřejmit mechanismus odpovídání.

Jak bychom mohli na závěr shrnout výsledky, ke kterým jsme dospěli? Ve skutečnosti nebyly ani při užití alternativních formulací zjištěné rozdíly nikdy natolik významné, aby bylo nutno zpochybnit správnost dotazníku Bezpečnostní rizika 99 či obecně oprávněnost používání metody standardizovaného rozhovoru. Navíc nesmíme zapomínat na to, že v naší analýze nebyly srovnávány dva shodné soubory, přičemž soubor, na kterém byly naše hypotézy testovány, byl omezený a nebyl dostatečně reprezentativní. Výsledky tedy spíše jen orientačně naznačují určité jevy a v žádném případě je nelze absolutizovat. Přesto se ale většina našich hypotéz do určité míry potvrdila.

Naše výsledky zejména ukázaly, že při dotazování na osobní informace citlivého charakteru je vždy nutno počítat se zkreslením, vyvolaným neochotou dotázaných o těchto věcech před tazatelem vypovídat, pramenící z mnoha důvodů. Pod pojmy, které jsou výzkumníkům naprosto jasné, si respondenti mohou představovat úplně jiné obsahy a navíc se ve svých představách jeden od druhého lišit. Také se ukázalo, že i mírná změna formulace otázky může znamenat posun v odpovědích respondentů – například ptáme-li se na to, jakých dopravních přestupků by se dotázaný mohl dopustit, záleží na tom, jakými slovy konkrétní přestupek popíšeme a jakou hodnotu mu tak přisoudíme. Ve své analýze jsme narazili také na fakt, že to, na co respondent odpovídá, nemusí být vůbec totožné s otázkou, na jakou chtěl výzkumník získat odpověď. Například, některými riziky

je respondent skutečně velice zneklidněn, ale to ještě nemusí znamenat, že na ně skutečně neustále myslí a že má reálný důvod se jich obávat.

Na druhou stranu se v další části experimentu ukázalo, že na odpovědi respondentů s největší pravděpodobností nemá vliv pořadí otázek či položek v baterii, samozřejmě pokud není sestaveno úmyslně sugestivně. Stejně tak nehraje roli, zda jsou položky baterie respondentovi předčítány či zda si je sám v dotazníku čte.

Jak již bylo řečeno, zjištěné odchylky nejsou v žádném případě nijak tragické a metoda standardizovaného rozhovoru, tak jak byla použita ve výzkumu Bezpečnostní rizika 99, je pravděpodobně stále neobjektivnějším a nejpřesnějším zdrojem informací o rozsáhlém souboru lidí. Naše výsledky nás tudíž neopravňují k žádným radikálním doporučením. Tento a podobné výzkumy by měly v první řadě směřovat spíše k poukázání na nebezpečí víceznačnosti pojmů, jejich nejednotného chápání respondenty. Následně by pak měly být referenční rámce takovýchto pojmů zjištěny a analyzovány pro jejich přesnější interpretaci. V neposlední řadě by poté výsledky měly postačovat k rozhodnutí, jakou variantu pojmu zvolit, zda pojem vůbec použít, případně kdy, za jakých okolností a v jakých souvislostech.

Technika standardizovaného rozhovoru je a pravděpodobně zůstane nejzákladnější pomůckou sociologů-výzkumníků, jelikož jako jediná dokáže v rámci dotazníkového šetření zachytit v dostatečné šířce názory a postoje velmi rozsáhlého okruhu lidí. Bohužel ale výhody této metody jsou provázeny mnoha zdroji nepřesností a chyb, kvůli nimž nelze nikdy při výzkumu získat data s takovou validitou a reliabilitou, jakou bychom si přáli. Některé z těchto zdrojů chyb lze ze strany výzkumníka jen velmi těžko ovlivnit: jsou jimi například nezodpovědnost či nešikovnost tazatelů při provádění rozhovorů, neochota dotázaných odpovídat pravdivě na položené otázky a někdy i neochota vůbec odpovídat, a v neposlední řadě také vnější omezení výzkumu, například zdroje, které má výzkumník k dispozici, nebo přání zadavatele. Jiné zdroje chyb, jako jsou například nesprávná formulace dotazníku či chybná interpretace, ale výzkumník kontroluje a je jeho stavovskou povinností takovéto chyby minimalizovat. Pokusili jsme se navrhnout jeden ze způsobů, který může k omezení chyb ve výzkumu přispět.

RADKA RADIMSKÁ a JIŘÍ VINOPAL jsou studenty pátého ročníku oboru sociologie na Filozofické fakultě UK.

Za Jarmilou Premusovou

Počátkem letošního února odešla navždy paní PhDr. Jarmila Premusová, výrazná osobnost české a moravské sociologie. Působila v Ostravě, postupně v několika institucích – ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst, Výzkumném ústavu paliv a energetiky a naposledy na Pedagogické fakultě Ostravské univerzity. Jejím oborem byla sociologická analýza územních vztahů, otázky sociální ekologie. Naši sociologii Jarmila Premusová obohatila originálními výzkumy a studii, jež se v osmdesátých letech zabývaly interakcí průmyslových podniků s územím a v devadesátých letech pak ozvěnami polistopadové transformace a sociálním klimatem ve venkovských příhraničních oblastech moravského Slezska. Pozoruhodný byl její výzkum horníků na rodném Ostravsku.

Jarmila Premusová byla originální myslitelkou, která dokázala rozeznat i ve zdánlivě banálních tématech zadávaných mašinérií předlistopadového aplikovaného ekonomického výzkumu jejich sociologicky zajímavé a obecněji významné aspekty a neváhala usilovat o jejich teoretické vyjádření. Její práce nikdy nepostrádaly intelektuální jiskru, o jejích myšlenkách vždy stálo za to diskutovat. Některé z jejích prací se dostaly na stránky *Sociologického časopisu* a konferenčních sborníků, její objevnou studii o polistopadovém Bruntálsku a Hlučínsku vydala nedávno Ostravská univerzita. Značná část výzkumů Jarmily Premusové, jako ostatně mnoha dalších našich sociologů, kteří v normalizačních dobách přežívali na periferii oficiální sociologie, však zůstává uložena v „šedé“ literatuře – ve výzkumných zprávách dřívějšího „státního plánu ekonomického výzkumu“.

Jarmila Premusová patřila k těm našim sociologům, kteří vstoupili na odbornou dráhu na počátku období normalizace a jejichž profesní kariéra byla poznamenána potýkáním s obtížnými a deformujícími podmínkami, které toto období přinášelo. Navíc se musela vyrovnávat i se specifickou technokratickou atmosférou Ostravska sedmdesátých a osmdesátých let, oproti Praze, ale i Brnu, méně tolerantní a více izolovanou od širšího intelektuálního života. Pro humanitně orientovaného intelektuála to byla situace na výsost nepřiznivá. Regionální omezení překonávala Jarmila Premusová kontakty s řadou dalších sociologických pracovišť a osobností, aktivitou v rámci Masarykovy české sociologické společnosti, účastí na národních projektech. K tomu, aby svůj talent a zkušenosti dále zúročila, se jí už však nedostalo sil. Zemřela po těžké nemoci 6. února letošního roku ve věku 55 let.

Michal Illner

Zpráva o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti za rok 2000

Ze srovnání údajů o činnosti v předchozích rocích je patrné, že MČSS postupně zintenzivňuje svou činnost. Je to nepochybně také tím, že problémy, před kterými stojí česká společnost v současné době, mají ve stále rostoucí míře sociální a kulturní povahu a že roste potřeba po hlubším pohledu na sociologické stránky soudobých transformací, kterými procházíme. Navíc MČSS může sehrát důležitou roli při internacionalizaci české sociologie a při jejím uplatňování v evropském intelektuálním diskursu.

V roce 2000 se zvýšil především počet seminářů a konferencí, které MČSS uspořádala. Aktivní členové společnosti se rovněž dohodli na valném shromáždění dne 5. února 2000 na dlouhodobém zaměření činnosti. Naše sociologická společnost, má-li se stát přitažlivou, by měla organizovat diskuse o závažných otázkách současného a budoucího vývoje české společnosti. Jednou z priorit a témat, kterými se bude v příštích letech společnost zabývat, budou sociální a kulturní souvislosti evropské integrace. Další prioritou bude úsilí o zvětšení zájmu mladých sociologů a studentů o činnost sociologické společnosti. MČSS usiluje rovněž o zintenzivnění mezinárodních kontaktů a o větší zapojení českých sociologů do mezinárodních sociologických asociací. To se do jisté míry také díky poměrně početné účasti našich sociologů na kongresu Evropské sociologické asociace v Amsterdamu v roce 1999 a jejich vystupování během kongresu již daří. Předseda MČSS Jiří Musil byl roku 1999 zvolen prezidentem Evropské sociologické asociace a stal se rovněž členem redakční rady časopisu této asociace, tj. *European Societies*. Časopis postrádá příspěvky ze střední a východní Evropy a informace o dění v sociologii jsou velmi vítány. MČSS je členem Evropské sociologické asociace, jejíž politikou je nepovažovat za Evropu pouze Evropskou unii, nýbrž celý, tradičně definovaný prostor Evropy. Otevírá se tak další možnost, kam umisťovat kvalitní články našich sociologů a také možnost účastnit se na činnosti mezinárodních evropských výzkumných sítí. V jednom z nejbližších čísel

Sociologického časopisu uvedeme informace o Evropské sociologické asociaci a o jejich výzkumných sítích, kam se lze přihlašovat.

Počet členů MČSS se stabilizoval zhruba na počtu 370 členů a do společnosti se začínají přihlašovat studenti, i když ne ve velkém počtu. Budeme hledat všechny dostupné cesty k tomu, aby se společnost stala pro mladé lidi zajímavou.

V roce 2000 MČSS uspořádala následující konference a semináře:

1. „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“ 4. února v Karolinu;
2. „Prevence kriminality“, seminář sekce sociální patologie v Zátóni u Českého Krumlova ve dnech 5.-7. dubna 2000;
3. Seminář o stavu české sociologie pro účastníky zasedání Výkonného výboru Evropské sociologické asociace během jejího zasedání v Sociologickém ústavu AV v Praze dne 28. dubna 2000;
4. „T. G. Masaryk o mravních dimenzích vědecké práce“ 10. května 2000 v Zelené posluchárně FF UK;
5. „České zemědělství v rozvoji venkova: adaptace na evropský model“ 1. června ve Filozofickém ústavu AV v Praze;
6. „Česká společnost po 10 letech transformace“ 10. října 2000, v Sociologickém ústavu AV v Praze;
7. Seminář na počest 80. narozenin profesora Zdeňka Sudy z univerzity v Pittsburghu, 13. 11. 2000 ve vile Lanna AV v Praze;
8. „Masaryk a soudobá světová sociologie“ 28. 11. 2000, Sociologický ústav AV v Praze.

K úspěšným aktivitám MČSS patří pravidelné „Gellnerovské semináře“, které organizuje nově vzniklá sekce sociální antropologie MČSS. Semináře již běží třetí rok a dosud jich bylo uspořádáno celkem 30. Zabývají se tématy, která byla blízka Arnoštu Gellnerovi: antropologií, filozofií dějin, sociologickou teorií a nacionalismem. Semináře vedly ke vzniku interdisciplinární skupiny, která se pravidelně setkává a v přátelském ovzduší diskutuje o problémech sociálních věd a soudobých společnostech. Zájemci o tyto semináře se mohou obrátit na dr. Petra Skalníka (e-mail skal-

nik@natur.cuni.cz) nebo na prof. Jiřího Musila (e-mail ceu.Prague@ecn.cz). Semináře se konaly v roce 2000 v budově New York University v Praze.

Předsednictvo MČSS se rovněž dohodlo na tom, že v příštích letech – za pomoci společnosti nakloněných sponzorů – začne vydávat dvakrát ročně zpravodaj společnosti a bude

zvat k přednáškám významné sociology ze zahraničí.

V současné době je předsedou MČSS profesor PhDr. Miloslav Petrusek, který se ujímá vedení společnosti po PhDr. Elišce Rendlové (1999) a profesoru Jiřím Musilovi (2000).

Jiří Musil

Seminář na počest profesora Zdeňka Sudy

Dne 13. listopadu 2000 uspořádala Masarykova česká sociologická společnost seminář věnovaný profesorovi Zdeňku Sudovi, který se 7. října dožil osmdesáti let. Zdeněk Suda je emeritní profesor sociologie University of Pittsburgh, který se po roce 1989 velmi aktivně zapojil nejen do obnovy české sociologie, ale i politické kultury v České republice. Jeho pořady o demokracii v teorii a praxi, které vysílá Radio Svobodná Evropa, jsou známé i širší veřejnosti. Méně známá je skutečnost, že rozhodujícím způsobem přispěl k zahájení výuky sociologie na univerzitě v Opavě a že první kurs sociologie, který realizovala Středoevropská univerzita v Praze roku 1991, navrhl a vedl právě on. V kursu přednášely takové známé osobnosti našeho oboru jako Erwin Scheuch z Kolína nad Rýnem, Ronald Robertson z Pittsburghu, John Hall z Montrealu.

Zdeněk Suda byl aktivním členem československého exilu po roce 1948 a spolu s Petrem Hrubým, Ladislavem Čerychem, Karolem Belakem patřil k iniciátorům časopisu *Skutečnost*, realisticky orientované revue mladší generace lidí, kteří odešli do zahraničí po komunistickém puči roku 1948. Zdeněk Suda pracoval rovněž v československém oddělení Radia Svobodná Evropa. Napsal jednu z nejfundovanějších sociologických analýz Komunistické strany Československa, která vyšla knižně. V době, kdy pracoval na Pittsburghské univerzitě se věnoval sociologickým otázkám modernizace, vztahu mezi globalizací a pracovním trhem a dalším tématům spojujícím sociologii a ekonomii. Jeho trvalým zájmem zůstávaly rovněž otázky národa, nacionalismu a české identity. Přistupoval k nim vždy se znalostí širších sociologických a politologických sou-

vislostí. To je patrné i na posledních dvou knižních publikacích, které jsme společně editovali, tj. na knize *The Meaning of Liberalism – East and West* a *The European Left after 1989* vydaných nakladatelstvím Středoevropské univerzity v Budapešti a kanceláří CEU v Praze v roce 2000.

Na semináři, který se konal v příjemném prostředí vily Lanna Akademie věd ČR, Zdeněk Suda neobyčejně výstižně charakterizoval to, co jeho generaci dala první Československá republika. Zdůraznil, že ačkoliv třicátá léta byla hospodářsky velmi těžká, intelektuální ovzduší republiky připravovalo mladé lidi, a zejména studenty k sebedůvěře, výkonu a činnostem. V podstatě to byla – přes všechny obtíže – optimistická generace, ochotná k různým osobním obětím a především loajální ke státu a zemi, ve které žila. Ladislav Čerych, se kterým Zdeněk Suda úzce spolupracoval hned po odchodu do emigrace v Ženevě, připomenul dobu, kdy společně vydávali *Skutečnost*. Šlo o časopis, který velmi střízlivě odhadoval situaci exilu po roce 1948 a byl kritický k představitelům demokratických stran v době únorové krize. Dr. Nosál, nyní vyučující v Brně, připomněl činnost oslavence na Slezské univerzitě v Opavě a ocenil jeho nasazení, obětavost a rozhled, který uplatnil v době svého působení na této nové univerzitě. Do celkového kontextu vývoje české sociologie zasadil dílo Zdeňka Sudy profesor Miloslav Petrusek. Připomněl také dluh, který má česká sociologie vůči lidem, kteří pracovali jako sociologové v zahraničí a kteří odešli v četných emigračních vlnách z Československa v letech 1948 až 1989. Je třeba zdůraznit, že česká sociologická komunita dosud nezná jejich dílo a že ho také ještě nezhodnotila a neoceníla. Dr. Pecháček, ředitel dnešního Radia Svobodná Evropa v Praze, ocenil jak činnost profesora Sudy

v mnichovské Svobodné Evropě, tak i jeho činnost v současné Svobodné Evropě, která sídlí v Praze. Zdeněk Suda, kromě obvyklé redaktorské práce, měl v Mnichově na starosti i vysílání balónů s informačními materiály nad území Československa. Existuje názor, že jeden z těchto materiálů, který byl vlastně přetiskem článku ze *Statistického obzoru*, oficiálního časopisu Státního statistického úřadu a který obsahoval data o rychle rostoucím počtu domácností, kterému nestačily přírůstky bytů, byl vážným podnětem k posílení investic do bydlení a k zvýšení rozsahu bytové výstavby. V příspěvku, který jsem přednesl, jsem se soustředil především na činnost Zdeňka Sudy ve Středoevropské univerzitě. Byla velmi bohatá,

vyústila do dvou společných knih, několika článků a do několika rozhlasových pořadů. Kromě sociologických otázek, které souvisejí se sociologickými kontexty politických orientací na východě a západě Evropy, se Zdeněk Suda intenzivně účastnil projektu Středoevropské univerzity, který se zabýval současnou německou společností. V jejím rámci se aktivně podílel na obsahové i organizační přípravě několika mezinárodních seminářů. Když se ho zahraniční hosté ptali na jeho činnost v České republice, vždy odpovídal, že jezdí do Prahy proto, aby svými skromnými silami pomáhal obnovit demokratickou společnost v zemi, odkud pochází.

Jiří Musil

40 let Institutu pro kriminologii a sociální prevenci

Institut pro kriminologii a sociální prevenci byl založen v roce 1960, tehdy pod názvem Výzkumný ústav kriminalistiky. Záhy byl přejmenován na Výzkumný ústav kriminologický. Od počátku měla jeho činnost meziresortní charakter, tzn. že v oblasti kriminologie, sociální patologie a aplikace trestního práva byl expertním pracovištěm nejen pro tehdejší resort prokuratury, ale i pro resorty spravedlnosti a vnitra. Toto meziresortní, poměrně nezávislé postavení, umožnilo pod vedením prof. O. Novotného, po prof. Schubertovi druhého ředitele v historii ústavu, vzniknout relativně svobodnému tvůrčímu ovzduší, jehož výsledkem byly některé studie zásadního významu, např. práce o obecných problémech sociální patologie, o trestu smrti, recidivě a prostituci. Nástup normalizace způsobil, že výsledky těchto prací zůstaly nevyužity a někteří pracovníci včetně prof. Novotného museli odejít.

Výzkumný ústav kriminologický pak po dlouhou dobu působil pouze při Generální prokuratuře ČSSR. Nicméně i poté, v 70. a 80. letech, pracovali v ústavu někteří odborníci, kteří produkovali kvalitní práce nezatížené režimní deformací. Jednalo se především o studie k osobnosti mladistvého pachatele, výzkum skupinové trestné činnosti a výzkum kriminality Romů, které zůstaly nepochybnou

součástí poznatkové základny, na níž je budován současný výzkumný program IKSP.

V roce 1990 se začala psát nová etapa v historii IKSP. Období devadesátých let je spojeno se jménem dr. Otakara Osmančíka, který se vrátil do ústavu a stal se jeho ředitelem. Ústav přijal současný název, což mělo především akcentovat prevenci jako efektivní nástroj kontroly kriminality a současně naznačit provázanost mezi kriminologií jako teoretickou i empirickou disciplínou a prevencí a trestní politikou jako jejím aplikovaným vyústěním.

Podarilo se propojit krátkodobé výzkumy aktuálně naléhavé problematiky s řešením dlouhodoběji koncipovaných výzkumných projektů, jejichž realizace je páteří současného vědeckého programu IKSP. Byla zahájena spolupráce se zahraničními kriminologickými pracovišti. Realizována byla především formou výměny informací, ale už například v roce 1991 se IKSP aktivně podílel na rozsáhlém mezinárodním výzkumu obětí trestné činnosti v gesci OSN. V roce 1994 byl IKSP převeden z působnosti Generální prokuratury do resortu Ministerstva spravedlnosti ČR. Tato organizační změna posílila orientaci na zkoumání projevů a příčin kriminality a s ní sdružených sociálně patologických jevů, na výzkumnou, studijní a analytickou činnost v oblasti práva a justice a na otázky trestní politiky a kontroly zločinnosti jak z hledisek trestní represe, tak i z hledisek prevence. V současné době řeší

institut v případě potřeby i problematiku zasahující do oblasti penologie.

Tradičním uživatelem výsledků výzkumů služeb IKSP jsou především organizace a instituce resortu spravedlnosti, dále resort vnitra, orgány a služby Policie ČR a resorty práce a sociálních věcí, školství, zčásti i Parlament a Úřad vlády ČR. Tento základní okruh uživatelů se v posledních letech rozšířil v prvé řadě o Republikový výbor pro prevenci kriminality, jeho prostřednictvím o samosprávu a státní správu měst a obcí podílejících se na realizaci koncepce prevence kriminality a o další partnerů v ČR i v zahraničí.

V edici IKSP již vyšlo 253 titulů (z toho 90 v letech 1960-1989 a ostatních 163 od roku 1990). Více než polovina jsou původní výzkumné studie pracovníků IKSP a druhou část tvoří překlady právních norem a základních kriminologických pramenů. IKSP představuje, pokud jde o počet výzkumných pracovníků, který se v současné době pohybuje okolo dvaceti, spíše menší vědecké pracoviště, které je však v současné době jediným vědeckým centrem v ČR, které se soustavně zabývá kriminologickým výzkumem a výzkumem v oblasti trestního práva, justice a nyní i penologie.

Miroslav Scheinost

Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny

Komise pro historickou a sociální demografii při Sociologickém ústavu AV ČR uspořádala společně s CEFRES (Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách) jedenodenní kulatý stůl o evropské rodině. Na setkání, jež se konalo 20. října 2000 v Praze, přijali pozvání dva významní francouzští badatelé o antropologii, sociologii a historii evropské rodiny: André Burguière a Antoinette Fauve-Chamoux. První z nich zahájil dopolední zasedání pohledem historika na pojem rodinné solidarity, který se ovšem neomezuje na historické bádání, ale objevuje se ve všech společenských vědách. Například sociologie zdůrazňuje specifický projev rodinné solidarity ve vývoji struktur nezaměstnanosti podle rodinného stavu v posledním dvacetiletí 20. století. Jako historik se Burguière pokoušel vysvětlit, proč si rodina v průběhu staletí udržela vysoké hodnocení v životě jednotlivce, když popularita institucí jako národ, církev, politické strany či armády značně poklesla. Burguière svůj příspěvek založil na archeologii rodinných vazeb, cyklech vývoje rodiny, mezigenerační solidaritě, dědickém právu a ideologii příbuznosti.

Antoinette Fauve-Chamoux a Ludmila Fialová přednesly příspěvky týkající se historie rodiny v klasickém smyslu slova. Francouzská badatelka vystoupila s referátem „Ochrana práv dětí v předrevoluční Francii“, v němž na základě výzkumu úctyhodně širě ukázala, jak dalece

byla rodina ohrožena častým předčasným rozpadem v důsledku vysoké úmrtnosti dospělých a jak byla zajištěna dědická práva i výchova nezletilých dětí. Příchod nového partnera často znamenal, že děti z původní rodiny odcházely k majetnějším příbuzným či do služby. Ludmila Fialová doplnila pohled na historickou rodinu výsledky českého historicko-demografického bádání založeného na excerpci matrik. Z nich je možno se dozvědět mnoho podrobností o vzniku i rozpadu rodin od poloviny 17. do poloviny 19. století, kdy ještě úřední statistiky obyvatelstvo přesně neregistrovaly.

Pavla Horská krátce naznačila, jakým tématům se věnovalo české bádání o rodině v posledním desetiletí. Dějiny rodiny v 17. a 18. století čeští historikové zpracovávají a mají například k dispozici srovnání výsledků s názory André Burguière, Petera Lasletta, Arthura Imhofa, Michaela Mitterauera v publikaci „Rodina našich předků“, kterou vydali v roce 1996 Jan Horský a Markéta Seligová. Rodině v období socialismu se však věnovalo pozornosti jen málo. Jednou z originálních výjimek jsou práce Iva Možného, podle něhož si rodiny vytvořily za socialismu specifickou obrannou strategii předávání kulturního, sociálního a symbolického kapitálu na základě širších rodinných sítí. Došlo tak v podstatě k znovuoživení archaických prvků, které v moderní české společnosti již zanikly.

Mezi referáty byla zařazena i tematika vývoje rodiny v druhé polovině 20. století. Demograf Milan Kučera přednesl příspěvek „Rodinná politika a její demografické důsledky

v socialistickém Československu (1948-1989)". Na základě rozboru demografického vývoje a sociální politiky se Kučera pokusil o detailnější rozbor populačního vývoje v poválečném Československu. Kučera poukázal na to, jak představy o kolektivní výchově dětí a původní úvahy o tom, že rodina je produktem buržoazní společnosti, který zanikne nebo bude přežívat v jiných formách, ovlivňovaly počáteční sociální politiku komunistického režimu (například zpochybňováním potřeby výstavby nových bytů). Převážná část sociální politiky té doby považované za rodinnou byla ve skutečnosti realizací politiky plné zaměstnanosti žen, kterou diktovali ekonomové-plánovači. Ideologické představy však musely být nakonec modifikovány s ohledem na realitu. Situace rodin s dětmi se začala měnit až na přelomu 60. a 70. let. Následující „návrat do rodiny“ ovšem nelze připsat jen sociální politice, ale i skutečnosti, že v době normalizace se mnozí lidé „stáhli do rodiny“, kde se mohli chovat po svém – ať dobrovolně, či proto, že byli vyloučeni z veřejného života. Od druhé poloviny 70. let se vztah státu k rodině již neměnil.

O ideových přístupech k rodině během období socialismu mluvila ve svém příspěvku Dana Hamplová. Zdůraznila, že komunistický režim přistupoval k rodině ambivalentním

přístupem. Na jednu stranu se snažil rodinu oslabit a zničit tak konkurenční loajalitu a místo, v němž se předávaly tradiční hodnoty, stejně jako všechna revoluční hnutí. Na druhou stranu si politické vedení kladlo za cíl udržovat vysokou porodnost a zvláště v 70. letech si obyvatelstvo svým způsobem podporou rodiny „kupovalo“. Oficiální marxistická sociologie 70. a 80. let se nesla ve funkcionalistickém duchu a rodinu vnímala jako nástroj k plnění společenských funkcí a kritizovala familiarismus a soběstřednost rodiny. Empirické výzkumy z té doby jsou vzácné, jasně však ukazují, že přes deklarované ideály měl celý mimopracovní čas výrazně rodinný charakter, což bylo dáno i velkým podílem samozásobitelství.

Dialog o rodině ukázal nejen ve vyžádaných referátech, ale i v řadě spontánních připomínek přítomných, že téma „rodina“, jak v historickém, tak sociologickém, antropologickém či demografickém bádání je v ČR velmi živé. Forma dialogu se zástupci francouzských badatelů byla v mnoha příspěvcích oceněna jako inspirující pro obě strany. Přivítán byl i záměr, že celé jednání česko-francouzského dialogu o rodině bude v českém jazyce vydáno v CEFRESu tiskem.

Dana Hamplová, Pavla Horská

Elektronické informační zdroje

Umění práce s informacemi se stalo nepostradatelnou součástí, ne-li přímo samotným předpokladem studia a vědecké práce. Nelze tvrdit, že jím snad nebylo vždy. Časy se však poněkud změnily. S příchodem nejmodernějších technických vymožeností „informační společnosti“ po nás doba vyžaduje novou dovednost. Jsme zahlceni informacemi a vyznat se v jejich ohromném množství se stává dovedností číslo jedna. Netrápí nás již problém nedostatku informací, ale problém, jak najít ty podstatné. K tomu, abychom se lépe orientovali v záplavě bibliografických dat, slouží tzv. *elektronické informační zdroje*.

Co to elektronické informační zdroje jsou? Nazývají se tak databáze prakticky jakýchkoli informací v elektronické podobě. Tyto elektro-

nické databáze kromě toho, že hledanou informaci obsahují přímo nebo na ni odkazují, nabízejí rychlý a efektivní způsob, jak tyto informace vyhledat, třídít, formátovat nebo jinak zpracovat, ukládat, exportovat. Tyto elektronické databáze bývají oborově zaměřeny. Existují tedy samozřejmě i takové, které jsou určeny speciálně pro společenské vědy. Bibliografické (nikoli faktografické) společenskovědně zaměřené on-line databáze, o kterých pojednává tato zpráva, jsou následující: *Web of Science* a *Periodical Content Index (PCI)*, které obsahují abstrakta s odkazy na plná znění textů nebo pouze odkazy, a *ProQuest 5000*, *EBSCO* a *PCI Fulltext*, obsahující plné texty.

Web of Science (WoS) je elektronická databáze sestávající z několika citačních indexů (mj. *Science Citation Index Expanded*, *Social Sciences Citation Index*, *Arts & Humanities Citation Index*). Ty sledují citovanost článků

v téměř všech významných vědeckých časopisech z celého světa. Kvalita každého článku je určena tím, kolikrát je citován jinými autory. Výsledkem vyhledávací procedury je pak seznam těchto citací (odkazů) na určitý článek. Podstatou citačních indexů je tedy to, že v databázích můžeme získat jak názvy článků, které odkazují na našeho autora nebo práci, tak seznam jeho vlastních odkazů na jiné tituly. Způsob práce s touto databází je jednoduchý a překvapí i přítomnost abstraktů některých článků. Při vyhledávání můžeme zadat klíčové slovo, jméno autora, název časopisu nebo přímo článek, pokud ho známe. Výhodou tohoto způsobu vyhledávání je, že dokáže najít i ty relevantní články, které jsou tradičním předmětovým či autorským katalogem nedosažitelné. Pro představu: databáze SSCI, určená pro společenskou vědu, zahrnuje asi 3 miliony článků, má průměrný přírůstek 2 700 článků za týden, což znamená okolo 50 500 citačních odkazů týdně. Počet prohledávaných časopisů systémem WoS je asi 16 tisíc (jádro tvoří zhruba polovina). Pokrývají období od roku 1973, některé edice mají retrospektivu dokonce až k roku 1950.

Citační indexy Web of Science jsou dostupné na univerzitním serveru UK na adresách <http://wos.cuni.cz> nebo www.wos.cz. Studenti a akademičtí pracovníci mohou využívat ke své práci jejich služeb zdarma.

Periodical Content Index (PCI) je rejstříkem názvů článků z více než 3 tisíc společensko a humanitněvědních periodik. Ta jsou v rejstříku už od svých prvních čísel, což u některých znamená dokonce rok 1770, a končí obdobím 1990/1991. Jsou jak akademického, tak populárně-naučného charakteru. Do rejstříku PCI je průběžně zanášeno přes 11 milionů článků z 3 500 časopisů, jazykově se orientuje převážně na západní část světa. Kritéria výběru článků jsou podrobněji popsána na internetových stránkách PCI. Protože PCI je pouze rejstříkem názvů vybraných článků, jeho provozovatel nabízí též další službu: **PCI Fulltext**, což je on-line archiv článků v plném znění. Lze si je ve formátu .bdf stáhnout na svůj počítač k dalšímu zpracování. Tato služba je však zatím ve svých počátcích, proto počet článků s plným zněním není ještě úplný (zatím je to pouze 1,4 miliónu článků). Každý rok by měla

do databáze přibýt čísla 75 časopisů. Konečná bilance rejstříku PCI by pak měla čítat 5 tisíc časopisů a 20 milionů článků. Způsob práce se všemi zmíněnými databázemi je obdobný: zadáváme buď předmět nebo jméno autora, název časopisu či článku. Pro efektivnější vyhledávání je vhodné hledání blíže vymezit (např. jazykem, rokem nebo jinak podle nabízených možností). Databáze PCI a PCI Fulltext jsou dostupné na adresách <http://pcift.chadwyck.com> nebo www.proquest.cz.

ProQuest 5000 (<http://proquest.com>) prohledává časopisy z oblastí medicíny, obchodu, společenských, humanitních a aplikovaných přírodních věd, telekomunikační či výpočetní techniky. ProQuest 5000 obsahuje hned 22 takovýchto databází. Před vyhledáváním je účelné si zvolit tu, která je pro zamýšlený pojem nejvhodnější. Pak už systém vyhledává přes klíčové slovo nebo název periodika z téměř 8 200 titulů. Chce-li však uživatel najít články týkající se určitého tématu, systém automaticky projde databáze všechny (přesněji řečeno ty, na které má uživatel licenci). Dílčí databáze, které ProQuest 5000 obsahuje, se od sebe dosti liší a to nejen z hlediska svého zaměření, ale charakterem článků. Některé např. obsahují vědecké články, jiné články novinové a některé jsou tvořeny „pouze“ naskenovanými stránkami z novin. Všechny potřebné informace k práci uživatel snadno získá přes ikony „information“ nebo „list publications“. To, zda je článek dostupný v plném znění, uživatel pozná podle ikonky zobrazené vedle titulu a podle typu formátu (*Full Text*, *Text+Graphics* a *Page Image*). Plných textů obsahuje ProQuest 5000 asi 4000 (tj. polovinu z celého počtu). Výborné je, že vybraný článek si uživatel může poslat e-mailem na svou adresu.

Databáze ProQuest 5000 a PCI jsou prostřednictvím národní akademické licence přístupné v akademických ústavech, veřejných knihovnách, muzeích, ministerstvech či Radě vlády pro výzkum a vývoj. Jde o dosud nejširší plošnou licenci v ČR.

EBSCO host (<http://search.epnet.com> nebo <http://search.global.epnet.com>) je on-line službou společnosti EBSCO Information Services. Zpřístupňuje uživatelům plnotextové databáze s obecným i úzce specializovaným zaměřením. Každá databáze má svou licenci,

záleží tedy na jednotlivých institucích, které zakoupí. Lze vyhledávat buď v jedné, nebo více databázích najednou. Jednou z nich je např. databáze Academic Search Elite, která nabízí plné texty téměř 1 380 časopisů z oblasti společenských a humanitních věd, vzdělání, multikulturalismu atd. Práce s databázemi v EBSCO je sice o něco složitější než v předchozích případech, zato však nabízí více mož-

ností (adresář firem, stahování a tisk článků, fotografií, map, vlajek atd.). Strukturu potřebných informací si lze nastavit prostřednictvím „Options Screen“. Zde lze zvolit podrobnost zobrazených výsledků a typ jejich třídění, např. zobrazí se pouze názvy článků nebo i jejich podrobnější identifikace, jsou uspořádány podle data, názvů časopisů, jmen autorů atd.

Natalie Jandová

Projekt EuReporting a evropský systém sociálního zpravodajství

Mezinárodní výzkumný projekt EuReporting se zabývá vývojem teoretických a metodologických konceptů sledování sociálních indikátorů v Evropě a připravuje dynamický a snadno dostupný informační systém o zdrojích dat a o publikacích v oblasti sociálního zpravodajství. Cílem tohoto snažení je přispět k vytváření celoevropského systému sociálního zpravodajství a měření kvality životní úrovně (welfare), který by byl postaven na vědeckém základě, a podílet se na překonání vzájemné izolace existujících, alespoň částečně srovnatelných výstupů národních výzkumů.

Pravidelný a systematický monitoring společenských podmínek života založený na empirickém výzkumu má v řadě zemí Evropy dlouhou tradici. Tato tradice se ovšem původně rozvíjela a často i nadále rozvíjí převážně na národní úrovni. Rozsah a kvalita zkoumání se v jednotlivých zemích velmi liší a vzájemná srovnatelnost produktů národních výzkumných projektů je omezená. Proces integrace a rozšiřování Evropské unie postupně otevírá stále další témata přesahující národní generalizace a společná evropská politika vyvíjí významný tlak na jejich řešení. Projekt EuReporting na vzniklou situaci odpovídá budováním potřebné výzkumné infrastruktury.

Realizaci projektu financuje Evropská komise v rámci programu TSER (*Targeted Socio-economic Research*). Mezinárodním koordinátorem je Dr. Heinz-Herbert Noll z výzkumného centra ZUMA (*Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen*) v Mannheimu v Německu. Na projektu se podílí řada osobností z význačných sociálně vědních in-

stitucí členských států Evropské unie a z České republiky, Maďarska a Polska. Tříletý projekt by měl být završen na jaře 2001. Řada dílčích produktů – teoretické a metodologické koncepty měření a klasifikace sociálních indikátorů, databáze existujících publikací a dat ze statistických šetření – je však přístupná již nyní.

Dílčí cíle projektu

Výzkumná práce je rozdělena na tři základní části: (1) Evropský systém sociálních indikátorů, (2) Inventura komparativních databází z výzkumných šetření a (3) Dostupnost komparativních dat oficiálních statistik.

První subprojekt, *Evropský systém sociálních indikátorů*, vytváří konceptuální předpoklady pro kontinuální, komparovatelný a vědecky založený výzkum sociálních indikátorů. Ten má umožnit analýzy kvality sociálního zabezpečení, kvality života a změn v sociální struktuře v členských zemích Evropské unie, v dalších vybraných zemích, na nichž má EU bezprostřední zájem, a v EU jako celku. V podstatě se jedná o vytvoření struktury zkoumaných oblastí života a jejich měřených dimenzí, výběr a definici sociálních indikátorů pro tyto oblasti a další konceptuální zakotvení instrumentů měření. Východisky pro výběr a definici jednotlivých položek systému jsou „cíle vývoje welfare“ v Evropě a potřeby evropské politiky. Cíle vývoje welfare byly identifikovány na základě studia existujících konceptů rozvíjených sociálními vědami a dokumentů Evropské komise a smluv mezi členskými státy unie. Další práce je zaměřena na vytváření časových řad z dostupných dat a na konstrukci indexů sumarizujících informace o hlavních indikátorech.

Cílem subprojektu *Inventura komparativních databází z výzkumných šetření* je pořídit přehled o již existujících, veřejně přístupných datových souborech ze sociálních výzkumů, které by byly použitelné pro měření sociálních indikátorů. Datové archivy zpřístupňují množství datových souborů, souhrnná informace o možnostech jejich využití v oblasti sociálního zpravodajství však dosud dostupná nebyla. Budované *Dynamické informační centrum* (DIC – *Dynamic Information Centre*) umožní prostřednictvím internetu prohledávat databáze informací o výzkumných šetřeních a databáze otázek z výzkumů, které mohou poskytnout mezinárodní srovnání v rámci Evropy nebo časové (alespoň 3 roky) srovnání v rámci jednotlivých zemí. Systém je organizován podle kategorizace oblastí života a sociálních indikátorů vytvořené v rámci prvního subprojektu.

Třetí subprojekt, *Dostupnost komparativních dat oficiálních statistik*, pořizuje přehled současných statistických systémů sledování sociální situace, dokumentuje hlavní statistická šetření ve vztahu k tématům EuReportingu, mapuje možnosti přístupu k datům a shromažďuje dostupné údaje o literatuře a další reference. Vznikající databáze je přístupná pomocí informačního a vyhledávacího systému na internetu.

EuReporting a Česká republika

Připravovaný evropský systém sociálního zpravodajství zahrnuje i Českou republiku, která je asociovanou zemí Evropské unie. V rámci EuReportingu je naše země zohledněna při vytváření konceptuálních předpokladů systému a vznikající databáze obsahují relevantní údaje o České republice. Českou účast v projektu zajišťuje Sociologický ústav AV ČR. Úkolem týmu projektu v Sociologickém ústavu je dokumentace dat z českých výzkumů z let 1990-1997, mapování stavu sociálního zpravodajství v České republice a srovnání s Polskem a Maďarskem. V létě 2000 byla v Praze organizována konference projektu EuReporting.

Výsledky projektu

Současný stav rozpracování projektu již umožnil zpřístupnit dílčí výsledky. Hlavní přístup k nim poskytuje *internetový portál*, který je umístěn na serveru Mannheimského centra ZUMA (internetová adresa je uvedena na konci článku). Vedle podrobných informací o projektu jsou k dispozici *elektronické verze většiny publikací projektu*. Jedná se o teoretické práce na koncepci systému sociálních indikátorů a sociálního zpravodajství a přehledy o stavu sociálního zpravodajství a datových zdrojů v jednotlivých evropských zemích a v Evropě jako celku. Přístupná je rozsáhlá *databáze literatury*, která je použitelná pro studium sociální situace ve sledovaných evropských zemích, a *databáze statistických šetření*. Obě databáze umožňují elektronické vyhledávání relevantních údajů. Dynamické informační centrum o databázích z výzkumných šetření dosud zprovozněno nebylo.

Konečným výstupem projektu EuReporting má být kvalitní infrastruktura sloužící pro organizaci šetření sociálních indikátorů, pro analytickou činnost v oblasti tvorby podkladů pro rozhodování evropské administrativy, zázemí pro badatelskou činnost v oblasti sociálních věd a informační zdroj pro nejrůznější osoby a instituce zajímající se o sociální problematiku v rámci celé Evropy nebo v jednotlivých členských a asociovaných zemích. Vedlejším, ale též důležitým efektem mezinárodní spolupráce na projektu je příspěvek k vytváření společné evropské identity v oblasti sociálního výzkumu a k integraci sociálně vědeckých institucí z asociovaných zemí do tohoto procesu. V kontextu stavu a dostupnosti sociálního zpravodajství o české společnosti se význam EuReportingu pro Českou republiku zvětšuje o to, že projekt může částečně suplovat jiné chybějící zdroje informací o naší zemi.

EuReporting na Internetu

http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting

Jindřich Krejčí

Sociological Review

1

CONTENTS

Introduction to the Thematic Issue (J. Buriánek)	4
ARTICLES	
Sessar, K.: Social Transition and the Fear of Crime	7
Marešová, A., Scheinost, M.: Trends in Criminality in the Czech Republic from the Perspective of the Year 2000	23
Buriánek, J.: Security Risk and its Perception in the Eyes of the Czech Public	43
Frič, P.: Corruption – Deviant Behaviour or Social Disorganisation?	65
OVERVIEW ESSAY	
Karabec, Z.: On the Issue of Punishing and Punishment	73
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Večerka, K., Holas, J., Štěchová, M., Diblíková, S.: Criminological Characteristics of Children with Court-Ordered Institutional and Protective Care	89
Vymětalová, S.: Domestic Violence: A Natural Phenomenon?	103
STUDENT WRITINGS	
Radimská, R., Vinopal, J.: Verification of Indicators Used in Research of Opinions on the Crime-Rate	123
In memoriam Jarmila Premusová (M. Illner)	135
NEWS AND INFORMATION	
	137

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu (J. Buriánek)	4
STATI	
Sessar, K.: Společnost v období transformace a strach z kriminality	7
Marešová, A., Scheinost, M.: Trendy kriminality v ČR z pohledu roku 2000	23
Buriánek, J.: Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností	43
Frič, P.: Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace?	65
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Karabec, Z.: K problematice trestání a trestů	73
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Večerka, K., Holas, J., Štěchová, M., Diblíková, S.: Kriminologické charakteristiky dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou	89
Vymětalová, S.: Domácí násilí: přirozený jev?	103
STUDENTI PÍŠÍ	
Radimská, R., Vinopal, J.: Ověření indikátorů užívaných ve výzkumech názorů na kriminalitu	123
Za Jarmilou Premusovou (M. Illner)	135
ZPRÁVY A INFORMACE	
Zpráva o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti za rok 2000 (J. Musil)	137
Seminář na počest profesora Zdeňka Sudy (J. Musil)	138
40 let Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (M. Scheinost)	139
Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (D. Hamplová, P. Horská)	140
Elektronické informační zdroje (N. Jandová)	141
Projekt EuReporting a evropský systém sociálního zpravodajství (J. Krejčí)	143

ISSN 0038-0288

03 >